

ANNA ΓΟΥΗΛ — ΜΠΑΔΙΕΡΙΤΑΚΗ

ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟ
ΤΗΣ
ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1980

© Άννα Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Άθήνα 1980, τηλ. 739.630 — 36.24.727

;

« Η έγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπό τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δέν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως ».

(N. 5343/32, ἄρθρ. 202, § 2)

33/1

Στήν Πόπη Ζώρα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΜΕΡΟΣ Α΄ ΓΕΝΙΚΟ.....	29
1. Τό νεοελληνικό πουκάμισο	31
2. Τό πουκάμισο τής ήπειρωτικής Ἑλλάδας.....	34
ΜΕΡΟΣ Β΄ ΕΙΔΙΚΟ.....	45
1. Θράκη	47
2. Μακεδονία	57
3. Ἡπειρος	73
4. Θεσσαλία	79
5. Στερεά	83
6. Πελοπόννησος.....	99
7. Σαρακατσάνες	107
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	111
Α΄. Ἐνδυματολογικὴ Συγκεφαλαίωση	113
Β΄. Τά Λαογραφικά τοῦ πουκάμισου	120
ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ	141
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ	149
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	152
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	153
ΣΥΜΜΑΡΥ	167
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	173
ΕΙΚΟΝΕΣ	183

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐργασία αὐτή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς προγραμματισμένης γενικότερης μελέτης τῆς ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, χωρίζεται σέ δύο μέρη. Στό πρῶτο γίνεται μιά συνοπτική ἱστορική καί γεωγραφική διερεύνηση τοῦ γυναικεῖου παραδοσιακοῦ πουκάμισου στόν ἠπειρωτικό ἑλλαδικό χῶρο ἀπό τήν ἀποψη τῆς μορφῆς, τῶν ὑλικῶν καί τῆς διακόσμησής του. Στό δεύτερο παρουσιάζονται χαρακτηριστικά δείγματα ἀπ' ὄλο περιπλου τόν Ἑλληνισμό, ὅπου φαίνεται ἡ σημασία καί ἡ ἄμεση σύνδεση τοῦ ἐνδυματολογικοῦ αὐτοῦ ἐξαρτήματος μέ τίς κυριότερες καί κρισιμότερες φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς (γέννηση, γάμο, θάνατο) καί μέ ἄλλες ἐνέργειες, ὅπως ἡ υἰοθεσία, ἡ μαντική, ἡ ἱατρική κ.λπ.

Ἡ μελέτη βασίζεται κατά κύριο λόγο στίς βιβλιογραφικές πηγές καί τό πλουσιότατο καί ἀνέκδοτο (σχεδόν στό σύνολό του) ὑλικό τῶν χειρογράφων τοῦ Σπουδαστηρίου Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀλλά καί στίς προσωπικές ἐπιτόπιες ἐρευνες καί τίς συνεντεύξεις πού εἶχα μέ τά κατάλληλα, γιά τήν κάθε περίπτωση, πρόσωπα.

Θερμότερες εὐχαριστίες ἐκφράζω πρὸς τοὺς καθηγητές τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, πού δέχτηκαν καί ἐνέκριναν τήν ἐργασία μου ὡς διδακτορική διατριβή.

Εὐχαριστῶ ὀλόθερμα τόν καθηγητή καί εἰσηγητή τῆς διατριβῆς κ. Μ.Γ. Μερακλή πού μέ συγκινητική προθυμία καί συνεχές ἐνδιαφέρον μέ καθοδηγοῦσε σ' ὄλα τά στάδια τῆς ἐργασίας μου. Ἰδιαίτερα ἐξάλλου θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τήν καθηγήτρια τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας Δδα Λίλα Μαραγκοῦ γιά τήν πολύτιμη βοήθειά της. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλω καί πρὸς τήν κ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου γιά τίς χρησιμότητες ὑποδείξεις της.

Ἡ ἀφιέρωση τῆς ἐργασίας μου στήν κ. Πόπη Ζώρα, Διευθύντρια τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, εἶναι ἕνα μικρό δεῖγμα τῆς εὐγνωμοσύνης μου γιά ὅσα πρόσφερε, ὥστε νά δεῖ τό φῶς ἡ προσπάθειά μου αὐτή.

Πολλές εὐχαριστίες ἀπευθύνω στήν κ. Ἰωάννα Παπαντωνίου, ἐνδυματολόγο καί πρόεδρο τοῦ Πελοποννησιακοῦ Λαογραφικοῦ Ἰδρύματος Βασιλείου Παπαντωνίου, γιά τίς πολύτιμες ἐνδυματολογικές της παρατηρήσεις.

Είλικρινεῖς εὐχαριστίες ἐκφράζω στό Διευθυντή τοῦ Μουσείου Μπενάκη κ. Ἄγγελο Δε ληβορριᾶ, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω τή βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου καί ταυτόχρονα μοῦ ἔδωσε τήν ἄδεια νά πάρω ἐνδυματολογικό ὑλικό ἀπό τήν ὡς τότε ἀνέκδοτη ἐργασία τῆς Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη.

Θερμές ἐπίσης εὐχαριστίες ὀφείλω στήν κ. Νίκη Ψαρράκη-Μπελεσιώτη τοῦ Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μουσείου Μπενάκη καί στήν ὑπεύθυνη τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἴδιου Μουσείου κ. Πίτσα Χειλᾶ-Τσάκωνα γιά τή βοήθεια πού μοῦ πρόσφεραν στή λύση διαφόρων προβλημάτων πού κατά διαστήματα προέκυπταν στή διάρκεια τῆς ἐρευνάς μου. Πολλές ἐξάλλου εὐχαριστίες ἀπευθύνω καί στίς Δδες Μαρία-Φανή Τσιγκάκου, Κάτε Συνοδινοῦ καί Γιούλα Ρίσκα τοῦ ἴδιου Μουσείου.

Εὐχαριστῶ θερμά τήν κοινωνιολόγο κ. Μαρία Μιχαήλ-Δέδε καί τόν συγγραφέα κ. Ἀλέξανδρο Μαμμόπουλο γιά τήν πολύπλευρη βοήθειά τους καθῶς καί τίς Κες Περιστέρα Κεκέ, Ἰφιγένεια Τσόκα, Εὐαγγελία Μπισμπίλη καί τή Δδα Μαρία Παπαδοπούλου γιά τίς πραγματικά πολύτιμες πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσαν ἀναφορικά πρὸς τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Τέλος εὐχαριστῶ πολύ τόν κ. Γ. Ραγιᾶ, Διευθυντή τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Μέλισσα» γιά τήν ἄδεια πού μοῦ ἔδωσε νά πάρω φωτογραφικό ὑλικό ἀπό τίς δύο παρακάτω ἐκδόσεις: Κίτσου Α. Μακρῆ « Ἡ λαϊκή τέχνη τοῦ Πηλίου» καί Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη « Ἡ ἑλληνική λαϊκή φορεσιά».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τό θέμα

Σκοπός τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ διερεύνηση τοῦ γυναικείου ποικαμισμού ἀπό τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς, τῶν ὕλικῶν καὶ τῆς διακόσμησης, ὅπως ἐμφανίζεται στὶς ποικιλίες τῆς παραδοσιακῆς λαϊκῆς φορεσιᾶς στὶς διάφορες περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας.

Ἐπειδὴ τό ποικάμισο, ὅπως τουλάχιστον προσωπικά πιστεύω, διασώζει στοιχεῖα ἀπὸ δυὸ παλιότερα ἐνδυματολογικὰ ἐξαρτήματα, τό **χιτῶνα** καὶ τὴ **δαλματική**, κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ παρακολούθηση ἔστω καὶ συνοπτικά τῆς ἐξέλιξης αὐτῶν τῶν τελευταίων ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τους ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ὅποτε ἀρχίζει ἡ διαφοροποίηση τῆς κοσμικῆς ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ ἐνδυμασία καί, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἡ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς φορεσιᾶς¹.

Πηγές γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς περιόδου ὡς τό 1453 θὰ εἶναι, ἐκτός ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση, τὰ διάφορα μνημεῖα τῆς τέχνης, ὅπως π.χ. τὰ ἔργα τῆς γλυπτικῆς, τὰ μωσαϊκά, οἱ τοιχογραφίες κατακομβῶν καὶ ἐκκλησιῶν, οἱ χιτῶνες τῶν *Κοπτῶν*, τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, κ.ἄ. Τὰ κενὰ τῶν ἐπόμενων αἰώνων ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα θὰ συμπληρώσει, στὰ βασικὰ σημεῖα, ἡ ἐνδυμασία τῶν κληρικῶν.

Τὰ ἱερατικὰ ἐνδύματα, λειτουργικὰ καὶ καθημερινά, προσφέρουν πολύτιμη ὑπηρεσία, γιὰτὶ χάρη στὴ συντηρητικότητά τοῦ κλήρου διατήρησαν τὴν ἴδια περίπου μορφή ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ὡς τὴ σημερινὴ ἐποχή.

Ἄν τώρα λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι οἱ φορεσιές τῶν λαϊκῶν (ἀντρῶν καὶ γυναικῶν) παρακολούθησαν τὶς ἱερατικὲς ἀπὸ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα στὸ σύνολό τους καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὅσον ἀφορᾷ ὀρισμένα κομμάτια, γίνεται φανερὴ ἡ ἀξία τῆς προσφορᾶς τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν στὴν ἔρευνα τῆς μορφολογίας

1. Τὰ ποικάμισα καὶ τὰ σύνολα ἐνδυμασιῶν πού ἔχουν διασωθεῖ δὲν εἶναι παλιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ καὶ ἴσως τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα (μὲ ἐξαίρεση τὰ ποικάμισα τῆς Κρήτης). Γιὰ τὶς παλιότερες περιόδους μόνον ἀπὸ τὶς περιγραφές καὶ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν περιηγητῶν μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κανεὶς στοιχεῖα, χωρὶς ὅμως ἀπόλυτη βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους.

καί τῆς διακόσμησης τῆς νεοελληνικῆς φορεσιᾶς γενικά καί τοῦ γυναικείου πουκάμισου εἰδικότερα.

2. Ὁ Χιτώνας

Ἡ λέξις χιτών, πού εἶναι σημιτικῆς καταγωγῆς καί εἶχε τήν ἔννοια τοῦ λινοῦ ὑφάσματος², υἰοθετήθηκε στή μυκηναϊκή ἐποχή μέ τή σημασία τοῦ ἐνδυματολογικοῦ ἐξαρτήματος³. Δέν ἔχει ἀκόμα ἐξακριβωθεῖ ἂν ὁ μυκηναϊκός χιτώνας ἦταν κοινός γιά ἄντρες καί γυναῖκες⁴. Στά ὀμηρικά πάντως χρόνια ὁ χιτώνας ἦταν ἀποκλειστικά ἀντρικό ἐνδυμα⁵. Ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα κείμενο τῆς Σαπφῶς, ὅπου γιά πρώτη φορά μαρτυρεῖται γραπτά ἡ γυναικεῖα χρῆση τοῦ χιτώνα στήν Ἑλλάδα⁶, ἐνῶ ἀργότερα στόν Ἡρόδοτο ὁ ὄρος αὐτός δήλωνε τόν ἰωνικό γυναικεῖο χιτώνα⁷. Οἱ μετεγενέστεροι συγγραφεῖς χρησιμοποίησαν τούς ὄρους χιτώνα καί πέπλο χωρίς διάκριση, δηλαδή χωρίς νά διευκρινίζουσαν ἂν πρόκειται γιά τήν ἰωνική ἢ τή δωρική ἐνδυμασία⁸.

Τό πανάρχαιο αὐτό ἐνδυμα, ὅταν υἰοθετήθηκε ἀπό τούς Ρωμαίους, μετονομάστηκε σέ *tunica*⁹. Ἡ *tunica*, πού ἦταν ροῦχο κοινό καί γιά τά δύο φύλα¹⁰, λεγόταν *tunica interior*, *intima* ἢ *interula*, ὅταν χρησίμευε ὡς ἐσώ-

2. Michael Ventris - John Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956, σ. 319—20. Margarete Bieber, Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht, σ. 23.

3. Michael Ventris - John Chadwick, ὀ.π., σ. 320.

Ἁ χιτώνας ὡς λέξις ἀπαντᾷ στή μυκηναϊκή ἐλληνική σέ πῶση ὀνομαστική ἐνικοῦ: Ki-to=χιτών, ὀνομαστική πληθυντικοῦ: Ki-to-ne=χιτώνες, ὀργανική πληθυντικοῦ: Ki-to-ri=χιτώνφι (μέ χιτώνες) καί αἰτιατική πληθυντικοῦ: Ki-to-na=χιτώνας. Πρόσθετη πληροφορία σχετική μέ τήν ὕλη τοῦ μυκηναϊκοῦ χιτώνα δίνει ἡ πινακίδα KNJ 693, ὅπου τῆς λέξεως χιτών προηγείται ἡ ἔκφραση: Ri-no re-po-to= λίνον λεπτόν. Βλ. σχετικά: Emilia Masson, Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en Grec, Paris 1927, σ. 27. Michael Ventris - John Chadwick, ὀ.π.

4. Emilia Masson, ὀ.π. Der Kleine Pauly, München 1975, τ. 5, στ. 905—6 (W.H. Gross).

5. Alan J. B. Wace - Frank H. Stubbings, A companion to Homer, London 1974, σ. 500. Margarete Bieber, ὀ.π., Spyridon Marinatos, Kleidung, Archaeologia Homerica, Göttingen 1967, Bd I, Kapitel A, σ. 7. Βλ. καί βιβλιοκρισία A.M. Snodgrass στό περ. Gnomon, Bd. 41, München 1969, σ. 389—94.

6. Emilia Masson, ὀ.π., σελ. 28.

7. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Margarete Bieber, ὀ.π., σ. 28—9.

8. RE, 3, 2, στ. 2310 (Amelung).

9. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή, σ. 8.

10. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

ρουχο¹¹, και *tunica* η *stola*, όταν τή φοροῦσαν ὡς ἐξωτερικό ἐνδυμα ἄντρες ἢ γυναῖκες¹². Ἀργότερα τήν *tunica* υἱοθέτησαν οἱ Βυζαντινοί και τή χρησιμοποίησαν τόσο στήν κοσμική ὅσο και στήν ἱερατική ἐνδυμασία¹³. Αὐτή τήν ἐποχή (δηλαδή τή βυζαντινή) ἡ διάκριση τοῦ χιτώνα σέ *tunica* γιά τούς ἄνδρες και *stola* γιά τίς γυναῖκες καταργήθηκε και ἐπικράτησε ἡ ὄνομασία *tunica* και γιά τά δύο φύλα¹⁴ και δήλωνε τόσο τόν ἐξωτερικό ὅσο και τόν ἐσωτερικό χιτώνα¹⁵.

Ἐπίσης ἀπό τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα και μετά, ἀπαντᾶ στή Δύση (Ἰλλυρικό, Πελ/σο) ἡ λέξη *καμίσιον* γιά δήλωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτώνα, τῆς *tunica subucula* ἢ *vestis interior*¹⁶, ἐνῶ στήν Ἀνατολή (Μ. Ἀσία, Συρία, Παλαιστίνη, Αἴγυπτο) ὁ ἴδιος χιτώνας ἦταν γνωστός μέ τό ὄνομα *στιχάριον* ἢ *στιχάρην*¹⁷.

Τόν 7ο μ.Χ. αἰώνα οἱ μοναχοί τῆς Ἀνατολῆς πῆραν τή λέξη *καμίσιον* ἢ *καμίσιον*, γιά νά δηλώσουν τόν ἐξωτερικό χιτώνα¹⁸. Ὄταν ἀπό τόν 8ο μ.Χ. αἰώνα γενικεύτηκε στήν Ἀνατολή ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ ὄρου, ὁ ἐσωτερικός χιτώνας μετονομάστηκε σέ *ὑποκάμισον*, ἐνῶ ἡ λέξη *στιχάριον* περιορίστηκε στό γνωστό ἱερατικό ἄμφιο¹⁹, πού πρωτοφορεῖ ὁ ἱερέας, προκειμένου ν' ἀρχίσει τή λειτουργία.

Μορφολογικά ὁ χιτώνας, πού εἶχε τό σχῆμα τοῦ ἀνισοσκελῆ σταυροῦ, ἦταν γνωστός στούς Αἰγύπτιους, Ἑβραίους, Βαβυλωνίους, Ἀσσυρίους²⁰ και Ἑτρούσκους²¹, ἀλλά, ὅπως εἰπώθηκε πῶ πάνω, και στούς Ἕλληνας τῆς μυκηναϊκῆς και τῆς κυρίως ἱστορικῆς ἐποχῆς²². Ἐπειδή ἦταν ἐνδυμα βασικό, παρακολούθησε τήν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀντρικῆς και γυναικειᾶς φορεσιᾶς, πού πῆρε τήν τελική της μορφή κατά τίς πρῶτες δεκαετίες πού ἀκολούθησαν μετά τούς Περσικούς πολέμους, μορφή ἡ ὁποία στά βασικά της σημεία παρέμεινε ἀναλλοίωτη ὡς τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου

11. Carl Köhler, A History of costume, New York 1963 σ. 117.

12. Mary G. Houston, Ancient Greek Costume, σ. 97, 110.

13. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς, σ. 359—60. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Παρατηρήσεις, σ. 5, σημ. 1. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, Ἡ Διαμόρφωσις, σ. 54.

14. Carl Köhler, ὁ.π., σ. 119, σημ. 1.

15. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 131, 137.

16. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, ὁ.π., σ. 12.

17. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 13.

18. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 13—4.

19. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 15—6.

20. Mary G. Houston, Ancient Egyptian Costume, σ. 76, 128—131, 150. Carl Köhler, ὁ.π., σ. 68.

21. Mary G. Houston, Ancient Greek Costume, σ. 83—5. Carl Köhler, ὁ.π., σ. 68, 111.

22. Βλ. σημειώσεις ἀριθμ. 3—8.

Ἄλεξάνδρου²³. Σ' αὐτούς τούς αἰῶνες δύο ἦταν οἱ βασικοὶ τύποι τῆς γυναικείας ἐνδυμασίας: Ὁ δωρικός πέπλος ἢ χιτώνας ²⁴, πού ἦταν μάλλινος καί ὁ ἰωνικός χιτώνας, πού ἦταν λινός²⁵.

Ἡ δωρική ἐνδυμασία στήν πιά ἀπλή καί χαρακτηριστική τῆς μορφῆς ἦταν ἓνα ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο ὕφασμα, πού εἶχε διπλάσιο περίπου πλάτος ἀπό τό πλάγιο ἄνοιγμα τῶν χειρῶν τῆς γυναίκας πού τό φοροῦσε²⁶ (εἰκ. 1). Δύο ἦταν τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς φορεσιᾶς: Τό δίπλωμα τοῦ ὕφασματος στό ὕψος τῶν ὤμων, πού εἶχε συνήθως μᾶκρος 45 περίπου πόντους, καί ὁ τρόπος πού συγκρατοῦσαν μέ τή βοήθεια μεγάλων περονῶν τήν πλάτη μέ τό μπροστινό φύλλο²⁷ (εἰκ. 2). Τήν ἀνοικτή πλευρά τοῦ χιτώνα ἢ τήν ἄφηναν ἄρραφτη ἢ τήν ἔρραβαν²⁸, ἐνῶ, ἀνάλογα μέ τήν προσωπική προτίμηση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνίδας, ἡ δωρική ἐνδυμασία ἄλλοτε εἶχε ζώνη καί ἄλλοτε ἦταν ἐλεύθερη²⁹.

Ἀντίθετα τό βασικό γνώρισμα τοῦ πιά ἀντιπροσωπευτικοῦ τύπου τῆς ἰωνικῆς ἐνδυμασίας, τοῦ ἰωνικοῦ χιτώνα, ἦταν οἱ πολυάριθμες πτυχές, οἱ ὁποῖες ὀφείλονταν στό γεγονός ὅτι τό ἄνοιγμα γιά τά χέρια ἦταν στό ἴδιο ὕψος μέ τό λαιμό³⁰ (εἰκ. 3). Δέν ἔλειπαν ὅμως καί τά ἀνοίγματα στό ὕψος τῆς μασχάλης, ὅπως στά σημερινά φορέματα³¹. Αὐτά τά ἀνοίγματα ἄλλοτε ἐκλείναν μέ ραφή καί ἄλλοτε μέ διακοσμητικές περόνες ἢ κουμπιά³² ὅπως πιστοποιεῖται καί στίς εἰκόνες 4—5³³. Παράλληλα μ' αὐτό τόν ἐνδυματολογικό τύπο φοροῦσαν τήν ἐποχή αὐτή (4ος π.Χ. αἰώνας), ἀλλά καί παλιότερα (5ος π.Χ. αἰώνας), χιτώνα χειριδωτό³⁴, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τό γνωστό ἀνάγλυφο τῆς Ἡγησῶς (εἰκ. 6), ὅπου ἡ μικρή δούλη φορεῖ χιτώνα μέ μακριά μανίκια, ἐνῶ ὁ χιτώνας τῆς νεκρῆς τῆς κυρίας εἶναι ἀχειριδωτός³⁵.

Οἱ δύο αὐτοὶ τύποι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐνδυμασίας, ἐνῶ ἀρχικά ἦταν μορφολογικά διαφορετικοί, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἄρχισαν σταδιακά νά χάνουν τά διακριτικά τους γνωρίσματα, μέ ἀποτέλεσμα νά

23. Margarete Bieber, ὀ.π., σ. 32.

24. Mary G. Houston, ὀ.π., σ. 39, 45.

25. Margarete Bieber, ὀ.π., σ. 34.

26. Mary G. Houston, ὀ.π., σ. 40.

27. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 42.

28. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 42, 46.

29. Margarete Bieber, ὀ.π., σ. 33.

30. Mary G. Houston, ὀ.π., σ. 47.

31. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 52.

32. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 50—52. Χρήστου Ι. Καρούζου, Τηλαυγές μνήμα. Χαριστήριο εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τ. Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 256.

33. Mary G. Houston, ὀ.π. σ. 52.

34. Margarete Bieber, ὀ.π., σ. 34.

35. Χρήστου Ι. Καρούζου, ὀ.π.

δημιουργηθεῖ ἓνας ἀπροσδιόριστος ἀριθμὸς μεικτῶν ἐνδυμασιῶν, ὅπου ἀνάλογα μὲ τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις ἄλλοτε ὑπῆρχαν περισσότερα καὶ ἄλλοτε λιγότερα δωρικά ἢ ἰωνικά στοιχεῖα³⁶. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ δωρικὴ ἐνδυμασία ὑποχώρησε σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ἄρχισε σταδιακὰ νὰ ἐπικρατεῖ παντοῦ ὁ ἰωνικὸς χιτῶνας, πού τὶς περισσότερες φορές γινόταν ἀπὸ μαλλί³⁷ καὶ ἦταν πιὸ πλούσιος καὶ πολυτελής, ὅπως δείχνει ἡ παράσταση τῆς εἰκόνας ⁷³⁸.

Οἱ Ρωμαῖοι γνώρισαν τὶς ἑλληνικὲς φορεσιῆς τὸν 6ο καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τοὺς ἀποίκους τῆς Κάτω Ἰταλίας³⁹ καὶ ἀργότερα, τὸν 2ο καὶ τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ πολιτιστικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς⁴⁰. Οἱ Ρωμαῖες, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, υἱοθέτησαν τὸ λεπτὸ λινό ἰωνικὸ χιτῶνα, πού τὸν φοροῦσαν καὶ ὡς ἐσωτερικὸ (*tunica interior*), ἀλλὰ καὶ ὡς ἐξωτερικὸ φόρεμα (*stola*)⁴¹. "Ὅπως καὶ στὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ παραδείγματα, οἱ ρωμαϊκοὶ γυναικεῖοι χιτῶνες ἄλλοτε εἶχαν μανίκια πού ἔφταναν ὡς τοὺς ἀγκῶνες καὶ ἄλλοτε ἦταν ἀχειρίδωτοι⁴². "Ὅταν ὁ ἐσωτερικὸς χιτῶνας ἦταν χειρίδωτος, ὁ ἐξωτερικὸς δὲν εἶχε μανίκια, καὶ ἀντίστροφα⁴³. Τὰ μανίκια συνήθιζαν νὰ τὰ συγκρατοῦν, ὅπως καὶ στοὺς ἑλληνικοὺς χιτῶνες, μὲ μικρὲς διακοσμητικὲς περόνες⁴⁴. Ἡ βασικὴ ὁμως διαφορὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χιτῶνα βρισκόταν στὰ ἀνοίγματα γιὰ τὰ χέρια. Ἐνῶ δηλαδὴ στὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα αὐτὰ ἦταν πάντοτε στό ὕψος τῆς μασχάλης, στὰ ἑλληνικὰ βρισκόνταν στοὺς ὤμους⁴⁵.

Ὁ γυναικεῖος ἐξωτερικὸς ρωμαϊκὸς χιτῶνας, πού ἦταν ποδήρης⁴⁶, στολιζόταν στὸν ποδόγυρό του μὲ μιὰ ὀριζόντια ταινία, γνωστὴ στοὺς Ἕλληνας ὡς *πέζα*⁴⁷ καὶ στοὺς Ρωμαίους ὡς *limbus* ἢ *instita*⁴⁸. Αὐτὴ τὴν ταινία τὴν εἶχαν μόνο οἱ χιτῶνες τῶν παντρεμένων γυναικῶν⁴⁹. Σὲ περίπτωσι τιμητικῆς διακρίσεως οἱ Ρωμαῖες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ φορέσουν εἰδικὴ

36. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 38.

37. Margarete Bieber, ὁ.π., σ. 35.

38. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 56.

39. Margarete Bieber, ὁ.π., σ. 38.

40. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 39.

41. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 110.

42. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

43. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

44. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

45. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

46. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

47. Ἀννης Ἀποστολάκι, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα, σ. 50.

48. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

49. Mary G. Houston, ὁ.π. σ. 110—11.

stola, πού είχε στόν ποδόγυρό της ώς διακριτικό γνώρισμα μιά χρυσή όριζόντια ταινία, τό *patagium*⁵⁰.

Ό ρωμαϊκός άντρικός χιτώνας ήταν άρχικά μάλλινος⁵¹. Άργότερα όμως, καί συγκεκριμένα στίς άρχές του 4ου αιώνα μ.Χ., άρχισε νά κάνει τήν εμφάνισή του καί ό λινός⁵². Ό ρωμαϊκός χιτώνας, όπως καί ό ελληνικός⁵³, διακρινόταν σέ ποδήρη καί χειριδωτό (*tunica talaris et manicata*), πού φοροῦσαν οί άνώτερες τάξεις⁵⁴, καί σέ κοντό καί συνήθως άχειριδωτο χιτώνα (*tunica substricta et brevis*), πού φοροῦσαν οί κατώτερες τάξεις καί οί δοῦλοι⁵⁵, καί ό όποιος τίς περισσότερες φορές ήταν δεμένος μέ ζώνη⁵⁶.

Σέ αντίθεση μέ τόν άρχαίο ελληνικό χιτώνα, άντρικό καί γυναικειό, όπου τά στολίδια ήταν καθαρά διακοσμητικά, στους ρωμαϊκούς χιτώνες καί τών δυό φύλων τά στοιχεία αυτά πήραν από τήν άρχή συμβολικό χαρακτήρα⁵⁷. Έτσι οί συγκλητικοί καί οί ύπατοι φοροῦσαν χιτώνα πού είχε δυό πλατιές ταινίες, τά *clavi* (τά μετέπειτα *κλαβία*, ή *σήματα τών Βυζαντινών*), πού άρχιζαν από τό λαιμό καί τέλειωναν στήν άκρη του χιτώνα⁵⁸. Ό χιτώνας αυτός όνομαζόταν *tunica laticlavia*, δηλαδή πλατύσημος χιτώνας⁵⁹. Αντίθετα ό χιτώνας τής μεσαιας τάξης, ή *tunica angusticlavia* (στενόσημος χιτώνας), είχε δυό στενές κατακόρυφες ταινίες πού άρχιζαν από τούς ώμους καί τέλειωναν καί αυτές στό κράσπεδο του χιτώνα⁶⁰.

Όταν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες κατέρρευσε ό φραγμός τών τάξεων, τά διακριτικά σύμβολα τών Ρωμαίων έχασαν τή σημασία τους καί κατέληξαν νά γίνουν άπλά διακοσμητικά στοιχεία⁶¹. Άργότερα οί άπλές αυτές ταινίες άντικαταστάθηκαν, χωρίς όμως ν' αλλάξει ή κατακόρυφη διάταξη, από πιό σύνθετα θέματα, όπως ήταν οί συριακοί τροχοί, οί έφαπτόμενοι κύκλοι, τά έπάλληλα άνθοφόρα άγγεια κ.ά.⁶²

50. Τής ίδιας, δ.π., σ. 111. Margarete Bieber, δ.π. σ. 41.

51. Mary G. Houston, δ.π., σ. 97.

52. Τής ίδιας, δ.π.

53. Τής ίδιας, δ.π., σ. 67—8.

54. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, δ.π., σ. 239.

55. Του ίδιου, δ.π.

56. Του ίδιου, δ.π.

57. Margarete Bieber, δ.π., σ. 40.

58. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Τό Όράριον, σ. 440, σημ. 1 [38] (Πβλ. Άννης Άποστολάκι, δ.π., σ. 47).

59. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, δ.π., σ. 440—41, σημ. 1 [39]. (Πβλ. Άννης Άποστολάκι, δ.π.).

60. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, δ.π., σ. 440, σημ. 1 [38] (Πβλ. Άννης Άποστολάκι, δ.π.).

61. Άννης Άποστολάκι, δ.π., σ. 48.

62. Τής ίδιας, δ.π.

Πολύτιμη βοήθεια για τή γνώση τοῦ ἀντρικοῦ καί γυναικείου χιτώνα στά ὕστερα ρωμαϊκά καί τά πρῶτα βυζαντινά χρόνια προσφέρουν τά αἰγυπτιακά ταφικά ἐνδυματολογικά εὐρήματα πού εἶναι γνωστά ὡς *κοπτικά*⁶³. Οἱ κοπτικοί χιτῶνες ἔχουν μεγάλη σπουδαιότητα, ἐπειδή δίνουν ἄμεση πληροφόρηση πάνω σέ ἐνδύματα, πού τίς περισσότερες φορές ἦταν ἐκεῖνα πού φοροῦσαν οἱ κάτοχοί τους στή ζωή⁶⁴.

Σέ ἀντίθεση μέ τόν ἑλληνικό χιτώνα, πού τόν ἀποτελοῦσαν δύο κομμάτια, τά *περύγια*⁶⁵, ὁ κοπτικός ἔβγαине ἀπό τόν ἀργαλειό μονοκόμματος καί ἡ ὕφανσή του ἄρχιζε ἀπό τά *μανίκια*⁶⁶. Ἄνοιγμένος, εἶχε τό σχῆμα τοῦ ἀνισοσκελῆ σταυροῦ μέ δύο μεγάλες κεραῖες γιά τό μπροστινό καί τό πίσω φύλλο καί δύο μικρότερες γιά τά *μανίκια*⁶⁷ (εἰκ. 8). Στή μέση τοῦ σταυροῦ ἄφηναν μιὰ σχισμή, τό *βρογχωτήρα*, πού ἦταν παράλληλη μέ τούς ἄμους, γιά νά περνᾷ τό κεφάλι⁶⁸. Γιά νά ράψουν τό χιτώνα, τόν δίπλωναν στή διεύθυνση τοῦ βρογχωτήρα καί μετά τόν ἔραβαν στά πλάγια καί κάτω ἀπό τίς μασχάλες σ' ὄλο τό μήκος τῶν *μανικιών*⁶⁹. Οἱ ραφές αὐτές ὀνομάζονταν *βόες*⁷⁰.

Ἄπό τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα ἡ διακόσμηση τῶν χιτῶνων ἔγινε πλουσιότερη. Ἐκτός ἀπό τίς κατακόρυφες ταινίες γενικεύτηκε καί ἡ χρησιμοποίηση ὀριζόντιας παρυφῆς (*instita* ἢ *limbus*) πού κοσμοῦσε τίς ἄκρες τῶν *μανικιών* καί τοῦ ποδογύρου, καθῶς καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, πού ἦταν γνωστό ὡς *περίκλεισις* ἢ *τραχηλέα*⁷¹.

Ἄπό τόν 4ο μ.Χ αἰώνα, παράλληλα μέ τίς ταινίες πού ἔφταναν ὡς τήν ἄκρη τοῦ χιτώνα (εἰκ. 9), ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί πιό κοντές ταινίες, πού ὀνομάστηκαν *lora* ἢ *λῶροι* καί ἄλλοτε ἔφταναν ὡς τό στήθος (εἰκ. 10),

63. *Κόπτες* ὀνομάστηκαν ἀπό τοὺς Ἄραβες, μετὰ τόν 7ο αἰ., οἱ Χριστιανοί τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ὀνομασία αὐτή εἶναι παραφθορά τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος Αἰγύπτιος. Βλ. Lila Marangou, *Bone Carvings from Egypt. I. Graeco-Roman Period*, Tübingen 1976, σ. 20. Ἄπό τοὺς *Κόπτες* πῆραν συνεκδοχικά τό ὄνομά τους καί τά ταφικά ἐνδυματολογικά εὐρήματα πού χρονολογοῦνται ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς καί τόν 7ο αἰώνα. Κυρίως ὁμως κοπτικά εἶναι μιὰ κατηγορία ὕφασμάτων, ὅπου τά ἑλληνιστικά θέματα σταδιακά ὑποχωροῦν πρὸς ὄφελος τῶν ντόπιων καί ἀνατολικῶν στοιχείων Βλ. Ἄννης Ἄποστολάκι, ὀ.π., σ. 4—5.

64. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 43.

65. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

66. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

67. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

68. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 44—6.

69. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 46.

70. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

71. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὀ.π., σ. 19.

ἄλλοτε τέλειωναν στό ὕψος περίπου τῆς μέσης⁷² (εἰκ. 11). Οἱ χιτῶνες, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ταινιῶν αὐτῶν, ὀνομάστηκαν *μονόλωροι*, *δίλωροι* κ.λπ⁷³. Ἀργότερα οἱ λῶροι ὀνομάστηκαν *λωρία*, ἀλλά καί *ποταμοί*⁷⁴. Τήν τελευταία ὀνομασία εἶχαν, ὅταν κοσμοῦσαν τά ἱερατικά ἄμφια⁷⁵. Οἱ ταινίες αὐτές κατέληγαν, ἀφοῦ πρῶτα σχηματίζαν καμπύλη ἢ ὀξεία γωνία, σέ μιά πιά λεπτή ταινία, ἀπό τήν ὁποία ἄρχιζαν, μέ τή μορφή ἀνεξάρτητων διακοσμητικῶν θεμάτων, (ἀγγεῖα, ζωικές φιγοῦρες, καθῶς καί κύκλοι) πού, ἐνῶ δέν ξεπερνοῦσαν τό πλάτος τοῦ σήματος, εἶχαν χῶρο, γιά νά περικλείουν μικρές μορφές ἀγίων⁷⁶.

Ἀπό τόν 4ο μ.Χ αἰῶνα ἐπίσης ἡ ὀριζόντια ταινία, πού κοσμοῦσε τόν ποδόγυρο, ἄρχισε νά ὑψώνεται κατακόρυφα, λίγο πρίν φτάσει στήν ἄκρη τοῦ μπροστινοῦ φύλλου τοῦ χιτῶνα, καί κατέληγε, ἀφοῦ μεσολαβοῦσε μιά λεπτότερη ταινία ἢ ἓνας μίσχος, σ' ἓνα διακοσμητικό θέμα⁷⁷ (εἰκ. 10). Τήν ἴδια ἐποχή, γιά πρόσθετο στολισμό, τοποθετοῦσαν στήν περιοχή τῶν ὤμων, τῶν γονάτων καί — στά βυζαντινά χρόνια — ἀκόμη καί στούς ἀγκῶνες, τετράγωνα ἢ κυκλικά κοσμήματα γνωστά ὡς *segmenta* (σημεῖα)⁷⁸.

Ὁ 6ος π.Χ αἰῶνας πρόσφερε ἀρκετές καινοτομίες στή διακόσμηση τῶν κοπτικῶν χιτῶνων. Ἐτσι ἀπό τόν αἰῶνα αὐτό καί μετά ἄρχισαν νά προσθέτουν στά μανίκια μιά ταινία στό σημεῖο, ὅπου σήμερα φοροῦν τά πένθιμα περιβραχιόνια⁷⁹. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή ἡ διπλή ταινία, πού βρισκόταν στήν ἄκρη τῶν μανικιῶν (εἰκ. 11), ἔγινε πιά πλατιά καί πῆρε τό σχῆμα τῶν σημερινῶν ἐπιμάνικων τῶν κληρικῶν, πού ἴσως ἀπό ἐδῶ ἔχουν τήν καταγωγή τους⁸⁰. Τέλος οἱ κοντές διακοσμητικές ταινίες ἄρχισαν νά ὑφαίνονται ξεχωριστά καί μετά νά ράβονται πάνω στό χιτῶνα⁸¹.

Ἀπό τή διακοσμητική πλευρά, ὅπως τουλάχιστον δείχνουν τά παρακάτω παραδείγματα, συνέχισαν τή ζωή τους ἐκεῖνα τά θέματα, τά ὁποῖα εἶχαν πρωτοεμφανιστεῖ στούς κοπτικούς χιτῶνες.⁸² Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται ἐδῶ οἱ χιτῶνες τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῶν αὐλικῶν του στήν εἰκόνα 12, (Ραβέννα) ὁ ποδήρης χιτῶνας τῆς Θεοδώρας (Ραβέννα) (εἰκ. 13),⁸³ ὁ χιτῶνας ἐνός πολίτη

72. Γεωργ. Α. Σωτηρίου. Τό Ὁράριον, σ. 440—1, [38—9], σημ. 1.

73. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

74. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

75. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

76. Ἄννης Ἀποστολάκι, ὁ.π., σ. 48.

77. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

78. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 50—1.

79. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 51.

80. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 51—2.

81. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 48.

82. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 136.

83. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 136.

από τοιχογραφία του Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης⁸⁴ (εἰκ. 14) καὶ τέλος ἐκεῖνος πού φορεῖ ὁ προφήτης Ἐζεκίας (εἰκ. 15) σέ ψαλτήριο τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνα πού βρίσκεται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη στό Παρίσι⁸⁵.

Ὁ 7ος καί ὁ 8ος αἰῶνας χαρακτηρίζονται κυρίως ἀπό τίς μεγάλες πολιτικές καί κοινωνικές ἀνάκατατάξεις πού προκάλεσαν στό Βυζάντιο οἱ ἀραβικές κατακτήσεις, οἱ σλαβικές ἐπιδρομές καί οἱ εἰκονομαχικές ἐριδες⁸⁶, μέ ἀποτέλεσμα καί τήν καταστροφή ἔργων τέχνης καί τή δημιουργία κενοῦ στήν παράδοση. Μέσα στή γενικότερη αὐτή ἀναστάτωση ἐπόμενο ἦταν νά ἐπηρεαστεῖ καί ἡ ἐνδυμασία τῆς ἐποχῆς⁸⁷.

Παρ' ὅλα αὐτά ὑπάρχουν ἐνδεικτικά στοιχεῖα ἀπό τή Δύση⁸⁸, πού δείχνουν ὅτι τήν ἐποχή αὐτή τόσο ἐκεῖ ὅσο καί στήν Ἀνατολή δέν ἔγινε καμμίᾳ σημαντική μεταβολή, παρά μόνο μιᾶ σταδιακή ἐξέλιξη τῆς φορεσιᾶς⁸⁹. Ὁ χιτώνας ὁ ἐξωτερικός — ἐπόμενο ἦταν καί ὁ ἐσωτερικός — ἀρχίζει νά στενεύει. Ἔτσι σέ παράσταση μεταξωτοῦ ὑφάσματος τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. (εἰκ. 16), πού βρίσκεται στό μουσεῖο τῆς ἱστορίας τῶν ὑφασμάτων στή Λυών, δῶρο τοῦ Κωνσταντίνου Ε' πρὸς τόν Φράγκο βασιλιά Πιπῖνο, οἱ ἔφιπποι βασιλιάδες, πού εἰκονίζονται σέ ὦρα κυνηγιοῦ⁹⁰ φοροῦν στενότερο, ἀπό τούς προηγούμενους αἰῶνες, χιτῶνα. Καί ἐδῶ, ὅπως καί στά προηγούμενα παραδείγματα τῶν εἰκόνων 9—15, διακρίνονται καθαρά τά γνωστά κοπτικά ὑστερορωμαϊκά καί διακοσμητικά μοτίβα, πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ βυζαντινοί.

84. Γιά τήν παράσταση αὐτή, πού ἀνήκει στό ἀριστερό μέρος ἱστορικής τοιχογραφίας πού βρίσκεται στή Βασιλική βλ. Γεωργίου καί Μαρίας Σωτηρίου, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 207—9. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Η' Ἀθήναι 1979, σ. 393.

85. André Grabar, *La peinture byzantine. Les grands siècles de la peinture*. Genève 1953, σ. 168.

86. Βλ. σχετικά: Δ. Ζακυθνοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*. Ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 154—60. Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture byzantine des origines au Xe siècle*, Paris 1971, σ. 107.

87. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 142.

88. Ἐπειδὴ τά διάφορα μνημεῖα τέχνης αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, λόγῳ τῶν εἰκονομαχικῶν ἐριδῶν εἶναι ἀνεπαρκῆ, οἱ γνώσεις μας συμπληρῶνται σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ περιοχές, ὅπως ἐδῶ ἡ Δύση, πού ἔμειναν ἐξῶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν κρίση. Βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π., σ. 282.

89. Mary G. Houston, ὁ.π.

90. John Beckwith, *The art of Constantinople. An introduction to Byzantine art, 330—1453*, London (1961), σ. 59.

91. Τὸ ὑφασμα, πού βρέθηκε σέ κακὴ κατάσταση, πρέπει νά ἦταν δῶρο βασιλικό, πού προσφέρθηκε στὸν ἐπίσκοπο αὐτόν, ὅταν ἐπισκέφτηκε τὴν Κων/πολὴ τὸ 1064—65. Γιά τὴν ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων του βλ. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 149—50. John Beckwith, ὁ.π., σ. 98—9. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π., σ. 325.

Ἡ δεύτερη παράσταση (εἰκ. 17), πού ἀνήκει στό 10ο αἰώνα, βρίσκεται σέ ὕφασμα πού βρέθηκε στόν τάφο τοῦ ἐπισκόπου Günther στήν μητρόπολη τῆς Βαμβέργης⁹¹. Στό παραδείγμα αὐτό εἰκονίζεται μιά γυναικεία μορφή ντυμένη ὅπως μιά βυζαντινή πριγκίπισσα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Πάνω ἀπό τόν ἐσωτερικό της χιτώνα, πού ἐδῶ δέ φαίνεται, φορεῖ στενό ἐξωτερικό χιτώνα πλούσια στολισμένο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ἐπενδύτης, ὁ ὁποῖος στή μορφή εἶναι ἴδιος μέ τούς χιτῶνες — ἐξωτερικό καί ἐσωτερικό — μέ μόνη διαφορά ὅτι φτάνει λίγο πιά κάτω ἀπό τή μέση καί εἶναι ἀχειριδωτός⁹². Τό τρίτο παράδειγμα (εἰκ. 18) ἀπό τόν 11ο αἰώνα βρέθηκε στή μονή Λιβός στήν Κωνσταντινούπολη καί βρίσκεται τώρα στό ἀρχαιολογικό μουσεῖο τῆς ἴδιας πόλης. Τό ἔργο, πού ἔχει φτιαχτεῖ μέ τήν τεχνική τῆς ἐνθετικῆς, παριστάνει δεομένη τήν Ἁγία Εὐδοκία⁹³, ἡ ὁποία φορεῖ χιτώνα στολισμένο μέ τά γνωστά σημεῖα.

Ἀπό τό 10ο αἰώνα καί μετά, ὅπως συνάγεται ἀπό φιλολογικές μαρτυρίες, ἐμφανίζεται ἡ ὀνομασία *σφικτούριον* ἢ *μεσόφορον*⁹⁴ πού μάλλον πρέπει νά δηλώνει τήν νέα ἐξέλιξη στή μορφή τοῦ χιτώνα⁹⁵, πού — καί τό πιθανότερο — ἴσως προέρχεται ἀπό ἓνα συνδυασμό τοῦ γνωστοῦ μας χιτώνα μ' ἓνα ἄλλο «σύγχρονο καί ὁπωσδήποτε συγγενικό του ἔνδυμα»⁹⁶. Τό *σφικτούριον*, πού ἦταν ροῦχο ἀρχοντικό καί τό φοροῦσαν λαϊκοί καί κληρικοί⁹⁷, ἦταν στενό καί ἐφαρμοστό⁹⁸, ὅπως δηλώνει καί ἡ λέξη, καί ἀνοίγε

92. Mary G. Houston, ὁ.π. Παρόμοιο ἐνδυματολογικά, πρέπει νά εἶναι τό κοντό ἐξωτερικό ροῦχο, πού φοροῦν οἱ δυό Ἁρετές (Ταπεινωση καί Ἀλήθεια) καθώς καί οἱ δυό χορεύτριες, ὅπως εἰκονίζονται στίς πλάκες τοῦ στέμματος τῆς Οὐγγαρίας, μέ μόνη διαφορά ὅτι ἐδῶ τό ροῦχο αὐτό εἶναι μανικωτό. Βλ. Εὐαγγελίας Κ. Φραγκάκι, Ἡ Λαϊκή Τέχνη τῆς Κρήτης, 2. Ἡ Γυναικεία Φορεσιά, Ἀθήνα 1960, σ. 24. Γιά τό στέμμα τῆς Οὐγγαρίας βλέπε τή σημείωση 131.

93. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π., σ. 320.

94. Ἡ ὀνομασία *σφικτούριον* ἦταν γνωστή τόσο στόν Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο ὅσο καί στόν Πτωχοπρόδρομο. Βλ. σχετικά Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 65 καί Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 360—1.

95. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ ἐρευνητές δέν συμφωνοῦν στήν προέλευση καί στό σχῆμα τοῦ *σφικτουρίου*. Ἔτσι π.χ. ὁ Σκαρλ. Βυζάντιος καί ὁ Γεωργ. Α. Σωτηρίου πιστεύουν ὅτι εἶναι μιά μορφή τοῦ χιτώνα. Ὁ Α. Κοραῆς νομίζει ὅτι τό ροῦχο αὐτό ἦταν μάλλινο ἐπανωφόρι, πού τήν ἐποχή του ἦταν γνωστό μέ τήν ὀνομασία *γουνέλλα*. Ὁ Φαῖδ. Κουκουλές πιστεύει ὅτι ἦταν μανδύας, ὁ Κ. Ἄμαντος τό ταυτίζει μέ τό ἱμάτιο καί τέλος ὁ Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ἄν καί κλείνει μέ τή γνώμη τῶν δυό πρώτων, πιστεύει ὅτι τό *σφικτούριον*, ἄν δέν ἦταν χιτώνας, ἦταν ὁπωσδήποτε ἓνα ἐσωτερικό ἔνδυμα. Βλ. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 64—5.

96. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

97. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 65.

98. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 64—5.

μπροστά σ' ὄλο του τό μήκος καί ἔδενε μέ ζώνη. Ἔτσι τοῦλάχιστον δείχνουν οἱ δύο παρακάτω παραστάσεις. Ἡ πρώτη (εἰκ. 19), ἀπό χειρόγραφο τῶν μέσων περίπου τοῦ 14ου αἰώνα βρίσκεται στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη στό Παρίσι καί εἰκονίζει τόν Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο, ναύαρχο τοῦ Στόλου⁹⁹, ἐνῶ ἡ δεύτερη (εἰκ. 20) ἀπό χειρόγραφο τοῦ Lincoln College στήν Ὁξφόρδη, ἀνήκει στά τέλη τοῦ 14ου καί στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα καί παρουσιάζει τόν Κωνσταντῖνο Ραοῦλ Κομνηνό Παλαιολόγο¹⁰⁰.

Ὅπως μέ τό χιτώνα ἔτσι καί στό ροῦχο αὐτό σημειώνεται μιά σταδιακή μορφολογική ἐξέλιξη. Σέ μιά πρώτη φάση τό σφικτούριο κουμπώνει ἀπό τό λαιμό ὡς τή μέση, ὅπως δείχνει καί ἡ παράσταση τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανοῦ (16ο αἰώνας)¹⁰¹ τῆς εἰκόνας 21. Ἀργότερα ὁμως τά κουμπιά καταργοῦνται, τά μπροστινά φύλλα γίνονται πλατύτερα καί κλείνουν σταυρωτά καί στή μέση φοριέται πλατιά ζώνη ἢ σελάχι, ὅπως φαίνεται καί στήν εἰκόνα 22 πού παρουσιάζει Ἀθηναῖο ἄρχοντα τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας¹⁰². Ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ σφικτουρίου εἶναι τό *ἀντερί*¹⁰³ ἢ *ζωστική*¹⁰⁴, πού φοροῦν κάτω ἀπό τό ράσο τους οἱ σημερινοί κληρικοί¹⁰⁵.

3. Ἡ Δαλματική

Ἀπό τή ρωμαϊκή ἤδη ἐποχή, ἐκτός ἀπό τό χιτώνα, πού ἦταν ἀπό τούς πύο διαδομένους ἐνδυματολογικούς τύπους, ὑπῆρχαν σέ χρήση καί ἄλλα ροῦχα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα ἦταν ἡ δαλματική¹⁰⁶. Ἡ δαλματική, *δελματική* ἢ *δελματίκιν*¹⁰⁷, εἶναι πιθανό νά κατάγεται, ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ τό ὄνομά της, ἀπό τή Δαλματία¹⁰⁸. Τό ροῦχο αὐτό, πού ἐμφανίστηκε γιά πρώτη

99. David Talbot – Rice, *Kunst aus Byzanz*, München (1959), πίν. XXXIV.

100. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., πίν. XL. Βλ. I. Spatharakis, *The portrait in byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, σ. 197, ἀρ. 6, πίν. 149.

101. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 65—6, 108—9.

102. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

103. Ἡ λέξη *ἀντερί* ἢ *ἐντερί* εἶναι πιθανότητα τουρκική (*anteri* ἢ *enteri*), χωρίς νά ἀποκλείεται, σύμφωνα μέ τόν Γεώργ. Σωτηρίου, νά διασώζεται σ' αὐτή τό λατινικό ὄνομα τοῦ χιτώνα (*tunica interior* ἢ *interula*), ἀν καί ἡ λέξη *ἀντερί* ἐμφανίζεται στά τελευταῖα βυζαντινά χρόνια. Βλ. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 454, σημ. 4.

104. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 108.

105. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 109—110.

106. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 242.

107. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, ὁ.π., σ. 17.

108. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 36.

φορά τήν ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων¹⁰⁹, ἦταν μάλλινο χωρίς νά εἶναι ἄγνωστο ὅμως καί τό λινό¹¹⁰. Ἀναφορικά μέ τή λινή δαλματική ἄλλοι ἐρευνητές ὑποστηρίζουν ὅτι ὀνομαζόταν *colobium* (κολόβιον)¹¹¹ καί ἄλλοι ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτή, πού προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνική λέξη *κολοβός*, ἀφοροῦσε μιά παραλλαγή τοῦ ἀντρικοῦ χιτώνα, πού εἶχε *κολοβά*, δηλαδή κοντά μανίκια¹¹². Ἡ δαλματική, ὡς ἐξωτερικό ρούχο πού ἦταν, ἄρχισε σταδιακά νά ἐκτοπίζει καί τόν ἐξωτερικό χιτώνα, τή *stola*¹¹³, καί τό *ἱμάτιον*¹¹⁴.

Ἡ δαλματική, ρούχο πού τό φοροῦσαν καί τά δύο φύλα, ἀντίθετα ἀπό τή μονοκόμματη *tunica* ἦταν φτιαγμένη ἀπό περισσότερα ἀπό ἓνα κομμάτια ὑφάσματος. Ἀνοιχτή, εἶχε τό σχῆμα σταυροῦ, ὅπως ὁ χιτώνας, καί ραμμένη ἔμοιαζε μέ ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο χειριδωτό σάκο¹¹⁵ (εἰκ. 23). Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ δαλματική κατέληξε σέ μιά τραπεζοειδή μορφή, πιά στενή στό πάνω μέρος καί πιά φαρδιά ἀπό τή μέση καί κάτω, ὅπου ὑπῆρχε πλήρης ἀξιοποίηση τοῦ φάρδους τοῦ ὑφάσματος¹¹⁶ (εἰκ. 24). Τό στένεμα αὐτό στό κορμί διευκόλυνε τήν προσθήκη ἀπό πάνω καί ἄλλων ἐξαρτημάτων, πού εἶχαν ἀνάλογη κοψιά¹¹⁷. Τέλος ἡ δαλματική, πού τό μάκρος της ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τά πόδια, ὅποτε ἔκρυβε τόν ἐσωτερικό χιτώνα, καί ἄλλοτε ἦταν πιά κοντή ἀπ' αὐτόν, εἶχε πάντοτε μανίκια πιά κοντά καί πιά φαρδιά ἀπό τά μανίκια τοῦ χιτώνα¹¹⁸.

Ἀπό τήν πλευρά τῆς διακόσμησης ἐκεῖνο πού παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον εἶναι τό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα, πού κοσμοῦσαν τό χιτώνα, δηλαδή τά *κλαβία* καί τά *σημεῖα*, μεταφέρθηκαν αὐτούσια στή δαλματική¹¹⁹.

Δείγματα τῶν δαλματικῶν τῆς πρώτης περιόδου — ὅπως ἄλλωστε καί τῶν χιτῶνων — προσφέρουν οἱ τοιχογραφίες τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης, πού ἐκλείσαν, ὅπως εἶναι γνωστό, στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα¹²⁰. Ἐτσι στήν εἰκόνα 25 παρουσιάζονται σχηματικά οἱ δαλματικές τριῶν δεομένων γυναικῶν, ὅπου ἀντιπροσωπεύονται τά διάφορα μήκη τῆς δαλματικῆς, καθώς καί οἱ ποικιλίες πού ἀναφέρονται στό μάκρος καί τό φάρδος τῶν μανικιῶν. Ἐδῶ

109. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, δ.π.

110. Τοῦ ἴδιου, δ.π.

111. Τοῦ ἴδιου, δ.π.

112. Mary G. Houston, δ.π., σ. 97—8.

113. Τῆς ἴδιας, δ.π., σ. 130—1.

114. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, δ.π., σ. 361.

115. Ἰωάννας Παπαντωνίου, δ.π., σ. 8.

116. Τῆς ἴδιας, δ.π.

117. Τῆς ἴδιας, δ.π.

118. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, δ.π.

119. Mary G. Houston, δ.π., σ. 126, 138.

120. Τῆς ἴδιας, δ.π., σ. 133—4.

ἀξίζει νά τονιστεῖ ὅτι, ἐνῶ ὁ γενικός κανόνας ἦταν νά φοροῦν τή δαλματική χωρίς ζώνη¹²¹, δέν πρέπει νά ἦταν ἄγνωστη καί ἡ ζωσμένη δαλματική, ὅπως φαίνεται τόσο ἀπό τή μεσαία γυναίκα τῆς παραπάνω εἰκόνας, ὅσο καί ἀπό τήν κατά πολύ μεταγενέστερή της δαλματική τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη (11ος αἰώνας) τῆς εἰκόνας 39.

“Ὅπως στό χιτώνα, ἔτσι καί στή δαλματική, τά κύρια διακοσμητικά μοτίβα εἶναι τά *κλαβία*¹²², πού ἀπαντοῦν τόσο στίς ἀντρικές ὅσο καί στίς γυναικεῖες δαλματικές.

Ἐνδιαφέροντα μορφολογικά ἀλλά καί διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς γυναικείας δαλματικῆς τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰώνα δίνουν οἱ παρακάτω παραστάσεις. Ἡ πρώτη (εἰκ. 26) ἀνήκει σέ μωσαϊκό τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰώνα τοῦ ναοῦ τῆς S. Maria Maggiore (Ρώμη) καί παρουσιάζει τήν κόρη τοῦ Φαραῶ, πού εἶναι καθισμένη, νά δέχεται τό νεαρό Μωϋσῆ. Ἡ πριγκίπισσα φορεῖ πάνω ἀπό ἕνα ἐσωτερικό χιτώνα, μακριά δαλματική τῆς ὁποίας τά μανίκια, ἀναφορικά μέ ἐκεῖνα τῆς δαλματικῆς τῆς εἰκόνας 25, εἶναι κοντά καί σχετικά στενά¹²³. “Ὁμοια περίπου δαλματική φοροῦν τά γυναικεῖα πρόσωπα στήν ἐπόμενη παράσταση (εἰκ. 27), ἀπό μωσαϊκό τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου, (Ραβέννα) πού χρονολογικά τοποθετεῖται στόν 6ο αἰώνα¹²⁴. Ἐδῶ, ἐνῶ οἱ δαλματικές τῶν γυναικῶν μαρτύρων εἶναι μορφολογικά ὅμοιες μεταξύ τους καθῶς καί μέ ἐκεῖνη τῆς εἰκόνας 26, διαφέρουν ὡς πρός τή διακοσμητική ποικιλία τῶν κατακόρυφων ταινιῶν τους. Στήν ἴδια περίπου ἐποχή ἀνήκει ἡ ἀποκαταστημένη τοιχογραφία τῆς S. Maria Antiqua στή Ρώμη, πού εἰκονίζει τήν ἔνθρονο Θεοτόκο¹²⁵ (εἰκ. 28) νά φορεῖ δαλματική, τῆς ὁποίας ὁ ποδόγυρος εἶναι στολισμένος μέ δύο *σημεῖα*. Παράδειγμα δαλματικῆς ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα δίνει ἡ εἰκόνα 29, πού παρουσιάζει τήν Ἁγία Ἀγνή σέ μωσαϊκό τῆς ὁμώνυμης βασιλικῆς στή Ρώμη¹²⁶. Ἡ Ἁγία, ντυμένη σάν βυζαντινὴ πριγκίπισσα, πάνω ἀπό τόν ἐσωτερικό της χιτώνα, φορεῖ δαλματική στολισμένη μέ *πέζα*, *σημεῖα* καί *κλαβία*.

Στούς ἐπόμενους αἰῶνες συνεχίστηκε αὐτή ἡ μορφή τῆς γυναικείας δαλματικῆς, ὅπως φαίνεται τόσο σέ μωσαϊκό τοῦ 9ου αἰώνα, πού βρίσκεται στή Ρώμη, καί εἰκονίζει τήν Ἁγία Καικιλία στόν ὁμώνυμό της ναό¹²⁷ (εἰκ.

121. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 242. Παναγ. Σ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 36.

122. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 138.

123. Walter Oakeshott, *The mosaics of Rome from the third to the fourteenth centuries*, London (1967) σ. 81, πίν. X.

124. André Grabar, ὁ.π., σ. 54.

125. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, *Τό Ὁράριον*, σ. 426—7 [24—5].

126. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 114—5.

127. Walter Oakeshott, ὁ.π., πίν. 9.

30), όσο και στο έλεφαντινο έργο του 11ου αιώνα της Έθνικης Βιβλιοθήκης του Παρισιού, πού παριστάνει τόν αυτοκράτορα Ρωμανό Β΄ και την σύζυγο του Εύδοκία¹²⁸ (εικόνα 31).

Παράλληλα όμως άρχισε νά κάνει την εμφάνισή του και ένας νέος τύπος γυναικείας δαλματικής, πού ήταν στενός στο πάνω μέρος του κορμού και φαρδύς από τή μέση και κάτω¹²⁹. Τό κύριο χαρακτηριστικό αυτής τής δαλματικής ήταν τά ιδιορρύθμα μακριά και φαρδιά της μανίκια¹³⁰. Παράδειγμα τής νέας δαλματικής δίνουν οί παρακάτω εικόνες από σμάλτα και εικονογραφημένα χειρόγραφα τής εποχής. Έτσι μέ αυτόν τόν τύπο τής δαλματικής εικονίζεται ή Θεοδώρα (εικ. 32), άδελφή τής αυτοκράτειρας Ζωής, στο γνωστό ως στέμμα του Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου, πού βρίσκεται στη Βουδαπέστη¹³¹. Η εικόνα 33, από σμάλτο του 12ου αιώνα τής Pala d'oro του Άγιου Μάρκου στη Βενετία, παριστάνει τήν Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Άλεξίου Α΄ Κομνηνού¹³², πού φορεί τήν ίδια δαλματική μ΄ εκείνη τής προηγούμενης εικόνας.

Στόν ίδιο αιώνα άνήκει ή εικόνα από μικρογραφία πού βρίσκεται στη Βατικανή βιβλιοθήκη και παριστάνει τόν Μανουήλ Α΄ Κομνηνό και τή σύζυγο του Μαρία¹³³. Η ίδια δαλματική εξακολουθει νά φοριέται και τούς επόμενους αιώνες, όπως φαίνεται τόσο από τή μικρογραφία τής Landesbibliothek τής Στουτγάρδης πού παρουσιάζει τή δεύτερη σύζυγο του Άδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, Άννα Παλαιολογίνα¹³⁴ (εικ. 35), όσο και εκείνης των άρχων του 15ου αιώνα στο Λούβρο, πού εικονίζει τήν Έλένη μέ τό σύζυγο της αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τά παιδιά τους¹³⁵ (εικόνα 36).

Άναφορικά μέ τήν άντρική δαλματική παρατηρείται ό,τι και στη γυναικεία: Ένώ άρχικά ήταν φαρδιά, όπως δείχνει τό μωσαϊκό του Ίουστινιανού και τής άκολουθίας του, στους επόμενους αιώνες άρχισε και αυτή νά στενεύει όχι μόνο στο σώμα αλλά και στά μανίκια. Αυτό φαίνεται καθαρά

128. Mary G. Houston, ό.π., σ. 150.

129. Τής ίδιας, ό.π., σ. 147.

130. Τής ίδιας, ό.π.

131. Τό στέμμα αυτό, πιθανότατα πρόκειται για γυναικείο αυτοκρατορικό διάδημα ίσως στάλθηκε στην Ούγγαρία, όταν ξγιναν οί γάμοι του Άνδρέα Α΄ τής Ούγγαρίας (1046—61) μέ τήν Άναστασία τής Ρωσίας και του άδελφού της μέ κόρη του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου. Βλ. σχετικά John Beckwith, ό.π., σ. 107—8.

132. Σ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων. Έν Άθήναις 1930, πίν. 66.

133. Σ. Π. Λάμπρου, ό.π., πίν. 69.

134. Του ίδιου, ό.π., πίν. 83.

135. Του ίδιου, ό.π., πίν. 84.

από ελεφαντοστό του 10ου αιώνα, πού βρίσκεται στη Μόσχα και εικονίζει τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο (είκ. 37), του οποίου η δαλματική δέν είναι μόνο στενή αλλά και πιό κοντή από τό χιτώνα¹³⁶. Παρόμοια περίπου δαλματική, πιό μακριά όμως, φορεϊ τόν επόμενο αιώνα και ο Ρωμανός στην εικόνα 31¹³⁷. Τόν ίδιο τύπο δαλματικής φορεϊ τόσο ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος στη γνωστή ψηφιδωτή παράσταση του 11ου αιώνα στην 'Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη¹³⁸ (είκόνα 38) όσο και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης (είκ.39) από ελεφάντινη παράσταση, τής 'Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι¹³⁹. Στη δαλματική του Βοτανειάτη υπάρχει μιá καινοτομία πού δέν είναι άλλη από τό μπροστινό άνοιγμα πού παρακολουθεϊται από τή διακόσμηση του ποδόγυρου. Τό ίδιο άνοιγμα φαίνεται και στην παράσταση 40 πού εικονίζει τόν 'Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (τέλη 13ου — αρχές 14ου αιώνα)¹⁴⁰.

'Η καινοτομία αυτή δέν υπάρχει στη σχετικά κοντή δαλματική πού φορεϊ τόσο ο αρχάγγελος Μιχαήλ (είκ. 41) σέ σμάλτο του 12ου τής Pala d' oro¹⁴¹, όσο και οί Θεοδώρος Μετοχίτης (είκ. 42) στην ψηφιδωτή παράσταση τής Μονής τής Χώρας τών αρχών του 14ου αιώνα¹⁴² και Μανουήλ Β' Παλαιολόγος τής εικόνας 36¹⁴³ (14-15 αιώνα).

"Όπως ειπώθηκε και πιό πάνω, τά ρούχα πού φοροούσαν οί λαϊκοί ήταν ίδια μ' εκείνα τών κληρικών. 'Από τόν κανόνα αυτό δέν θά έκανε εξαίρεση και ή δαλματική, πού έδωσε ενδυματολογικές μορφές πού άπαντούν και σήμερα στα ρούχα τών κληρικών. "Ετσι από τή σχετικά κοντή δαλματική προέρχεται τό *κοντό*, πού είναι τό δεύτερο έξωτερικό ρούχο πού φοροούν οί κληρικοί¹⁴⁴, και πολύ πιθανά και ο *σάκκος* ή τό *σαγιόν* (είκ. 43), πού αρχικά εμφανίστηκε στους μέσους βυζαντινούς χρόνους ως αυτοκρατορικό ένδυμα, ένω άργότερα (τέλη 12ου — αρχές 13ου αιώνα) έγινε και άρχιερατικό άμφιο μέ χρήση πού συνεχίζεται ως τή σημερινή εποχή¹⁴⁵.

'Αντίθετα εξέλιξη τής μακριάς δαλματικής είναι τό στιχάριο του

136. David Talbot - Rice, δ.π., πίν. 96.

137. Βλ. τή σημείωση 128.

138. André Grabar, δ.π., σ. 98.

139. Mary G. Houston, δ.π., σ. 152.

140. Τής ίδιας, δ.π., σ. 156.

141. Michelangelo Muraro - André Grabar, *Treasures of Venice*, (Geneva 1963), σ. 53.

142. David Talbot Rice, δ.π., πίν. XXX.

143. Βλ. σημ. 136.

144. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, *Περί τής έξωτερικής περιβολής*, σ. 242—3.

145. Του ίδιου, δ.π., σ. 242, 364—5. Mary G. Houston, δ.π., σ. 166.

ιερέα (εἰκ. 44) καὶ τοῦ διακόνου (εἰκ. 45)¹⁴⁶, τό ράσο, ἔνδυμα ἐξωτερικό καί κατ' ἐξοχὴν μοναχικό¹⁴⁷, ὁ *τσουμπές*, ἐξωτερικό ρούχο ὅμοιο μέ τό ράσο πού φοροῦσαν οἱ λαϊκοί, κυρίως τήν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας¹⁴⁸ (εἰκ. 22), καί τέλος, τό νεοελληνικό γυναικεῖο πουκάμισο¹⁴⁴ (εἰκόνα 46).

Ἐναφορικά μέ τή διακόσμηση τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων, βρῖσκει κανεῖς σ' αὐτά τά στοιχεῖα τῶν ρωμαϊκῶν καί κοπτικῶν χιτώνων. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται τόσο οἱ *ποταμοί* ἢ τά *λωρία*, οἱ μακρόστενες ταινίες πού κοσμοῦσαν παλιότερα τό ἱερατικό στιχάριο πού ἔχουν καταγωγή ἀπό τά *κλαβία*¹⁴⁹, ὅσο καί οἱ *πόλοι* πού προέρχονται ἀπό τά ἀρχαῖα *σημεῖα*¹⁵⁰.

Ἄλλά τούς *ποταμούς*, τά *λωρία*, καθὼς καί τή γενικότερη διάταξη τῆς διακόσμησης τοῦ χιτώνα καί τῆς δαλματικῆς στόν ποδόγυρο, στήν τραχηλιά καί στά μανίκια θυμίζει καί ὁ διάκοσμος, ὅπως θά φανεῖ παρακάτω, τοῦ νεοελληνικοῦ πουκάμισου καί εἰδικότερα ἐκείνου πού φοροῦσαν στήν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

146. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 242, σημ. 2. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 164.

147. Ἡ λέξη *ράσο* προέρχεται ἀπό τή λατινικὴ *rasum*, πού σημαίνει ξυρισμένο ρούχο, ρούχο πού δέν ἔχει χνούδι. Οἱ Βυζαντινοί χρησιμοποιοῦσαν τή λέξη μέ τή σημασία τοῦ μοναχικοῦ ἐνδύματος, ὅπως καί στή σημερινή ἐποχὴ. Βλ. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 454, σημ. 5, καί σ. 458. Βλ. καί Παναγ. Σ. Παπαευσταθίου, ὁ.π., σ. 110—111.

148. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 115—7.

149. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 8.

150. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Τό Ὁράριον, σ. 441 [39]. Δημ. Ν. Μωραΐτου, Τά Ἄμφια, Ἐρησκ. Ἐγκυκλ. 2 (1963), σ. 404—5 (Ὁράριον). Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, Τά Ὑφαντά, σ. 35. Pauline Johnstone, The Byzantine tradition in church embroidery, London 1967, σ. 14.

151. Ἄννης Ἀποστολάκι, ὁ.π., σ. 52.

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΓΕΝΙΚΟ

1. ΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟ

Πρὶν γίνει μιά διεξοδικότερη ἐξέταση τοῦ νεοελληνικοῦ γυναικείου πουκάμισου τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, θεωρεῖται σκόπιμη μιά ἐπισκόπηση τοῦ νεοελληνικοῦ πουκάμισου γενικά, ὅπως ἐμφανίζεται σ' ὀλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, νησιωτικὸ καὶ ἡπειρωτικόν.

Τὸ νεοελληνικὸ πουκάμισο εἶναι ἔνδυμα βασικὸ καὶ δὲ λείπει ἀπὸ καμιά φορεσιά, νησιώτικη καὶ ἡπειρωτικὴ. Εἶναι κλειστό, δηλαδὴ ραμμένο καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ τοῦ πλευρῆς, καὶ ἔχει συνήθως ἓνα κατακόρυφο ἄνοιγμα γιὰ τὸ λαιμό¹. Τὸ ἔνδυματολογικὸ αὐτὸ ἐξάρτημα, πού εἶναι συνήθως χειριδωτό, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ποικιλία τόσο στὸ μᾶκρος καὶ τὸ φάρδος του ὅσο καὶ στὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατασκευάζεται².

Τὸ πουκάμισο μορφολογικὰ χωρίζεται σὲ δυὸ μεγάλες κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν τὰ πουκάμισα πού ἔχουν δυτικὴ ἐπίδραση, στὴ δεύτερη ἐκεῖνα πού ἔχουν ἀνατολική — βυζαντινὴ ἐπίδραση (ἐπιβίωση).

α. Πουκάμισα μὲ δυτικὴ ἐπίδραση.

Τὰ πουκάμισα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ περιοχῆς πού εἶχαν δεχτεῖ παλιότερα τὴ δυτικὴ ἐπίδραση, μὲ πολεμικῆς ἢ εἰρηνικῆς ἐπαφῆς. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ δυὸ κομμάτια: Ἐνα ἐφαρμοστό πανωκόρμι καὶ μιά σουρωτή — πλατύτερη ἢ στενότερη — φούστα³. Αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι τὰ περισσότερα πουκάμισα τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως π.χ. τῆς Ἀστυπάλαιας (εἰκ. 47), τῆς Ρόδου⁴ (εἰκ. 48), τῆς Σκύρου (εἰκ. 49), τῶν χωριῶν τῆς Χίου Πυργί (εἰκ. 50) καὶ Καλαμωτῆ (εἰκ. 51) κ.ἄ.⁵. Τὰ μανίκια εἶναι ἄλλοτε σουρωτὰ στοὺς ὤμους, ὅπως π.χ. στὰ πουκάμισα τοῦ Καστελλόριζου, τῆς Νισύρου, τῆς Τήλου κ.ἄ.⁶, καὶ ἄλ-

1. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή, σ. 8.

2. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

3. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

4. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8, 58.

5. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. Ἴσως τὰ παλιότερα πουκάμισα τῆς Κρήτης ἀνήκουν ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, καθὼς καὶ ὀρισμένα πουκάμισα τῆς Πελοποννήσου, ἂν ληφθοῦν σοβαρὰ ὑπόψη παλιῆς γκραβοῦρες μὲ φορεσιῆς ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ τὴν Ἀρκαδίαν. Βλ. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8. Βλ. καὶ Πόπη Ζώρα, Κεντήματα καὶ Κοσμήματα, σ. 10.

6. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 9.

λοτε κυλινδρικά, όπως είναι τά περισσότερα μανίκια τῶν πουκάμισων τῆς ἐπόμενης κατηγορίας⁷.

Τά πουκάμισα μέ δυτική ἐπίδραση εἶναι φτιαγμένα ἀπό λινό, ὅπως π.χ. τά παλιότερα τῆς Ἀστυπάλαιας, Νισύρου κ.ἄ.⁸, ἀπό μετάξι, ὅπως τά πουκάμισα τῆς Σκύρου, καί Σκοπέλου καί τά παλιότερα τοῦ Καστελλόριζου⁹, ἀπό μπαμπάκι, ὅπως π.χ. τά πουκάμισα τῶν χωριῶν Πυργί καί Καλαμωτή τῆς Χίου¹⁰, ἢ ἀπό δύο εἰδῶν ὕφασμα, μπαμπακερό καί μεταξωτό, ὅπως π.χ. τά καλά πουκάμισα τῆς Σκύρου¹¹. Τέλος, τά περισσότερα εἶναι λευκά¹², χωρίς νά λείπουν ὀλότελα καί τά χρωματιστά, ὅπως εἶναι τά πουκάμισα τῆς Σκύρου κ.ἄ.¹³.

Σημαντικό εἶναι τό γεγονός ὅτι στά περισσότερα πουκάμισα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, πού ἔχουν στήν κοψιά τους δυτική ἐπίδραση, διατηρήθηκε ὡστόσο ὁ παραδοσιακός—βυζαντινός ρυθμός στή διάταξη τῆς διακόσμησης, ὅπως π.χ. στόν ποδόγυρο τοῦ πουκάμισου τῆς Ἀστυπάλαιας (εἰκ. 52). Στήν Πάτμο ἰδιαίτερα, ὅπου ἡ βυζαντινή παράδοση, στήν ἐκκλησιαστική της μορφή, διατηρήθηκε ὡς τή σημερινή ἐποχή, τά πουκάμισα κράτησαν ὄχι μόνο τή κατακόρυφη διακόσμηση, πού θυμίζει ἔντονα τά *κλαβία* τοῦ χιτώνα τῆς δαλματικῆς, ἀλλά καί τή μονοκόμματή τους μορφή (εἰκ. 53)¹⁴.

β. Πουκάμισα μέ ἀνατολική — βυζαντινή ἐπίδραση.

Τά πουκάμισα τῆς δεύτερης κατηγορίας, ἀντίθετα ἀπό ἐκεῖνα τῆς πρώτης, ἐπειδή ἀνήκουν στόν ἠπειρωτικό ἑλληνικό χῶρο, ὅπου ἡ δυτική ἐπίδραση ἦταν πολύ μικρή, κατόρθωσαν, ὅπως τουλάχιστον φαίνεται ἀπό τά σωζόμενα παραδείγματα, νά διατηρήσουν ἀλώβητη τή συνέχεια τῆς ὑστερορωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς παράδοσης τόσο στή μορφή ὅσο καί στή διακόσμησή τους. Μορφολογικά τά πουκάμισα αὐτά, πού εἶναι ὅλα μονοκόμματα καί δέν ἔχουν μέση, προσεγγίζουν πολύ τόν πρῶτο καί τό δεύτερο τύπο τῆς δαλματικῆς.

Ἡ συνέχεια ὅμως τῆς παράδοσης αὐτῆς δέ σταματᾷ ἐδῶ, ἀλλά προχωρεῖ καί στή διακόσμηση, ὅπου ἡ διάταξη τῶν ὕφαντῶν καί κεντητῶν κοσμημάτων στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί στίς ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυ-

7. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

8. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., τ. 2 (1954), σ. 26—7.

9. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὁ.π., σ. 20—1, 27.

10. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὁ.π., σ. 22—3.

11. Μουσείου Μπενάκη Ε. Ε. Ε., ὁ.π., σ. 20.

12. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 8.

13. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὁ.π.

14. Ἄννης Ἀποστολάκι, ὁ.π., σ. 52.

ρου είναι σχεδόν ὅμοια μέ ἐκείνη τοῦ χιτώνα καί τῆς δαλματικῆς. Ἡ συνέχεια αὐτῆ τῆς διακοσμητικῆς διάταξης φαίνεται πολύ πῖό ἔντονα στίς κατακόρυφες κεντητές ταινίες, οἱ ὁποῖες στολίζουν τά πουκάμισα πολλῶν ἑλλαδικῶν περιοχῶν, π.χ. τῆς Τανάγρας, τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Κορινθίας, τῆς Κυπαρισσίας κ.ά., καί θά πρέπει νά κατάγονται ἀπό τά ἀρχαῖα *κλαβία*¹⁵. Τέλος πρόσθετη μαρτυρία, πού συνηγορεῖ γιά τή συνέχεια τῆς διακοσμητικῆς ἀντίληψης, ἀποτελοῦν τά διάφορα ὑφαντά καί κεντητά θέματα, ὅπως οἱ ρόμβοι, οἱ κύκλοι καί τά τετράγωνα, τά ὁποῖα στολίζουν πολλά ἑλλαδικά πουκάμισα, καί ἀσφαλῶς πρέπει νά θεωρηθοῦν ἐπιβιώσεις τῶν ἀρχαίων *σημείων*¹⁶.

15. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

16. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

2. ΤΟ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

α. Ἡ μορφή του.

Τὰ γυναικεῖα πουκάμισα τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου, ὅπως σημειώθηκε καί πιο πάνω, χαρακτηρίζονται γιά τήν ἀνατολική — βυζαντινή ἐπίδραση ἢ καί ἐπιβίωση. Εἶναι μονοκόμματα καί στήν πιο ἀπλή τους μορφή (εἰκ. 54) ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κεντρικό φύλλο, τή *μάνα*, πού σχηματίζει τήν πλάτη καί τό μπροστινό φύλλο, καί ἀπό τέσσερα λοξά ἢ ἴσια πλαϊνά φύλλα, τὰ *λαγκιόλια*, πού τοῦ δίνουν τό ἀπαραίτητο φάρδος γιά μιά πιο ἄνετη κίνηση¹. Εἶναι συνήθως χειριδωτά, χωρίς ὅμως νά εἶναι ἄγνωστα καί τὰ ἀχειριδωτα πουκάμισα, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ παλιότερα πουκάμισα τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Τανάγρας, τῆς Ἀργολιδοκορινθίας κ.ἄ.²

Μορφολογικά τὰ πουκάμισα αὐτῆς τῆς κατηγορίας διακρίνονται σέ δύο ὁμάδες. Στήν πρώτη, ἀπό τήν ὁποία ὑπάρχουν καί τὰ λιγότερα παραδείγματα, τὰ πουκάμισα ἔχουν τουρκική ἐπίδραση, δηλαδή τό πλαϊνό τους φύλλο, τό *λαγκιόλι*, ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ κατωμάνικου³. Σ' αὐτή τήν ὁμάδα ἀνήκουν τὰ πουκάμισα ἀστικῶν κέντρων, καθῶς καί μεγάλων χωριῶν τῆς Θράκης καί τῆς Μακεδονίας. Ἀντίθετα σπάνια ἀπαντοῦν στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἀπ' αὐτή τήν ὁμάδα ἐνδεικτικά ἀναφέρονται τό μεταξωτό τοῦ Σουφλίου (εἰκ. 55), καθῶς καί τό ἀστικό τῶν Θηβῶν⁴ (εἰκ. 56).

Σέ παραλλαγή τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἀνήκουν τὰ πουκάμισα μέ ραφή στά πλαϊνά τους φύλλα. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ πουκάμισα τοῦ Σουφλίου ἀπό πιο χοντρό ὕφασμα, καθῶς καί τὰ πουκάμισα τοῦ Ἀνταρτικοῦ τῆς Φλώρινας (εἰκ. 57) καί τῆς Ζίτσας Ἰωαννίνων⁵ (εἰκ. 58).

Στή δεύτερη ὁμάδα τό πλαϊνό φύλλο ξεκινᾷ κάτω ἢ δίπλα ἀπό τό μανίκι. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ περισσότερα πουκάμισα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας⁶. Στήν πιο ἀπλή τους μορφή ἔχουν ἕνα κεντρικό φύλλο καί δύο πλαϊνά, ἐνῶ στό σημεῖο ὅπου ἐνώνονται μέ τό μανίκι καταλήγουν σέ μικρή εὐθεία πού ἔχει μήκος 6—10 πόντους⁷. Σ' αὐτά τὰ πουκάμισα, πού πλησιάζουν πολύ περισσότερο ἀπό τήν πρώτη ὁμάδα πρὸς τοὺς δύο τύπους τῆς δαλματικῆς, ἀνήκουν τὰ πουκάμισα τῆς Θράκης (Α. Ρωμυλία, Α. Θράκη, Δ. Θράκη), τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠλείρου καί τῆς Θεσσαλίας, χω-

1. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή, σ. 8.

2. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, σ. 30, 78, 94, 142, 167.

3. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π.

4. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8.

5. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8, 58.

6. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8—9.

7. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 9.

ρίς ὁμως νά εἶναι ὀλότελα ἄγνωστα καί στόν ὑπόλοιπο ἑλλαδικό χῶρο⁸. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται τά πουκάμισα τῆς **Κεσσάνης** (εἰκ. 59), τοῦ **Ζαλουφιοῦ** (εἰκ. 60), τοῦ **Καβακλιοῦ** (εἰκ. 61), τῶν **Μεταξάδων** (εἰκ. 62), τοῦ **Ἀσβεστοχωρίου** (εἰκ. 63), τῆς **Ἐπισκοπῆς** (εἰκ. 64), τῆς **Καπουτζήδας** (εἰκ. 65), τά πουκάμισα τῶν **Βλάχων** τῆς **Προσοτσάνης** (εἰκ. 66), τῆς **Ὀρεινῆς** (εἰκ. 67), τό νεότερο πουκάμισο τοῦ **Ρουμλουκιοῦ** (εἰκ. 68), τά πουκάμισα τῶν **Χασίων** (εἰκ. 69), τῆς **Σκοπιᾶς** (εἰκ. 70) τοῦ **Πωγωνίου** (εἰκ. 71), τά πουκάμισα πού φοροῦσαν οἱ **Καραγκοῦνες** (εἰκ. 72), οἱ **Σαρακατσάνες** (εἰκ. 73) κ.ἄ.⁹

Παραλλαγή τῆς ομάδας αὐτῆς ἀποτελοῦν τά πουκάμισα, ὅπου τά πλαϊνά φύλλα ἔχουν τριγωνική κατάληξη, ἢ ὁποία βρίσκεται κάτω ἢ δίπλα στό μανίκι. Τά πουκάμισα αὐτά ἔχουν ἄλλοτε ἴδια τήν πλάτη μέ τό μπροστινό φύλλο καί ἄλλοτε δυό μικρότερα τριγωνικά πλαϊνά φύλλα στήν πλάτη. Εἶναι διαδομένα στή **Θράκη** (Ὀρμένιο, εἰκ. 74), στή **Μακεδονία** (Δρυμός, εἰκ. 75, Ὀρμύλια Χαλκιδικῆς, εἰκ. 76), στήν **Πελοπόννησο** (Κορινθία, εἰκ. 77) κ.ἄ.¹⁰

Σέ μιάν ἄλλη παραλλαγή τῆς ἴδιας ομάδας ἀνήκουν πουκάμισα πού ἔχουν πολλά πλαϊνά φύλλα δίπλα στό κεντρικό, τή **μάνα**. Αὐτά τά πλαϊνά φύλλα, πού ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀνάλογα μέ τίς **λόξες** τῆς φουστάνελας, ἀκουμποῦν στή μασχάλη μέ μιὰ μικρὴν εὐθεία, πού ἔχει μήκος 2—10 πόντους¹¹. Σ' αὐτό τόν τύπο ἀνήκουν πουκάμισα τῆς **Θράκης**, **Μακεδονίας**, **Ἡπείρου**, **Στερεᾶς** κλπ. Ἐνδεικτικά παρουσιάζονται ἐδῶ τό πουκάμισο τῆς **Καρωτῆς** (εἰκ. 78), τό παλιότερο πουκάμισο τοῦ **Ρουμλουκιοῦ** (εἰκ. 79), ἐκεῖνο τῆς **Ἀγίας Παρασκευῆς Φλώρινας** (εἰκ. 80), τῆς **Λιντζουριᾶς Β. Ἡπείρου** (εἰκ. 81), τά πουκάμισα τῆς **Αἰτωλοακαρνανίας** (εἰκ. 82), τῆς **Ἀράχοβας** (εἰκ. 83) καί τῆς **Λιβαδιᾶς** (εἰκ. 84) τῆς **Βοιωτίας**, καθὼς καί τό πουκάμισο τῶν χωριῶν τῆς **Ἀττικῆς**¹² (εἰκ. 85).

Μεικτά — μέ ἐνδυματολογικά στοιχεῖα πού ἀνήκουν καί στίς δυό παραπάνω παραλλαγές τῆς τετάρτης κατηγορίας — εἶναι τά πουκάμισα τῆς **Παραμυθιάς** (εἰκ. 86) καί τῶν χωριῶν τῆς **Φωκίδας** (εἰκ. 87), τῶν **Μεγάρων** (εἰκ. 88) καί τῆς **Ἐλευσίνας** (εἰκ. 89) κ.ἄ.¹³. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι σ' αὐτή τήν παραλλαγή ἀνήκουν ὀρισμένα πουκάμισα, ὅπως π.χ.

8. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 9, 58.

9. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

10. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

11. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

12. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

13. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

ἐκείνα τῆς ὄρεινῆς Ἀργολιδοκορινθίας κυρίως, στά ὅποια τὰ πλαϊνά φύλλα δέν ἔφταναν στά μανίκια, ἀλλά σταματοῦσαν γύρω στους 20 πόντους πῶς κάτω ἀπό αὐτά¹⁴ (εἰκ. 90). Τά περισσότερα πουκάμισα αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἔκλειναν τό ἄνοιγμα πού ὑπῆρχε κάτω ἀπό τή μασχάλη μ' ἓνα τριγωνικό κομμάτι ὕφασμα¹⁵, γνωστό στό βορειοελλαδικό χῶρο ὡς *βαθράκι*¹⁶.

Τά μανίκια στά πουκάμισα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας εἶναι συνήθως κυλινδρικά, μέ μιά ραφή στό κάτω μέρος τοῦ βραχίονα. Σέ παραλλαγές ὅμως αὐτή τή ραφή τήν τοποθετοῦν στό θεατό μέρος τοῦ μανικιοῦ¹⁷. Ὑπάρχουν καί πουκάμισα πού ἔχουν δύο ραφές, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐξωτερική εἶναι στολισμένη καί ἡ ἐσωτερική, ἡ ἀθέατη, ἀπλή. Σ' ὀρισμένες περιοχές τῆς Πελοποννήσου, ὅπως π.χ. στό Κεφαλόβρυσο τῆς Ἀργολίδας (εἰκ. 91), τή Στυμφαλία τῆς Κορινθίας καί τήν Κυπαρισσία τῆς Μεσσηνίας, τά μανίκια ἔχουν πρόσθετο φύλλο, δηλαδή *λαγκιόλι*¹⁸. Ὅρισμένα πουκάμισα ἔχουν πολύ πλατιά μανίκια, ἐλεύθερα κάτω καί σουρωτά στους ὤμους. Αὐτά τά μανίκια ἀνήκουν σέ πουκάμισα πού ἐπηρεάστηκαν στά νεότερα χρόνια ἀπό τά σουρωτά μανίκια τῆς φουστάνελας. Αὐτοῦ τοῦ τύπου μανίκια ἔχουν τά πουκάμισα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῶν Σαρακατσάνων καί τοῦ Σουλίου¹⁹ (εἰκ. 92).

β. Τά ὕλικά

Πολύτιμες πληροφορίες γιά τίς πρῶτες ὕλες ἀπό τίς ὁποῖες γίνονταν τά πουκάμισα καί τά ἄλλα ἐξαρτήματα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς, δίνουν τόσο οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν ὅσο καί οἱ προξενικές ἀναφορές τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ξένων κρατῶν καί ἰδιαίτερα ἐκείνων τῆς Γαλλίας, πού ἦταν ἐγκαταστημένοι στά μεγάλα κέντρα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας²⁰.

14. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

15. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 9.

16. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, Τά ὕφαντά, σελ. 34.

17. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π.

18. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

19. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

20. Ἰδιαίτερα σημαντικά εἶναι τά γαλλικά ἐγγραφα καί οἱ στατιστικοί πίνακες πού βρίσκονται στά ἀρχεῖα τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητήριου τῆς Μασσαλίας, γιατί σ' ὄλο σχεδόν τό 18ο αἰῶνα τό γαλλοελληνικό ἐμπόριο τῆς ἐποχῆς ἀπορροφοῦσε σέ ποσοστό 80% τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο τόσο τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά, Πελοπόννησος) ὅσο καί ἐκείνου τῶν νησιῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους καί τῆς Κρήτης. Βλ. σχετικά: Σεραφεῖμ Μάξιμου, Ἡ αὐγή τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, Τουρκοκρατία 1685 — 1789, Ἀθήνα 1973, σ. 9.

Ἐκ τῶν πρώτων περιηγητῶν πού ἀσχολήθηκαν σοβαρά μέ τή συλλογή πληροφοριῶν σχετικά μέ τίς ὑφαντικές ὕλες, ἦταν ὁ Τοῦρκος Ἑβραῖος Τσελεμπί, ὁ ὁποῖος στά μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα ἔκανε λόγο γιά τά περίφημα λινά τῆς Δράμας²¹. Λίγα χρόνια ἀργότερα σέ ὑπόμνημα πού στάλθηκε στή Μασσαλία ἀπό τό Γαλλικό Προξενεῖο Θεσσαλονίκης γίνεται γνωστή ἡ ποιότητα τοῦ μαλλιῦ τῆς, τοῦ μεταξιῦ τοῦ Βόλου κ.ἄ.²², ἐνῶ στίς ἀρχές καί τά μέσα τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα οἱ ἴδιες πάντα πηγές πληροφοροῦν γιά τήν ποιότητα καί τήν ποσότητα τῶν μαλλιῶν τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Καστοριάς καί τῶν Τρικάλων, τοῦ μπαμπακιῦ τῆς Λάρισας καί τοῦ Τυρνάβου καί τοῦ μεταξιῦ τῆς Λάρισας, τοῦ Βόλου καί τῆς Ζαγοράς²³. Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ Γάλλος Ἰησοῦϊτης Jean Baptiste Souciet γράφει ὅτι ἀνάμεσα στά μακεδονικά προϊόντα ἦταν γνωστά καί τά μαλλιά καί τό μπαμπάκι²⁴. Πρός τά μέσα περίπου τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ ὁ Ἄγγλος Charles Thompson ἀναφέρει ὅτι ἡ κυριότερη παραγωγή τῆς Λιβαδιᾶς ἦταν τά μάλλινα ὑφάσματά της²⁵. Ἀρκετά χρόνια ἀργότερα, πρὸς τό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁ Γάλλος Πρόξενος στή Θεσσαλονίκη Felix Beaujour σημειώνει σέ ἀναφορά πρὸς τήν κυβέρνησή του ὅτι τό μπαμπάκι ἦταν τό πιό ἀξιόλογο ἐξαγωγικό προϊόν τῆς πόλης αὐτῆς²⁶. Ὁ ἴδιος πάλι γράφει γιά τά μαλλιά τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Πελοποννήσου, καθὼς καί γιά τή μεταξοπαραγωγή τῶν χωριῶν τοῦ Πηλίου καί τήν ὀνομαστή δραστηριότητα τῶν Ἀμπελακιωτῶν²⁷.

Ὁ ἐπόμενος αἰῶνας, ὁ 19ος, φέρνει περισσότερους περιηγητῶν στόν ἑλληνικό ἠπειρωτικό χῶρο. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς σπουδαία θέση κατέχει ὁ Ἰταλός ζωγράφος Simone Pomardi, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι τά κύρια προϊόντα τῆς Ἑλλάδας ἦταν τά μαλλιά, τό μπαμπάκι καί τό λινάρι²⁸.

Λίγο ἀργότερα ὁ γνωστός Γάλλος περιηγητής Francois Rouqueville θά δώσει λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τά πελοποννησιακά προϊόντα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα συγκαταλέγονται ὁ λιναρόσπορος, τό μετάξι καί τά μαλλιά²⁹. Τήν πρώτη δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα ἐπισκέφθηκε τήν Ἑλλάδα ὁ Ἄγγλος Edward Dodwell, ὁ ὁποῖος στίς ἀφηγήσεις του ἀναφέρει ὡς τά κύρια ἐξαγωγικά προϊόντα τῆς Στερεᾶς ἐκεῖνα τά ὁποῖα κατέγραψε καί ὁ Pomardi,

21. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 10.

22. Σεραφεῖμ Μάξιμου, ὁ.π., σ. 71, 84.

23. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 43—4, 47, 88, 99, 104.

24. Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ἑλλάδα, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 181.

25. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 170.

26. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 694.

27. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 697—8, 705 κ.ἔ.

28. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., τ. Γ' I, Ἀθήνα 1975, σ. 234.

29. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 58.

μέ τον όποιο συνταξίδεψε στά μέρη εκείνα³⁰. 'Ο ίδιος πάλι περιηγητής κάνει αναφορά γιά τό μπαμπάκι τής Λιβαδιάς, τά νήματα τών 'Αμπελακίων καί τό μπαμπάκι τής Κορίνθου³¹. Συμπατριώτης του Dodwell ήταν ό William Martin Leake, ό όποιος τήν ίδια περίπου εποχή, άρχές 19ου αιώνα, περιηγήθηκε τήν 'Ελλάδα καί έδωσε αξιόλογες πληροφορίες γιά τό μεταξύ του Μιστρᾶ, τό μπαμπάκι τής Μάνης, τή μεταξουργία τής Καλαμάτας, τής Τριπολιτσᾶς καί τής Καλαμπάκας καί τέλος τή σηροτροφία καί τήν ύφαντουργία τής 'Αγιάς στή Θεσσαλία³².

'Ετσι γίνεται φανερό ότι τά παλιότερα πουκάμισα του έλλαδικου χώρου σέ ποσοστό σχεδόν ισόμερο ήταν μάλλινα, μπαμπακερά, μεταξωτά, χωρίς νά είναι άγνωστα τά καναβίσια, τά λινά, τά μαλλομπάμπακα, τά μαλλομέταξα, τά μπαμπακομέταξα, τά λινομέταξα κ.ά.³³. 'Η επικράτηση όμως του μπαμπακερου πουκάμισου τά τελευταία χρόνια (τέλη 19ου—άρχές 20ου αιώνα) ίσως όφείλεται στον περιορισμό όρισμένων καλλιιεργειών, καθώς καί στην εύκολη πιά άγορά τής πρώτης ύλης είτε από τους πλανόδιους πωλητές³⁴ είτε από τά καταστήματα τής πλησιέστερης πόλης. 'Η πρώτη ύλη συνήθως άγοραζόταν σέ τουλοῦπες καί καθαριζόταν από τίς ίδιες τίς γυναίκες ή από ειδικούς τεχνίτες³⁵. 'Αργότερα τό μπαμπάκι τό άγόραζαν ως νήμα, αλλά ή προεργασία, δηλαδή τό λεύκασμα, ήταν έργο τής ίδιας τής χωρικής³⁶.

Τό μαλλί

Στή νεότερη εποχή τά στάδια τής κατεργασίας του μαλλιου είναι τέσσερα: Τό πλύσιμο ή τό ζεμάτισμα, τό άνοιγμα, τό λανάρισμα καί τό γνέσιμο³⁷. Γύρω στά τέλη τής άνοιξης — τέλη Μαΐου μέ άρχές 'Ιουνίου — οί τσοπάνηδες κούρευαν τά πρόβατα καί τά μαλλιά που μάζευαν τά πουλοῦσαν σέ *ποκάρια*, όπως όνόμαζαν τίς μάλλινες μπάλες, που ζύγιζαν δυό περί-

30. Του ίδιου, ό.π., σ. 155.

31. Του ίδιου, ό.π., σ. 165, 172—3, 175.

32. Του ίδιου, ό.π., σ. 351, 357, 367, 371, 409, 499.

33. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, ό.π., σ. 8.

34. Τής ίδιας, ό.π.

35. Τής ίδιας, ό.π.

36. Τής ίδιας, ό.π.

37. 'Αντίθετα στην 'Αρχαία 'Ελλάδα ή κατεργασία του μαλλιου, γνωστή μέ τον ειδικό όρο *ταλασιουργία*, περιλάμβανε τρία μόνο στάδια, από τά όποια τό πρώτο ήταν ή *πλύσις*, τό δεύτερο ή *ζάνσις* καί τό τρίτο ή *νήσις*. Βλ. 'Ιω. Καλλέρη, Αί πρώται ύλαι τής ύφαντουργίας εις τήν Πτολεμαϊκήν Αίγυπτον, ΚΑ., τ. 6 (1950 — 1), σ. 152. (Πβλ. 'Αλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ό.π., σ. 7).

που οκάδες³⁸. Ἡ κάθε νοικοκυρά ἀγόραζε ὅσα *ποκάρια* εἶχε ἀνάγκη καί, ἀφοῦ πρῶτα τὰ τίναζε, γιά νά πέσουν τὰ χῶματα, τὰ βουτοῦσε σέ ζεματιστό νερό. Ὑστερα τὰ ἔβγαζε ἀπό τό καζάνι, τὰ κοπάνιζε γερά, τὰ ξέβγαζε μέ ἄφθονο καθαρό νερό καί μετά τὰ ἄφηνε νά στεγνώσουν στόν ἥλιο³⁹ ἢ καί στή σκιά, γιά νά μή γίνουν τὰ μαλλιὰ *ἀδριά*, δηλαδή ἄγρια⁴⁰. Ὄταν στέγνωσαν, ἄρχιζε ἡ γυναίκα νά τὰ *ἀνοίγει*. Τά ἔπαιρνε, προσέχοντας νά εἶναι μικρή ἡ ποσότητα, καί τὰ ἄνοιγε μέ τὰ χέρια της. Ἀφοῦ τέλειωνε καί αὐτή ἡ δουλειά, ἀκολουθοῦσε τό *λανάρισμα*, πού γινόταν τότε στά σπίτια. Τά *λανάρια* ἦταν δύο μικρά σανίδια μέ πυκνά συρμάτινα δόντια, πού ἀνάμεσά τους ἡ γυναίκα τραβοῦσε τὰ μαλλιὰ, γιά νά τὰ ξάνει⁴¹. Ὑστερα τὰ ἐφτιαχνε σέ *τουλοῦπες*, δηλαδή σέ κυλινδρικές τοῦφες, πού τυλίγονταν στή *ρόκα*⁴² (εἰκ. 93).

Τό μπαμπάκι

Τό μπαμπάκι τό κατεργάζονταν συνήθως οἱ χωρικοί στά σπίτια τους. Πρῶτα ἔπρεπε νά καθαρίζουν τίς ἴνες ἀπό τούς σπόρους. Αὐτό τό ξεκαθάρισμα λεγόταν *ξεκούκκισμα* καί γινόταν μέ εἰδικό ἐργαλεῖο, τό *μαγκάνι* ἢ *ροδάν*⁴³. Μετά ἀκολουθοῦσε τό *κόψιμο* τοῦ μπαμπακιοῦ μέ τό *δοξάρι* (εἰκ. 94), πού ἀντιστοιχοῦσε μέ τό ξάσιμο καί τό λανάρισμα τῶν μαλλιῶν, καί τέλος τό κλώσιμο τῆς μπαμπακερῆς κλωστῆς μέ τή *ρόκα* καί τό *ἀδράχτι* (εἰκ. 95).

Τό μετάξι

Ἡ ἐκτροφή τῶν σκουληκιῶν γίνεται ἀπό τά τέλη Ἀπριλίου ὡς τά μέσα Ἰουνίου. Γιά νά βγάλουν ὁμοῦ τό μετάξι, ἔριχναν τὰ κουκούλια σέ καζάνι,

38. Δημ. Λουκόπουλου, Πῶς ὑφαίνουν καί ντύνονται οἱ Αἰτωλοί, Ἀθήναι 1927, σ. 3.

39. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 4.

40. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 3. Ἀλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 8.

41. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. *Λανάρια* ὑπῆρχαν πολλῶν εἰδῶν. Ἐτσι στή Δ. Στερεά π.χ. γιά τὰ μακριὰ μαλλιὰ χρησιμοποιοῦσαν τό *χοντρολάναρο*, ἐνῶ γιά τὰ κοντά τὰ *ψιλὰ λανάρια*. Βλ. Δημ. Λουκόπουλου, ὁ.π., σ. 4—6. Στή Θράκη εἶχαν τό *γιουρούκικο*, τό *καθιστό ἀρύ* (ἀραιό) καί τό *καθιστό* πυκνό. Τά μαλλιὰ τὰ περνοῦσαν πρῶτα ἀπό τό *γιουρούκικο*, ὕστερα ἀπό τό *καθιστό* ἀρύ, καί μετά ἀπό τό *καθιστό* πυκνό. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἔβγαζαν οἱ *τουλοῦπες* ἢ *μαλλοῦσες*, μαλλιὰ πρῶτης διαλογῆς, καί ἔμεναν οἱ *κόμποι*, πού τούς ξαναλανάριζαν στό *γιουρούκικο* λανάρι καί ἔβγαζαν τό *κροκίδι*, τό κοντό μαλλί. Βλ. Ἀλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π.

42. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

43. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

44. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

όπου έβραζε νερό, καί έτσι, καθώς μαλάκωνε ή κλωστή, ή νοικοκυρά τήν τραβοῦσε μ' ένα διχαλωτό ξυλαράκι. Πρῶτα έβγαине ή δεύτερη κλωστή, ὕστερα τό καλό μετάξι⁴⁵. Στό Σουφλί, γιά νά βγάλουν τό μετάξι καθαρό, δηλαδή χωρίς κόμπους, μεταχειρίζονταν τό *μάτι*, πού έμοιαζε μέ μικρό κουμπί μέ μιά πολύ μικρή τρύπα στή μέση, ὅσο γιά νά περνᾶ ή μεταξωτή κλωστή καί νά μένουν οί κόμποι, τά *κουκούτσια*⁴⁶. Παλιότερα ὑπῆρχε εἰδικό εργαλεῖο, τό *μάγκανο*, πού έβγαζε τό μετάξι ἀπό τό κουκούλι. Ὑπῆρχαν καί εἰδικευμένες γυναῖκες, οί *μαγκανάρισσες*⁴⁷. Στή σημερινή ἐποχή μεταχειρίζονται μάγκανο μηχανοκίνητο.

Τό λινάρι

Ἡ κατεργασία τοῦ λινarioῦ ἀπό τή συγκομιδή ὡς τό φτιάξιμο τῆς κλωστής ἦταν ἀποκλειστικά γυναικεῖο ἔργο. Ἀφοῦ τό ξερίζωναν τό Μάη, τό ἔδεναν σέ δεμάτια⁴⁹. Τά δεμάτια αὐτά, ἀφοῦ τά χτυποῦσαν μέ τά χέρια, γιά νά πέσει ὁ σπόρος, τά ἔπαιρναν καί τά *βρόχιζαν*, τά ἔβαζαν δηλαδή μέσα σέ ποτάμι ἢ σέ λακκούβες μέ νερό καί τά σκέπαζαν μέ χῶμα, μέ ἄμμο ἢ μέ πέτρες, γιά νά μή τά βλέπει ὁ ἥλιος⁵⁰. Ὑστερα ἀπό λίγες μέρες τά ἔβγαζαν, τά στέγγωναν καί τά ξαναχτυποῦσαν — μέ τόν κόπανο αὐτή τή φορά — καί έτσι έβγαине τό λινόξυλο. Ἡ διαδικασία πού ἀκολουθοῦσε μετά τό κοπάνισμα τοῦ λινarioῦ ἦταν περίπου ή ἴδια σ' ὄλες τίς ἑλληνικές περιοχές πού ἔβγαζαν λινάρι⁵¹. Ἐπαιρναν τό λινάρι καί τό ἔβαζαν στό εἰδικό εργαλεῖο, τό *μάγκανο*, ἀπ' ὅπου μέ τήν κατάλληλη ἐπεξεργασία γινόταν μιά μαλακή μάζα, ὅπως τό μαλλί. Μετά κοπάνιζαν τό λινάρι, γιά νά πέσουν ὅσα

45. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 11.

46. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

47. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

48. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

49. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 9. Πανταζῆ Κοντομίχη, Τοῦ λινarioῦ τά πάθη, Ἰό- νιος Ἠχώ, Ἀθῆναι (1965), τεῦχ. 232—3 (1965), σ. 13 [149].

50. Ἀλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 10. Πανταζῆ Κοντομίχη, ὁ.π.

51. Τόσο στό βορειοελλαδικό χῶρο (Θράκη, Μακεδονία) ὅσο καί στό νησιώτικο (Λευκάδα), γιά νά ἀναφερθοῦν ἐδῶ δυό μόνο παραδείγματα, οἱ διαφορές ἦταν δευτερεύου- σες, ὅπως π.χ. στίς διαφορετικές ὀνομασίες ὀρισμένων ποιότητων τοῦ λινarioῦ ἢ τῶν εργαλείων πού χρησιμοποιοῦσαν στά διάφορα στάδια τῆς ἐπεξεργασίας του. Φυσικά, ὅπου τό λινό τό ἤθελαν ιδιαίτερα ψιλό, ὅπως στή Λευκάδα π.χ., ὑπῆρχαν πρόσθετα εργαλεῖα καί έτσι δημιουργοῦσαν περισσότερες κατηγορίες λινarioῦ, πού δέν ἄλλαζαν τή βασική διαδικασία πού τήν ἀκολουθοῦσαν σ' ὄλο τόν ἑλληνικό χῶρο. Βλ. σχετικά Ἀλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 10. Πανταζῆ Κοντομίχη, ὁ.π., σ. 14 [150].

λινόξυλα είχαν απομείνει από τό μαγκάνισμα. Μετά τό κοπάνισμα ξπαιρναν τό λινάρι καί τό χτένιζαν μέ τό *λωνάρι*, πού ήταν ένα χοντρό χτένι μέ καρφιά. Ύστερα ακολουθοῦσε τό χτένισμα τοῦ *λωναρισμένου* λιναριοῦ, δουλειά πού γινόταν μέ μία συνηθισμένη χτένα. Τώρα τό λινάρι ήταν έτοιμο γιά γνέσιμο. Γιά τό ψιλό λινάρι, πού αποτελοῦσε τήν πρώτη ποιότητα, είχαν ειδικές ρόκες, τίς *σκ' λιόροκες*, ἐνῶ γιά τίς δευτερότερες ποιότητες τό λινάρι τό ἔγνεθαι στίς συνηθισμένες ρόκες⁵². Οἱ κλωστής τοῦ λιναριοῦ, ἀπό τίς ὁποῖες ἔβγαιναν τά ἀντίστοιχα ὑφάσματα, ἀνάλογα μέ τήν ποιότητά τους είχαν καί διαφορετικές ὀνομασίες, ὅπως *πρῶτο* (πολύ ψιλό), *ψιλοκρόκιδο* (ψιλό), *κροκίδι* (χοντρό), *λινάτσα* (πιό χοντρό)⁵³ ἢ *ράμμα* (πολύ ψιλή κλωστή), *σώντυμα* καί *κροκίδι*, πού ήταν κλωστής δεύτερης ποιότητας⁵⁴.

γ. Διακόσμηση. Χρώματα — Θέματα — Τεχνική.

Οἱ γυναῖκες στά χωριά χρησιμοποιοῦσαν παλιότερα γιά τή βαφή χρώματα στή μεγάλη τους πλειονότητα φυτικά⁵⁵. Παράλληλα μέ τή χλωρίδα τοῦ τόπου καθοριστικό ρόλο γιά τό χρωματολόγιο τῆς κάθε νοικοκυρᾶς ἔπαιξε ἡ χρήση τῶν τοπικῶν συνταγῶν καί ἡ γνώση ὅτι ἀπό τήν ἴδια φυτική οὐσία, μέ διαφορετική ὁμως συνταγή, ήταν δυνατό νά δημιουργηθεῖ μεγάλος ἀριθμός χρωμάτων⁵⁶. Μεγάλη σπουδαιότητα εἶχε ἐπίσης καί τό νερό τοῦ τόπου, γιατί ἡ διαφορετική σύνθεση τῶν συστατικῶν του ἐπηρέαζε ὄχι μόνο τό χρῶμα, ἀλλά καί τίς ποικίλες του ἀποχρώσεις⁵⁷. Ἔτσι π.χ. τό μαῦρο χρῶμα ἔβγαινε ἀπό τό σκληθρο, τή φτελιά κ.ἄ., τό καφετί ἀπό τά καρυδότσουφλα, τό λαδί ἀπό τά φύλλα ροδιᾶς, μουριᾶς ἢ συκιᾶς, τό κόκκινο ἀπό τό ριζάρι ἢ ἀπό τά στίγματα τοῦ ὑπερου τοῦ κρόκου (ζαφορᾶς), τό κίτρινο ἀπό τούς στήμονες τοῦ ἴδιου φυτοῦ, τό λεμονί ἀπό τά ἀμπελόφυλλα, τά ἀμυγδαλόφυλλα κ.ἄ.⁵⁸. Τό *γεράνιο*, δηλαδή τό σκούρο γαλάζιο, ήταν τό μόνο χρῶμα πού χρειαζόταν ἀγοραστή βαφική ὕλη, τό γνωστό λουλάκι⁵⁹.

Τά χρώματα πού βρίσκονται στή φύση, ἐπειδή εἶναι *ὀξειδωμένα*,

52. Πανταζῆ Κοντομίχη, ὀ.π.

53. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π.

54. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὀ.π.

55. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 67. Δέν ήταν ἀγνωστη καί ἡ βαφή ἀπό τά σφαιρικά ἐξογκώματα τοῦ ἐντόμου *coccus ilicis* (κοινῶς πρινοκόκκι), πού ζεῖ ὡς παράσιτο πάνω στά πουρνάρια. Ἀπό τοῖς κόκκοις αὐτοῦ τοῦ ἐντόμου φτιάχνεται ένα ζωηρό κόκκινο χρῶμα.

Βλ. στήν ἴδια, ὀ.π., σ. 69.

56. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 68.

57. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

58. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 70 — 2.

59. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 72.

ἀνακατεμένα δηλαδή μέ τά συμπληρωματικά τους, δημιουργοῦν ἀπαλές ἀποχρώσεις πού συντελοῦν σέ ἀρμονικές χρωματικές συνθέσεις⁶⁰. Ἀντίθετα τά χρώματα τῆς ἀνιλίνης, πού ἄρχισαν νά διαδίδονται στά χωριά γύρω στά 1900⁶¹, εἶναι χρώματα καθαρά καί γι' αὐτό δημιουργοῦν ἔντονες ἀντιθέσεις⁶², πού φαίνονται στούς χτυπητοῦς συνδυασμούς τῶν νεότερων ὑφαντῶν καί κεντητῶν δημιουργημάτων⁶³.

Ὡς πρός τά διακοσμητικά θέματα τῶν γυναικείων πουκάμισων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, μπορεῖ κανεῖς νά παρατηρήσει ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις βρίσκονται στίς ἐπιφάνειες τῶν πουκάμισων πού δέν καλύπτονται ἀπό τά ἐπιπρόσθετα ἐνδυματολογικά ἐξαρτήματα. Τέτοιες ἐπιφάνειες εἶναι οἱ ἄκρες καί οἱ ραφές τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν, καθῶς καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ⁶⁴.

Κύριο χαρακτηριστικό τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων καί ἰδιαίτερα τῶν σύνθετων εἶναι ἡ τάση γιά σχηματοποίηση, πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς σταθερῆς ἐπανάληψης τῶν ἴδιων θεμάτων στόν ἴδιο τόπο ἀπό γενιά σέ γενιά⁶⁵. Παράλληλα ὅμως μέ τίς ἀπλουστευμένες νεότερες μορφές, συνεχίζουν πολλές φορές τή ζωή τους καί οἱ παλιότερες, γιατί ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα στά σύνθετα καί τά ἀπλούστερα θέματα ἐξαρτᾶται ἀπό τό προσωπικό γοῦστο τῆς κάθε γυναίκα⁶⁶.

Ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενό τους τά μοτίβα διακρίνονται σέ γεωμετρικά (τετράγωνα, τρίγωνα, ρόμβοι, κύκλοι κ.ἄ.) καί σέ παραστατικά (ζωικές καί φυτικές μορφές)⁶⁷. Ὡστόσο καί τά δεύτερα θέματα μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου δύσκολα μποροῦν τίς περισσότερες φορές νά διακριθοῦν ἀπό τά γεωμετρικά, γιατί μέ τή συχνή ἐπανάληψη ἔχουν χάσει τά χαρακτηριστικά τους⁶⁸. Αὐτό ἰσχύει περισσότερο στήν ὑφαντή διακόσμηση, ἐπειδή ἡ ἴδια ἡ τεχνική ἐπιβάλλει τή γεωμετρική μορφή⁶⁹. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά θέματα, πού σ' ἕναν ξένο εἶναι καθαρά γεωμετρικά, γιά τή λαϊκή τεχνίτρια σημαίνουν συγκεκριμένες παραστάσεις, ὅπως ζῶα, φυτά κ.ἄ.⁷⁰.

60. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 67.

61. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 9.

62. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 67.

63. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

64. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 10.

65. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 54.

66. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 55.

67. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 56.

68. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 67.

69. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

70. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

Ἡ διακόσμησις τῶν πουκάμισων εἶναι ὑφαντή, κεντητή καὶ ἐπίρραπτη. Ἡ ὑφαντή, ἐκτός ἀπὸ τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη στὸν ὑπόλοιπον ἑλλαδικὸν χώρον⁷¹. Ἀντίθετα ἡ κεντητή εἶναι παντοῦ διαδομένη, τὸ ἴδιον καὶ ἡ ἐπίρραπτη, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πού δημιουργοῦν οἱ χρωματιστές χάντρες καὶ οἱ πούλιες, οἱ διάφορες δαντέλες καὶ κορδέλες, καὶ, τέλος, οἱ ποικιλόχρωμες τρέσες καὶ τὰ βελούδα⁷².

71. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 9—10.

72. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 10.

ΜΕΡΟΣ Β' ΕΙΔΙΚΟ

1. ΘΡΑΚΗ

Ἡ **Θράκη** ἀπό πολύ παλιά, κυρίως ὅμως ἀπό τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἦταν μιά ἀπό τίς πύο σημαντικές περιοχές παραγωγῆς καναβιοῦ, μπαμπακιοῦ καί λιναριοῦ¹. Περισσότερο ὅμως γνωστή ἦταν γιά τήν παράδοσή της στά μεταξωτά, παράδοση πού διατηρεῖται σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα καί ὡς τή σημερινή ἐποχή στό **Σουφλί**, ἐνῶ ἄλλοτε ἀνθοῦσε ἡ μεταξοπαραγωγή στή **Συλήβρια**, τό **Αὐδήμι**, τό **Τσακήλι τῶν Μετρῶν** καί τήν **Κομοτηνή**².

Ἡ περιγραφή τοῦ θρακιώτικου πουκάμισου, πού παρουσιάζει μορφολογική, χρωματική καί διακοσμητική ποικιλία, θά ἀρχίσει ἀπό τήν Ἐνατολική Ρωμυλία (βουλγαρική σήμερα) καί ἀπό τήν Ἐνατολική Θράκη (τουρκική).

Ὄταν οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Ἐνατολικῆς Ρωμυλίας, πού εἶχε κέντρο τή **Φιλιππούπολη** καί σημαντικές πολιτείες τή **Μεσημβρία**, τήν **Ἀγχίαλο**, τό **Καβακλί**, τό **Βογιαλίκι** κ.ἄ., διασκορπίστηκαν μετά τό 1906 ὡς πρόσφυγες στήν ἑλληνική Θράκη, τή **Μακεδονία** καί τή **Θεσσαλία**, σ' ὄλους ἔκανε ἐντύπωση ἡ ὁμορφιά καί ἡ πολυτέλεια τῆς γυναικείας φορεσιᾶς τους.

Ἡ φορεσιά αὐτή εἶχε μπαμπακερό πουκάμισο³, πού ἔφτανε συνήθως ὡς τή μέση τῆς κνήμης καί ἦταν χωρισμένο σέ δυό κομμάτια: Τό πανωκόρμι, πού λεγόταν *πάρτα* καί βαφόταν γαλάζιο σκοῦρο ἢ ἀνοιχτό μπλέ, καί τό

1. Ὄνομαστά ἦταν τὰ πολύ ψιλὰ λινὰ πουκάμισα τῆς Περιστασης στή Θράκη, τὰ *πεντανέμια*. Βλ. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, *Τὰ ὑφαντά*, σ. 10.

2. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

3. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., τ. Β' (1954), σ. 15, πίν. 50. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, *Στοιχεῖα*, σ. 136. Ἰωάννης Παπαντωνίου, *Φορεσιές τῆς Θράκης, Μακεδονική Ζωή*, τεῦχ. 104 (1975), σ. 31. Σουλτάνας Παπαδημητρίου — Πολιτσάκη, *Τό Βογιαλίκι — Ξυλαγανή τῆς Ἐνατ. Ρωμυλίας, Θρακικά*, τ. 45 (1971), σ. 104. ΧφΑ. 1894 (συλλ. Αἰκατερίνης Γκοτζαρίδου, ἀπό τό Βογιαλίκι, πρόσφυγες στήν Ξυλαγανή Ροδόπης), σ. 3. ΧφΑ. 2875 (συλλ. Ἰωάννης Λιανοῦ, ἀπό τό Βογιαλίκι, πρόσφυγες στήν Ξυλαγανή), σ. 13.

κάτω μέρος του πουκάμισου, που άρχιζε από τη μέση και έμενε άσπρο⁴.

Τά κεντήματα στον ποδόγυρο, τους γύρους των μανικιών και τό άνοιγμα του λαιμού, τη *λιμαριά* ή *λαιμαριά*⁵, ήταν φτιαγμένα από πολύχρωμα μετάξια ή λεπτά μπαμπακερά νήματα έτοιμασμένα από τις ίδιες τις γυναίκες⁶, ένω ή τεχνική του κεντήματος ήταν ή *ανάγλυφη* ή *φουσκωτή* βελονιά⁷ (είκ. 96).

Ένδιαφέρον παρουσίαζαν τά μανίκια του πουκάμισου, που είχαν συνήθως τη ραφή στην έξωτερική ράχη στολισμένη μ' ένα πολύχρωμο δαντελωτό κέντημα, τό *καρύκι*⁸, ένω οί παρυφές ήταν κεντημένες με χρωματιστές κλωστές σέ ποικιλόμορφους γεωμετρικούς και φυτικούς συνδυασμούς, όπου έπικρατούσαν σχέδια που έμοιαζαν με μικρές λοξές προεξοχές⁹ (είκ. 97).

Όλόγυρα στον ποδόγυρο τό κέντημα, γνωστό με την όνομασία *πουδιές*¹⁰, έμοιαζε με ζώνη κεντημένη, όπου κυριαρχούσαν τρία κυρίως χρώματα, τό μαύρο, τό κόκκινο και τό χρυσαφί, ένω τά σχέδια, κυπαρισσάκια και γλαστράκια, είχαν άρμονικές έναλλαγές και έδιναν την έντύπωση ενός άπαλου κυματισμού¹¹ (είκ. 98—99). Τά νεότερα πουκάμισα ήταν όλόλευκα, χωρίς κανένα κέντημα ούτε στό άνοιγμα του λαιμού ούτε στους γύρους των μανικιών και του ποδόγυρου¹².

Οί ήλικιωμένες γυναίκες, πρόσφυγες από τά χωριά **Μεγάλο** και **Μικρό Ζαλούφι**, κοντά στη **Μακρά Γέφυρα** (Ουζούν—Κιοπρού) του βιλαετίου της 'Αδριανούπολης, έξακολουθούσαν ως τά τελευταία χρόνια

4. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., δ.π. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π.

5. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., δ.π. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π.

6. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., δ.π.

7. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π. 'Ανεβατή ή *φουσκωτή* όνομάζεται ή βελονιά εκείνη, που χρησιμοποιείται, όταν ή κεντήστρα θέλει νά δώσει ανάγλυφη μορφή στό κέντημά της. 'Αφού πρώτα άντιγράψει τό σχέδιο πάνω στό ύφασμα, γेमίζει τό έσωτερικό του σχεδίου με βελονιές και μετά, για νά καλύψει τό γέμισμα, άρχίζει νά τό κεντά από τά δεξιά προς τά άριστερά ή και άντίστροφα με ίσιες και πολύ σφιχτές βελονιές. Βλ. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρούζου, Αί διακοσμητικά βελονιαί, σ. 46.

8. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π. *Καρύκι* όνομάζεται ή στενή μάλλον ένδιάμεση δαντέλα, που ένώνει μεταξύ τους δύο φύλλα ύφασματος. Περισσότερο όμως γνωστή είναι ή δαντέλα αυτή με την όνομασία *δρατζιδέλα*. Βλ. Πόπη Ζώρα, Κεντήματα και κοσμήματα, σ. 11.

9. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π.

10. Προσωπική έμπειρία.

11. 'Ελένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, δ.π., σ. 136—7.

12. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π.

νά φοροῦν τὴν παραδοσιακὴ τους φορεσιά στὰ μέρη τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν τὸ 1918, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸ 1922¹³. Τὸ πουκάμισο, πού ἐδῶ ὀνομαζόταν *χιμίς*¹⁴ ἢ *κ(ου)μίς*¹⁵, ἀπὸ χοντρό μπαμπακερὸ πανί, ἔφτανε λίγο πιά κάτω ἀπὸ τὴ μέση τῆς κνήμης. Ἦταν ἄλλοτε ἄσπρο (εἰκ. 100—103) καὶ ἄλλοτε καφετί ἢ μαῦρο (εἰκ. 104), εἶχε στὸν ποδόγυρο κεντήματα τοῦ ἀργαλειοῦ, ὅταν ἦταν ἄσπρο καὶ κεντήματα τοῦ χεριοῦ, ὅταν ἦταν σκουρόχρωμο (εἰκ. 105). Τὰ κεντήματα στοὺς γύρους τῶν μανικιῶν ἦταν πάντα φτιαγμένα στὸ χέρι. Τὰ πολύχρωμα κεντήματα, πού ἦταν συνήθως μάλλινα, ἀπὸ νήματα γνεσμένα καὶ βαμμένα ἀπὸ τίς ἴδιες, εἶχαν διάφορες ὀνομασίες, πού ἄλλοτε ἔπαιρναν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σχέδια, ὅπως *σταφυλάκι*, *πιπεράκι*, *περδικούλες*, καὶ ἄλλοτε εἶχαν τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας πού τὰ πρωτοκέντησε, π.χ. *τῆς Δόμνας τὰ γράμματα*¹⁶.

Τὸ πουκάμισο πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες στὴν Τσεντώ, κοντὰ στὴ Συλήβρια, δέν φαίνεται νά εἶχε τίποτε τὸ ἰδιαίτερο¹⁷, στὴ *Μάδυτο* ἦταν λινό¹⁸ καὶ στὴ *Δορκάδα* (Καρατζάκ—κιόι) ἔφτανε ὡς τὴ κνήμη¹⁹, τὰ δέ μανίκια του ἦταν στολισμένα μέ *μιμπίλα*, δαντέλα γνωστὴ καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο²⁰. Ἀντίθετα στὸ *Τσακῆλι τῶν Μετρῶν* τὸ πουκάμισο, πού ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους, εἶχε φαρδιά μανίκια, πού στολιζόνταν οἱ ἄκρες τους, ὅπως κι ἐκεῖνες τοῦ ποδόγυρου καὶ τῆς λαιμόκοψης, μέ ὀδοντωτὴ *μιμπίλα*, γνωστὴ μέ τὴν ὀνομασία *μέρζα*²¹. Τέλος, τὰ νεότερα πουκάμισα εἶχαν κοντὰ μανίκια, πού ἦταν καὶ αὐτὰ κεντημένα²².

Στὰ γειτονικά *Μάλαρα* τὸ πουκάμισο (εἰκ. 106), πού ἔφτανε καὶ

13. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὁ.π., σ. 18, πίν. 58α. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π., σ. 26. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὁ.π., σ. 131.

14. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Ἑλληνικὲς Φορεσιές, Ἀνατολικὴ Θράκη — Μακρὰ Γέφυρα (Χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων).

15. Τῆς ἴδιας, Φορεσιές τῆς Θράκης, ὁ.π., σ. 26. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὁ.π.

16. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π.

17. Φωτ. Ἀποστολίδη, Ἱστορία κωμοπόλεως Τσεντῶς (Τσαντῶ), Θρακικά, τ. 34 (1961), σ. 27.

18. Ἀποστόλου Σιταρᾶ, Ἡ Μάδυτος, Ἀθῆναι 1971 (Μέρος δεύτερον), σ. 87.

19. Θεοχ. Παπαδοπούλου, Λαογραφικά Δορκάδος, Ἀρχ. Θρακ. Θεσ., τ. 30 (1964), σ. 303.

20. *Μιμπίλα* ὀνομάζεται ἡ ἄσπρη ἢ πολύχρωμη στενὴ δαντέλα, τῆς ὁποίας ἡ μιά πλευρά, ἡ εὐθύγραμμη, ράβεται στὸ ὕφασμα (οὔγια), ἐνῶ ἡ ἄλλη, πού εἶναι ἄλλοτε ὀδοντωτὴ καὶ ἄλλοτε ἀνθεματὴ, παραμένει ἐλεύθερη. Μέ τὴ δαντέλα αὐτὴ στολιζόνται τὰ τελειώματα ποδόγυρων, μανικιῶν κ.ἄ. Βλ. Πόπη Ζώρα, Σημειώσεις, σ. 129.

21. Κων/νου Χουρμουζιάδου, Τὸ Τσακῆλι τῶν Μετρῶν, Θρακικά, τ. 11 (1939), σ. 361.

22. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

αυτό ως τούς άστράγαλους, είχε στην άκρη του ποδόγυρου μιμπίλα. Ἐντίθετα οἱ άκρες τῶν μανικιῶν εἶχαν ἄλλου τύπου δαντέλα, τὰ *τσουμπάρια*, πλεγμένα ὁμως μέ τήν τεχνική τῆς μιμπίλας²³.

Μπαίνοντας στόν ἑλληνικό χῶρο, ἐπισημαίνουμε πρῶτο τό πουκάμισο τῆς φορεσιάς του χωριοῦ Βρυσιτικά (Καρά—Μπουνάρι) Διδυμοτείχου²⁴ (εἰκ. 107).

Γιά τό κάθε πουκάμισο χρειάζόταν ἡ νοικοκυρά ἔξι πῆχες περίπου ὕφασμα, πού τό ὕφαινε τό χειμῶνα, ὅταν δέν εἶχε ἐξωσπιτικές δουλειές. Ἐπειδή ἡ κάθε κοπέλα ἔπαιρνε στην προίκα της πολλά πουκάμισα, 15—18 κομμάτια, ἔπρεπε κάθε χρόνο, γιά νά προλάβει, νά ὕφαινε πανί γιά 4—5 τουλάχιστο ἀπ' αὐτά²⁵.

Τά πουκάμισα, πού ἦταν μπαμπακερά καί ἔφταναν λίγο πιό κάτω ἀπό τό γόνατο, δέν εἶχαν ὅλα τό ἴδιο χρῶμα. Ἐλλά ἦταν κόκκινα ἢ ἄσπρα καί ἄλλα ἦταν *κιναρωτά*²⁶. Τά ἔτοιμα ἀπό τό χειμῶνα πανιά, ἀφοῦ τά λεύκαιναν μέ κοπριά τό Μάη, τά ἔφερναν στό σπίτι καί τά ἔκοβαν πουκάμισα²⁷.

Τά πολύχρωμα ὕφαντά κεντήματα του ποδόγυρου πού εἶχαν τά παλιότερα πουκάμισα τά ὀνόμαζαν *ποδιές* (εἰκ. 108). Ὅταν ἔλεγαν *θά γράψω ποδιές*, ἐννοοῦσαν ὅτι θά ὕφαιναν τό κέντημα. Τά ὕφαντικά κεντητικά σχέδια, πού τά ἔφτιαχναν ἀφοῦ πρῶτα σήκωναν τίς κλωστές του στημονιοῦ γιά νά περάσουν διαφορετικοῦ χρώματος ὕφάδι (τήν *κανορίδα*, μήκους ἐνός περίπου μέτρου) εἶχαν διάφορες ὀνομασίες, ὅπως *λιτροῦσκες*, *μονές*, *δημαρίτσες*²⁸. Διαφορετικά ἦταν τά κεντήματα του ποδόγυρου στά νεότερα πουκάμισα. Ἐλλοτε ὁ ποδόγυρος ἦταν κεντημένος μαῦρος καί σέ φάρδος δύο - τρία δάχτυλα. Πάνω στό μαῦρο αὐτό φόντο κεντοῦσαν τά *μῆλα*²⁹, πού ἦσαν ἔξι κύκλοι, ἀπό

23. Βασ. Ν. Δεληγιάννη, Λαογραφικά Δογάνκιοι — Μαλαράων, Ἐρχ. Ἐρακ. Ἐησ., τ. 4 (1937—8), σ. 68.

24. Γενικά γιά τή φορεσιά αὐτή βλ. Ἐννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Ἐ παραδοσιακή φορεσιά τῶν Βρυσιτικῶν τῆς Ἐράκης καί τά κεντήματά της, Ζυγός, ἀριθμ. 25 (1977), σ. 74—9.

25. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 75.

26. *Κιναρωτά* ὀνόμαζαν τά πουκάμισα, πού εἶχαν στην οὔγια τους ρίγες ἀπό μάλλινα νήματα σέ χρώματα διάφορα: Πορτοκαλί, καφετί ἢ μαῦρο. Τά νήματα αὐτά, ὅσο πιό κοντά ἦταν τό ἔνα μέ τό ἄλλο, τόσο περισσότερο δημιουργοῦσαν ἔνα κυματισμό στό ὕφασμα, γιάτί τό μαλλι μάζευε ἀπό μόνο του, ἐπειδή τό μπαμπακι δέν εἶχε τή δύναμη νά τό κρατήσει ἴσιο καί τεταμένο. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

27. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

28. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

29. Ἐ Ἐννα Ἐποστολάκι ὑποστηρίζει ὅτι τόσο τά κυκλικά αὐτά κοσμήματα, ὅπως εἶναι ἐδῶ τά *μῆλα* ὅσο καί τά τετράγωνα πού, ὡς διακοσμητικά θέματα, στολίζουν καί τά πουκάμισα τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Διδυμοτείχου ἄλλά καί ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἴσως προέρχονται ἀπό τά *σημεῖα* πού ὁμορφαιναν τούς παλαιοχρι-

τούς όποιους ήταν συνήθως οί μισοί πράσινοι και οί ύπόλοιποι μπλέ ή άσπροι (είκ. 109). 'Από τά κεντήματα αυτά όνομαζόταν τό πουκάμισο *μηλασμένο*³⁰. Πιο κάτω από τό κυρίως κέντημα κεντούσαν στολίδια μέ πισωβελονιά, τό *πισωκέντι*, άνάμεσα σέ δύο ραφές, πού τίς όνόμαζαν *τιέλια*. Για τέλειωμα του ποδόγυρου άλλοτε έβαζαν ένα γαιτάνι σέ χρώμα κόκκινο, *χιντί*, όπως τό όνόμαζαν, και άλλοτε τέλειωναν τό κέντημα του ποδόγυρου μ' άγοραστό σιρίτι³¹. Στά *κιναρωτά* πουκάμισα έφτιαχναν μέ πούλιες, όσες είχαν τήν οικονομική δυνατότητα, διάφορα σχέδια στό κάτω μέρος του ποδόγυρου, και άπ' αυτά τά πιο συνηθισμένα ήταν δύο, ή *ντάλα* (= λουλούδι) και τό *κλούτσι* (= κλωνάρι ή φύλλο) (είκ. 110). Σάν τέλειωμα, στό κάτω μέρος του ποδόγυρου έφτιαχναν μιά σειρά από έναλλασσόμενες πούλιες και κεντημένους σταυρούς, *τά σταυρούδια*³². Πολλές φορές συνήθιζαν, για περισσότερο στολισμό, νά ράβουν στον ποδόγυρο άγοραστή δαντέλα, *τή φρέζα*³³.

Τό συνηθέστερο κέντημα του μανικιοϋ ήταν τό ύφαντό, πού άλλοτε ήταν άπλό, σχηματισμένο από τήν κατεύθυνση πού έπαιρναν οί ρίγες τής οϋγίας, όταν έκοβαν τό πανί για νά τό φτιάξουν μανίκι, και άλλοτε περισσότερο πολύπλοκο, όποτε τό όνόμαζαν *καφασωτό*. Για νά τό φτιάξουν, έριχναν στίς δύο άσπρες κλωστές του στημονιοϋ τέσσερις σαϊτιές από ύφάδι πορτοκαλί, καφετί ή μαϋρο και έτσι σχημάτιζαν μικρά τετράγωνα, *τά καφάσια*, από τά όποια πήρε και τό ύφαντό αυτό κέντημα τήν όνομασία του³⁴.

Στήν κόψη του λαιμοϋ, *τή λαιμαριά*, κεντούσαν ή ένα δζυκόρυφο σχέδιο, *τό καγκελούδι*, ή ένα μαϊανδρο, *τό μυρμηγκάτο*³⁵.

Τά κόκκινα, τά άσπρα και τά κιναρωτά πουκάμισα, πού τά φοροϋσαν άδιακρίτως ελεύθερες και παντρεμένες, τά είχαν τόσο για τήν καθημερινή όσο και για τή γιορτινή χρήση. Τά φοροϋσαν, ώσπου νά παλιώσουν πάνω τους, και μετά, άφοϋ τά έκοβαν, τά έκαναν πανιά, για τίς σπιτικές τους δουλειές³⁶. Μόνο για τό γάμο τους φύλαγαν δύο άφόρετα κόκκινα πουκάμισα. Τό ένα, τό *πουλέινο*, ήταν κεντημένο μέ πούλιες και τό φοροϋσαν μόνο τή μέρα του γάμου, ενώ τό άλλο, πού δέν είχε κεντήματα, τό φοροϋσαν τή δεύτερη μέρα, παντρεμένες πιά³⁷.

στιανικούς και τούς βυζαντινούς χιτώνες. Βλ. 'Αννας 'Αποστολάκι, *Τά κοπτικά ύφάσματα*, σ. 53.

30. 'Αννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, ό.π., σ. 75.

31. Τής ίδιας, ό.π.

32. Τής ίδιας, ό.π., σ. 75—6.

33. Τής ίδιας, ό.π., σ. 75.

34. Τής ίδιας, ό.π., σ. 76.

35. Τής ίδιας, ό.π.

36. Τής ίδιας, ό.π.

37. Τής ίδιας, ό.π.

Σχεδόν ὅμοια ἦταν τὰ πουκάμισα πού φοροῦσαν στό χωριό τοῦ Διδυμότειχου **Καρωτή** καί, μέ παραλλαγές, στήν **Κυανή**, τό **Ἄσπρονέρι**, τούς **Ἄσβεστάδες** καί τή **Μάνη**. Τό πουκάμισο, πού ἔφτανε λίγο πιά κάτω ἀπό τὰ γόνατα, ἦταν καί ἐδῶ ἀπό πανί χοντρό μπαμπακερό ἢ μαλλομπάμπακο, ἄσπρο ἢ κιναρωτό (ἄσπρο μέ ἐνυφασμένες ρίγες) καί μέ δαντελωτό ποδόγυρο (εἰκ. 111). Τό ἄσπρο πουκάμισο, πού εἶχε σκουρόχρωμο κεντητό ποδόγυρο, τό ὀνόμαζαν καί ἐδῶ *μιλασμένο* (ἢ *μηλασμένο*), ἐνῶ *ποδιές* ἔλεγαν γενικά τόν ποδόγυρο τοῦ πουκάμισου, πού ἦταν συνήθως στολισμένος μέ πούλιες γνωστές μέ τήν ὀνομασία *μαρίτσες*³⁸.

Στούς **Μεταξάδες** τό πουκάμισο, πού ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης, διέφερε ἀπό ἐκεῖνο τῆς Καρωτῆς στήν κοψιά. Ἦτάν ἄλλοτε ἄσπρο μέ ἐνυφασμένες λευκές ρίγες ἢ καρρῶ καί ἄλλοτε λευκό μέ ριγωτές οὐγιες σέ χρώματα γαλάζιο, μουσταρδί ἢ κόκκινο. Ὁ ποδόγυρος στολιζόταν ἄλλοτε μέ ἄσπρες πλεχτές δαντέλες καί ἄλλοτε μέ ἐνυφασμένα κεντήματα κόκκινα καί γαλάζια ἢ καφέ καί γαλάζια³⁹ (εἰκ. 112).

Στό χωριό **Κουφόβουνο** τὰ πουκάμισα, πού ἔφταναν ὡς τή μέση τῆς κνήμης, ἦταν ἄσπρα καί μπαμπακερά, στολισμένα στόν ποδόγυρο καί στά μανίκια μέ πούλιες καί *μπιμπίλες*. Μερικά ὅμως εἶχαν στά μανίκια χρωματιστές λουρίδες, τούς *μπασμάδες*⁴⁰. Τό νυφιάτικο πουκάμισο, ὅπως καί στά Βρυσικά, ἦταν κόκκινο⁴¹.

Ὅμοια περίπου ἦταν τὰ πουκάμισα στά χωριά **Λαγός**, **Λάβαρα**, **Πράγγιο** καί **Μαυροκκλήσι**, πού ἀνήκαν καί αὐτά στήν περιφέρεια τοῦ Διδυμότειχου. Μπαμπακερά, ἄσπρα ἢ κιναρωτά, μέ ἐνυφασμένα κεντήματα ἀπό *χιντί* (κόκκινο) νῆμα ἦταν τὰ καθημερινά καί τὰ γιορτινά τους πουκάμισα, ἐνῶ κόκκινα καί ἀκέντητα (Λάβαρα) ἢ κόκκινα καί πλουσιοκεντημένα (Πράγγιο) ἦταν τὰ νυφιάτικα⁴².

38. Ἰωάννας Παπαντωνίου, **Θρακιώτικες Φορεσιές**, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 105 (1975), σ. 26.

39. Τῆς ἴδιας, δ.π.

40. Συνεργασία Δημ/λων, Λαογραφικά Κουφόβουνου Διδυμοτείχου, **Θρακικά**, τ. 43 (1969), σ. 224. ΧφΑ. 1124 (συλλ. Ἀθανασίου Τσιμάκη, δ.π., σ. 17). Κουφόβουνο Διδυμοτείχου), σ. 17.

41) Συνεργασία Δημ/λων, δ.π., σ. 239. ΧφΑ. 1124 (συλλ. Ἀθανασίου Τσιμάκη, δ.π., σ. 17).

42. Χρυσῆς Χρησιτίδου, Ἦθη καί ἔθιμα τοῦ Λαγοῦ, **Θρακικά**, τ. 42 (1968), σ. 222. Συνεργασία Δημ/λων, Λαογραφικά Λαβάρων, **Θρακικά**, τ. 42 (1968), σ. 112. Χρ. Γ. Γιαννοπούλου, Τό Πράγγιον τοῦ Ν. Ἐβρου, Ἄρχ. Θρακ. Θησ., τ. 30 (1964), σ. 360—1. Π. Δούδου, Λαογραφικά Πραγγίου Διδυμοτείχου, **Θρακικά**, τ. 41 (1967), σ. 115. Συνεργασία Δημ/λων, Λαογραφικά Μαυροκκλησίου Διδυμοτείχου, **Θρακικά**, τ. 44 (1970), σ. 222.

Στό χωριό Πετράδες τά πουκάμισα, πού ήταν πιό μακριά, είχαν κέντημα τοῦ χεριοῦ στά μανίκια καί στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, ἐνῶ στόν ποδόγυρο τό κέντημα, πού παλιότερα ήταν ὑφαντό, τό εἶχε ἀντικαταστήσει στά νεότερα πουκάμισα ἡ ἀγοραστή συνήθως δαντέλα⁴³.

Στό Σουφλί καί στή γύρω περιοχή τά παλιά χρόνια, ἡ νέα κοπέλα ἔπαιρνε, ἐκτός ἀπό τόν ἄλλο ρουχισμό της, καί 30—60 πουκάμισα γιά προίκα, πού ὄχι μόνο ἐπαρκοῦσαν γιά ὅλη της τή ζωή, ἀλλά περίσσευαν καί ἀρκετά, γιά νά τά δώσει, ὅταν θά ᾿ρχόταν ὁ καιρός τους, στίς θυγατέρες της⁴⁴.

Τά καθημερινά πουκάμισα, τά π'κάμ'σα, ήταν ἄσπρα καί μπαμπακερά ἢ μπαμπακομέταξα, καμωμένα μέ στημόνι μπαμπακερό καί ὑφάδι μεταξωτό. Τό ὕφασμά τους, καθώς τό ὕφαιναν, στολιζόταν στίς ἄκρες, στίς οὐγίες, μέ μία χρωματιστή ὑφαντή γραμμή, κίτρινη, κόκκινη, γαλάζια ἢ καφετιά, γνωστή ὡς *κινάρι*. Τό πουκάμισο ραβόταν οὐγια μέ οὐγια, καί ἔτσι, ὅταν ἐνώνονταν τά δύο *κινάρια* μαζί, ἔφτιαχναν ἕνα μονοκόμματο πανί καί ἕνα ἰδιόμορφο στολισμό μέ τίς δύο κατακόρυφες χρωματιστές στενές ταινίες. Τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα ήταν ὀλομέταξα σέ χρῶμα ὑπόλευκο καί σέ ὕφασμα *σγουρό*, πού τό πετύχαιναν ὑφαίνοντάς τα μέ στημόνι ἄστριφτο, ἄκλωστο δηλαδή, καί μέ ὑφάδι κλωσμένο. Ἐφοῦ ὕφαιναν τό πανί, τό μούσκευαν, καί μόνο ἔτσι ἀποκτοῦσε τή χαρακτηριστική του σγουρότητα²⁹ (εἶκ. 113—114). Ἡ κατασκευή τους, πού ἀπαιτοῦσε ὕφασμα μέ πλάτος 50 πόντους, ἔπαιρνε τέσσερα φύλλα γιά τό *κορμί* καί ἄλλα δύο γιά τά μανίκια, ἐπειδή τά τελευταῖα ήταν μακριά καί πλατιά⁴⁶.

Τά κεντήματα τοῦ ποδόγυρου στά παλιότερα πουκάμισα ήταν ὑφαντά⁴⁷, ἐνῶ στά νεότερα συνήθιζαν νά στολίζουν τόν ποδόγυρο μέ μιμπίλα

43. ΧφΑ. 1108 (συλλ. Ἀναστασίου Μαργαριτίδη, ἀπό τό χωριό Πετράδες Διδυμοτείχου), σ. 9, 21.

44. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ φορεσιά τῆς Σουφλιώτισσας, Ἀρχ. Θρακ. Θεσ., τ. 15 (1948 — 9), σ. 210. ΧφΑ. 750 (συλλ. Μοσχούλας Μπαλαμπάνου, ἀπό τό Σουφλί), σ. 56, ΧφΑ. 1886 (συλλ. Δόμνας Γατέλα, ἀπό τό Σουφλί), σ. 46.

45. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 212. Βλ. καί: Ἰωάννας Παπαντωνίου, Θρακιώτικες Φορεσιές, ὀ.π., σ. 31. Χρήστου Παπασταματίου — Μπαμπαλίτη, Λαογραφικά Σουφλίου, Θρακικά, τ. 33 (1960), σ. 256. Συνεργασία Δημ/λων, Ἱστορία Δαδιάς Σουφλίου, Θρακικά, τ. 41 (1967), σ. 166. Συνεργασία Δημ/λων, Λαογραφικά χωρίου Λύρας Σουφλίου, Θρακικά, τ. 42 (1968), σ. 186. ΧφΑ. 750 (συλλ. Μοσχούλας Μπαλαμπάνου, ἀπό τό Σουφλί), σ. 56 — 57, 59. ΧφΑ. 1886 (συλλ. Δόμνας Γατέλα, ἀπό τό Σουφλί), σ. 10. ΧφΑ. 2163 (συλλ. Στυλιανοῦ Φώκου, ἀπό τό Σουφλί), σ. 32. ΧφΑ. 3052 (συλλ. Σωτηρίου Φιλοθέου, ἀπό τά χωριά Σουφλί καί Καστανιές Ἐβρου), σ. 11—3.

46. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 212.

47. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, Στοιχεῖα, σ. 176.

πλεγμένη στό χέρι, πού είχε στήν ἄκρη της δαντελωτές μυτούλες καί ήταν γνωστή ὡς *τσιουμπάρια*⁴⁸. Στά ἐντελῶς τελευταία χρόνια τά πουκάμισα τά στόλιζαν στόν ποδόγυρο, στό λαιμό καί τά μανίκια μέ κοινή *τζαντελίτζα* ἀγοραστή ἢ πλεγμένη ἀπό τίς ἴδιες⁴⁹. Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, ἡ *τραχηλιά*, κούμπωνε μέ χρυσές ἢ ἀσημένιες καρφίτσες⁵⁰.

Καί ἐδῶ, ὅπως καί στ' ἄλλα θρακιώτικα χωριά, τά νυφιάτικα πουκάμισα ήταν κόκκινα⁵¹. Στό Σουφλί οἱ ἠλικιωμένες φοροῦσαν πουκάμισα φτιαγμένα ἀπό δίχρωμο πανί, δηλαδή πανί πού είχε στό ὑφάδι ρίγες ἄσπρες καί σκοῦρες γαλάζιες. Αὐτά τά πουκάμισα τά ὀνόμαζαν *γεράνια*⁵².

Στό χωριό *Γρατινή*, Β.Α. τῆς Κομοτηνῆς, τό πουκάμισο τῆς γυναικείας φορεσιᾶς ήταν ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί κι ἔφτανε ὡς τή μέση περίπου τῆς κνήμης⁵³. Στήν ἴδια τήν Κομοτηνή ὅμως ἐπικρατοῦσε ἡ ἀστική φορεσιά. Τό πουκάμισο ήταν ἀπό μεταξωτό πανί, εἶχε μακριά καί φαρδιά μανίκια, ἐνῶ τό κέντημα πού ἔβαζαν στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, τοὺς γύρους τῶν μανικιῶν καί τόν ποδόγυρο τό ὀνόμαζαν *τσιμπίτσια*⁵⁴.

Στά *χωριά* τῆς Ξάνθης οἱ χωρικές φοροῦσαν πουκάμισα ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί, πού ἔφτανε ὡς τή μέση τοῦ ποδιοῦ καί ήταν κεντημένο μέ ιδιαίτερη προσοχή στόν ποδόγυρο, ὅπου ἄλλοτε στολιζόταν μέ φυτικές διακοσμήσεις καί ἄλλοτε μέ γεωμετρικές⁵⁵ (εἰκ. 115). Ἀντίθετα στήν ἴδια τήν Ξάνθη φοροῦσαν ἀστική φορεσιά. Τό πουκάμισο ήταν ἀπό ἄσπρο μεταξωτό ὕφασμα, τό *ντιλί* — *μπιρινζούκ*, καί εἶχε μικρές σοῦρες στόν ποδόγυρο, τά *φρίλια*, ἐνῶ στά μανίκια ἔβαζαν γιά τέλειωμα *μπιμπίλα*⁵⁶.

48. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π.

49. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Βλ. καί Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π. Χρ. Παπασταματίου — Μπαμπαλίτη, ὀ.π. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π.

50. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 223. ΧφΑ. 2163 (συλλ. Στυλιανοῦ Φώκου, ἀπό τό Σουφλί), σ. 32.

51. ΧφΑ. 378 (συλλ. Ἀθανασίου Κιρμιζή, ἀπό τά χωριά Τριφύλλιον καί Λευκίμη Σουφλίου), σ. 12—3.

52. Βυζαντινὴ εἶναι ἡ καταγωγή τῆς ὀνομασίας *γεράνιο* (ἠεράνιο), πού σημαίνει τό χρῶμα τοῦ ἀέρα, τοῦ οὐρανοῦ. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὀ.π., σ. 84 (γλωσσάρι). Βλ. καί Χρυσῆς Τσαλίκη, Τοπικὴ σουφλιώτικη ἐνδυμασία καί καλλωπισμός, Θρακικά, τ. 42 (1968), σ. 138. ΧφΑ. 1886 (συλλ. Δόμνας Γατέλα, ἀπό τό Σουφλί), σ. 10.

53. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π.

54. Ἀμαλίας Στάλιου, Ἔθιμα καί ἐνδυμασίαι Κομοτινῆς, Θρακικά, τ. 13 (1940), σ. 329.

55. Προσωπικὴ ἐμπειρία.

56. Κατίνας Βεΐκου — Σεραμέτη, Λαογραφικά καί γλωσσικά στοιχεῖα τῆς Παληᾶς Ξάνθης, Ξάνθη 1958, σ. 61.

Γενικές συμπληρωματικές πηγές

Ἄρχειο Γιάννη Τσαρούχη (Μουσείου Μπενάκη), Φάκ. 3, ἀρ. 7 (σχέδια φορεσιᾶς Σουφλίου). Φάκ. 7, ἀρ. 6 (σχέδιο κοψίματος θρακιώτικου πουκάμισου). Φάκ. 8, ἀρ. 1 (χνάρια σχεδίου φορεσιᾶς ἀπό τό Σουφλί).

Φωτογραφικό Ἄρχειο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ 18, φωτ. φορεσιᾶς ἀπό τούς Μεταξάδες, ἄλμπουμ 18α, φωτ. φορεσιῶν ἀπό Σουφλί, Κομοτηνή καί Ξάνθη.

2. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

“Όπως στή Θράκη, έτσι και στή Μακεδονία καλλιεργοῦσαν μέ μεγάλη απόδοση τό κανάβι, τό μετάξι καί τό λινάρι¹. Μεγαλύτερη ὁμως ανάπτυξη εἶχε ἡ καλλιέργεια τοῦ μπαμπακιοῦ, ἀπό τό ὁποῖο οἱ γυναῖκες τῆς Μακεδονίας ὕφαιναν τά πουκάμισά τους².

Στά χωριά **Ξηροπόταμος, Βώλακας, Πετρούσα, καί Μοναστηράκι**, πού βρίσκονται στά Β.Δ. τῆς Δράμας, τό πουκάμισο, τό *ρακάβε*, ὅπως τό ἔλεγον, μόλις σκέπαζε τό γόνατο. Ἦταν φτιαγμένο εἴτε ἀπό ἄσπρο εἴτε ἀπό γαλάζιο χοντρό μπαμπακερό πανί καί εἶχε πολύ ὠραία μεταξωτά ἢ μάλλινα κεντήματα ἐνυφασμένα τόσο στόν ποδόγυρο ὅσο καί στά μανίκια³ (εἰκ. 116—117).

Στό χωριό **Δοξάτο**, Ν.Α. τῆς Δράμας, τό πουκάμισο, πού εἶχε δαντέλα στίς ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τοῦ λαιμοῦ, ἦταν πίσω στενό καί μπροστά ριχτό. Γιά νά *στρώνει* πιά ὠραία, συνήθιζαν νά φοροῦν ἀπό μέσα ἀπό τό πουκάμισο μιά ποδιά⁴.

Γιά τό πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς τῶν Βλάχων τῆς **Προσοτσάνης**, Δ. τῆς Δράμας (εἰκ. 118-119), ὑπάρχουν πληροφορίες μόνο γιά τό νυφιάτικο, ἀλλά, ὅπως συμβαίνει μέ τά περισσότερα χωριάτικα πουκάμισα, δέ θά ὑπῆρχε διαφορά μ' ἐκεῖνο τῆς καθημερινῆς φορεσιᾶς, παρά μόνο στόν πλοῦτο τῶν κεντημάτων. Τό νυφιάτικο πουκάμισο, πού μόλις σκέπαζε τά γόνατα, ἦταν φτιαγμένο ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί τοῦ ἀργαλειοῦ πού εἶχε πολύ λεπτά κεντήματα στό γύρο τοῦ ποδόγυρου, ἐνῶ τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ τό σκέπαζε

1. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, Τά ὕφαντά, σ. 9—10. Ξακουστά ἦταν τά λινά τῆς Δράμας ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Τοῦρκος περιηγητής Ἐβλιγιά Τσελεμπή, τό λιναρένιο πανί τῆς Δράμας ἦταν τόσο λεπτό, πού ἕνα πουκάμισο, φτιαγμένο ἀπ' αὐτό τό πανί, χωροῦσε στό κοίλωμα ἐνός καλαμιοῦ. Βλ. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 10.

2. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 8. Ἡ μεγαλύτερη μπαμπακοπεριοχή τῆς Μακεδονίας τόν 19ο αἰῶνα ἦταν ἡ πεδιάδα τῶν Σερρών, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ πόλη εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ σπουδαῖο ἐμπορικό καί βιομηχανικό κέντρο. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

3. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆς Μακεδονίας, *Μακεδονική Ζωή*, τευχ. 96 (1974), σ. 26—31. Στά χωριά Ξηροπόταμος καί Βώλακας δέν ἦταν ἄγνωστα καί τά μπλέ πουκάμισα. Πληροφορίες: Κα Ἰωάννα Παπαντωνίου.

4. ΧφΑ. 2869 (συλλ. Ἀναστασίας Βογιατζῆ, ἀπό τό Δοξάτο Δράμας), σ. 15—6.

ένα άσπρο επιπρόσθετο κομμάτι, ή τραχηλιά, πού έδω τήν όνόμαζαν *μπάλα*⁵.

Όμορφο ήταν καί τό πουκάμισο πού φοροῦσαν οί γυναίκες τῶν Βλάχων στό χωριό *Χιονοχώρι*, Α. τῶν Σερρών. Τό *κμέσι*, όπως τό όνόμαζαν, ήταν άσπρο καί μπαμπακερό μέ φαρδιά μανίκια κι έφτανε λίγο πιό πάνω από τή μέση τῆς κνήμης, γιά νά έχουν οί γυναίκες περισσότερη εύκινησία, πού ήταν τόσο απαραίτητη γιά τόν τρόπο τῆς ζωῆς τους.

Στά πιό παλιά χρόνια ή λαιμόκοψη τοῦ πουκάμισου, τό *γκούρ ντί κμέσι*, ήταν άλλοτε κεντημένη μ' ένα ώραϊο στενό γεωμετρικό συνδυασμό από τετράγωνα, τρίγωνα καί ρόμβους, καί άλλοτε, στά νεότερα, ήταν άκέντητη. Στήν τελευταία περίπτωση συνήθιζαν νά βάζουν πάνω από τή λαιμόκοψη μιά κεντημένη τραχηλιά⁶.

Ἡ διακόσμηση τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν γινόταν μέ άπλό στενό κέντημα πάνω σέ γραφτό σχέδιο μέ τή βελονιά τοῦ *ψαροκόκαλου*⁷ (εἰκ. 120), ἐνῶ τά χρώματα, πού ήταν πράσινο, μπλέ καί κόκκινο, ταίριαζαν συνήθως μέ τό χρώμα τῆς βελούδινης ποδιᾶς. Γιά περισσότερο στολισμό, ἔβαζαν στό τέλειωμα τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν άσπρη μεταξωτή πλεχτή δαντέλα, τό *φουρκέτ*, πού πολλές φορές τή στόλιζαν, γιά νά ἐντυπωσιάζει περισσότερο, μέ χρυσαφιές πούλιες, πού τίς όνόμαζαν *σπαρτζίς*⁸.

Πάνω από τό πουκάμισο φοροῦσαν επιπρόσθετη τραχηλιά, γνωστή μέ τήν όνομασία *κεπτάρν*, φτιαγμένη από πολύ λεπτό μπαμπακερό πανί, πού ήταν άλλοτε χειροποίητο καί άλλοτε αγοραστό. Τά γεωμετρικά κεντητικά της σχέδια ήταν φτιαγμένα μέ κλωστές πού τά χρώματά τους ήταν ανάλογα μέ τά χρώματα τῆς φορεσιάς. Μιά ταινία από τό ἴδιο ὕφασμα, πού σούρωνε λίγο τήν τραχηλιά, κούμπωνε πίσω στό λαιμό. Τέλος, οί πλούσιες Χιονοχωρίτισσες σ' ἐξαιρετικές περιπτώσεις φοροῦσαν μεταξωτή τραχηλιά, γνωστή ὡς *κεπτάρν ντί σίρμ*⁹.

Στήν *Όρεινή*, στά Δ. τῶν Σερρών, τό πουκάμισο (εἰκ. 121-122), πού έφτανε ὡς τή μέση τοῦ ποδιοῦ καί ήταν από άσπρο μπαμπακερό πανί, εἶχε

5. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 26. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οί Βλάχοι τῶν χωριῶν Προσοτσάνη, Χιονοχώρι κ.ά. ἀρχικά, ἐδῶ καί δυό περίπου αἰῶνες, ἦρθαν στή Μακεδονία ἀπό τήν Ἠπειρο, κυνηγημένοι ἀπό τόν Ἀλή Πασά. Ἀλλά ή πολύχρονη παρουσία τους στή Μακεδονία δίνει τό δικαίωμα νά θεωρηθεῖ ή φορεσιά τους, πού ἔχει καί ἀστική ἐπίδραση, ὡς μακεδονική. Βλ. Φωτεινῆς Οἰκονομίδου, Βλάχικη γυναικεία φορεσιά ἀπό τό Χιονοχώρι Σερρών, Μακεδονικά, 13 (1973), σ. 341—2.

6. Φωτεινῆς Οἰκονομίδου, ὀ.π., σ. 345—7.

7. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 346. Ἡ τεχνική τοῦ *ψαροκόκαλου* χρησιμεύει στήν κεντητική ὡς βελονιά γεμίσματος καί στή ραπτική ὡς βελονιά ἐνωτική. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, Αἱ διακοσμητικά βελονιά, σ. 114 - 5.

8. Φωτεινῆς Οἰκονομίδου, ὀ.π., σ. 346—7.

9. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 347.

πολύχρωμα μάλλινα κεντητικά σχέδια, πού ήταν συνήθως γεωμετρικά στό γύρο του ποδόγυρου και σταματούσαν στό μέρος πού θά τά σκέπαζε ή ποδιά. Στο γιορτινό τους πουκάμισο συνήθιζαν νά ράβουν στό πίσω μέρος και πάνω από τό κέντημα του ποδόγυρου μιά λουρίδα 20 πόντους περίπου από βυσσινί βελούδο. Μέ κόκκινο άγοραστό πανί στόλιζαν επίσης και τήν επιπρόσθετη τραχηλιά¹⁰.

Τό πουκάμισο στην περιοχή της Κερκίνης (Μπέλες), Βέτρινα, Ράμνα, Κάτω Τσουμαγιά κ.ά. ήταν πίο μακρύ από τό φουστάνι, φτάνοντας λίγο πίο κάτω από τήν κνήμη. Ήταν ύφαντό από άσπρο μπαμπακερό πανί και άρκετά φαρδύ¹¹.

Τό ίδιο περιπό φοροῦσαν και στά γειτονικά πρός τίς Σέρρες χωριά: Βαμβακόφυτο, Ροδολίβος, Άρέθουσα, Έμμανουήλ Παππᾶς (Δοβίστα), Άηδονοχώρι¹².

Σ' αντίθεση μέ τίς φορεσιές της Α. Μακεδονίας, πού ξμειναν καθαρά χωρικές, ή φορεσιά της Χαλκιδικής, και ιδιαίτερα εκείνη πού φοροῦσαν στά παράλια, άρχισε νά άστικοποιείται πολύ νωρίς, επειδή οί περισσότεροι άντρες ήταν ναυτικοί κι έφερναν συνήθως ύφάσματα και σχέδια ξένα πρός τά παραδοσιακά του τόπου τους¹³. Μόνο στίς όρεινές περιοχές Πολύγυρο, Άρναία, Όρμούλια, ή τοπική φορεσιά διατηρήθηκε κάπως περισσότερο. Τό παλιότερο πουκάμισο της Όρμούλιας ήταν από μπαμπακερό, δίχρωμο πανί. Τό πάνω μέρος, τό κορμί, ήταν άσπρο, ένῶ ή τραχηλιά, τό άνοιγμα του λαιμου δηλαδή, τά μανίκια και ό ποδόγυρος είχαν χρώμα σκούρο μπλέ¹⁴. Ξεχωριστό ένδιαφέρον παρουσίαζαν τά πολύχρωμα μεταξωτά κεντήματα του ποδόγυρου, πού ήταν φτιαγμένα μέ τήν τεχνική της δικτυωτής βελονιάς¹⁵ (είκ. 123), και είχαν ως κύριο θέμα τά πετειναράκια (είκ. 124),

10. Ίωάννας Παπαντωνίου, ό.π., σ. 31. Της ίδιας, Τό βορειοελλαδικό πουκάμισο σέ σχέση μέ τά πουκάμισα του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 578 (Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου).

11. Γεωργίου Λιάου, Ή πρό του 1912 ένδυμασία της περί τό Μπέλες περιοχής, Σεραϊκά Χρονικά, 2 (1957), σ. 258—9.

12. ΧφΑ. 2037 (σουλ. Μαρίας Στοίλα, από τό Βαμβακόφυτο Σερρών), σ. 17. ΧφΑ. 2162 (σουλ. Μαργαρίτας Καλούμενου, από τό Βαμβακόφυτο Σερρών), σ. 85. ΧφΑ. 3050 (σουλ. Χρυσούλας Δέντσα, από τό Βαμβακόφυτο Σερρών), σ. 29. ΧφΑ. 2871 (σουλ. Μαρίας Γροπέτη, από τό Ροδολίβος Σερρών), σ. 8. ΧφΑ. 3047 (σουλ. Μαγδαληνης Κοζύβα, από τήν Άρέθουσα Λαγκαδά), σ. 18 — 9. ΧφΑ. 3048 (σουλ. Άνδρέα Ματσικάρη, από τό χωριό Έμμανουήλ Παππᾶς (Δοβίστα) Σερρών), σ. 26. ΧφΑ. 3049 (σουλ. Εύθυμίας Τσιτκάνου, από τό Άηδονοχώρι Σερρών), σ. 25.

13. Έλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, Στοιχεία, σ. 175.

14. Της ίδιας, ό.π., σ. 148.

15. Της ίδιας, ό.π. Ή δικτυωτή βελονιά, πού χρησιμοποιείται στό κέντημα γιά νά γεμίζει τό κέντρο των λουλουδιών ή άλλων σχημάτων, άποτελείται από όριζόντιες και

στοιχείο πού μετασχηματίστηκε, μέ τή συχνή ἐπανάληψη καί τό πέρασμα τοῦ χρόνου, σ' ἓνα ἀπλούστερο σχέδιο, τά *πυργάκια*¹⁶ (εἰκ. 125).

Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ τό στόλιζε μέ γεωμετρικά σχέδια, μιά στενή ταινία κεντημένη μέ τήν τεχνική τῆς *περαστῆς βελονιάς*¹⁷ (εἰκ. 126), ἐνῶ τά μανίκια εἶχαν γιά στολισμό φυτόσχημα κεντήματα, πού τά πιά συνηθισμένα παρουσίαζαν τυποποιημένα γυρτά κλαδιά¹⁸. Τά νεότερα πουκάμισα σ' αὐτά τά ὀρεινά χωριά ἦταν πολύ ἀπλά (εἰκ. 127). Ἔτσι π.χ. ἦταν τά πουκάμισα τῆς Κασσανδρείας, πού ἦταν φτιαγμένα ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί καί στολίζονταν στό λαιμό, τίς ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τό γύρο τοῦ ποδόγυρου μέ δαντέλα πλεγμένη μέ τό βελονάκι, σέ διάφορα σχέδια¹⁹.

Τό πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς τῆς Ἐπανομῆς, στά Ν.Δ. τῆς Θεσσαλονίκης, ἦταν μπαμπακερό τό καλοκαίρι καί μάλλινο τό χειμῶνα. Ἦταν σχετικά μακρύ, ἔφτανε κάτω ἀπό τά γόνατα, καί ἄλλοτε τό ἔβαφαν ἄσπρο καί ἄλλοτε γαλάζιο. Τά μανίκια του ἦταν μακριά καί πολύ φαρδιά²⁰ (εἰκ. 128).

Τά παλιότερα πουκάμισα πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες τῆς *Πυλαίας* (Καπουτζήδα), τά *ζαμανίσια*, ὅπως τά ἔλεγον, ἦταν ἀπό τά πιά ὁμορφα τῆς Μακεδονίας. Ἀπό τά καλά πουκάμισα, τά *τρανά*, κάθε κοπέλα ἔπαιρνε γιά τήν προίκα της πολλά, καί ἔτσι εἶχε ἀρκετά νά δώσει καί αὐτή μέ τή σειρά της στήν κόρη της, ὅταν θά ἐρχόταν ἡ ὥρα της νά παντρευτεῖ²¹.

Τά κεντήματα τῶν πουκάμισων ἦταν *μετρητά*, μετροῦσαν δηλαδή τίς κλωστές τοῦ ὑφάσματος, ὅπως στόν καμβά, γιά ν' ἀποδώσουν τό σχέδιο²²,

κάθετες μακροβελονιές, πού σχηματίζονται σέ ἴσα διαστήματα καί κόβονται κάθετα μεταξύ τους. Τό σύμπλεγμα αὐτό συγκρατεῖται ἄλλοτε μέ διαγώνια βελονιά καί ἄλλοτε μέ κοινή σταυροβελονιά. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὅ.π., σ. 44.

16. Ἄλκης Κυριακίδου — Νέστορος, Τό πτεινάρι στά λαϊκά κεντήματα τῶν Βαλκανίων, Ἀρχιτεκτονική, 13 (Ἀθήνα 1969), σ. 90.

17. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὅ.π. Ἡ πατητή ἢ περαστή βελονιά ἀποτελεῖ τή βάση πολλῶν κεντητικῶν τεχνικῶν. Χρησιμοποιεῖται κυρίως ὡς ἐνωτική βελονιά, ὅταν πρόκειται νά ραφοῦν δύο κομμάτια ὑφάσματος. Ἀποτελεῖται ἀπό βελονιές οἱ ὁποῖες ἀπέχουν συμμετρικά ἢ μιά ἀπό τήν ἄλλη. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὅ.π., σ. 65—6.

18. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὅ.π.

19. ΧφΑ. 2504 (συλλ. Κων/νας Μπένου, ἀπό τήν Κασσανδρεία Χαλκιδικῆς), σ. 13.

20. Ἀθαν. Τσακνάκη, Ἐπανομή (Θεσσαλονίκης), Χρονικά Χαλκιδικῆς, τεύχ. 17—8 (1969), σ. 44. ΧφΑ. 747 (συλλ. Ἐλένης Κόγια, ἀπό τήν Ἐπανομή Θεσσαλονίκης), σ. 7.

21. Δέσποινας Σ. Βουγιουκλή, Ἡ φορεσιά τῆς Καπουτζήδας, Λαογραφία, 12 (1938 — 48), σ. 339. Θάλειας Παπάζογλου, Τά κεντήματα στήν Καπουτζήδα, Λαογραφία, 12 (1938 — 48), σ. 461.

22. Θάλειας Παπάζογλου, ὅ.π., σ. 459.

ἐνῶ οἱ συνηθισμένες βελονιές ἦταν ἡ *πισωβελονιά*²³ (εἰκ. 129) καί ἡ *σταυροβελονιά*²⁴ (εἰκ. 130). Τά κέντηματα αὐτά τὰ ἔφτιαχναν μέ μεταξωτές κλωστές ἢ μάλλινα νήματα, καί ὁ χρωματισμός τους ἦταν πάντα πολύ σκοῦρος, ἐνῶ τό φόντο τους ἦταν μαῦρο. Τό κέντημα στό γύρο τοῦ ποδόγυρου ἦταν ἀρκετά πλατύ, κάπου δέκα πόντους, καί στό τέλειωμά του εἶχε ἓνα μάλλινο κορδόνι στριμμένο στό χέρι²⁵. Στό μαῦρο φόντο κεντοῦσαν μέ σταυροβελονιά ἀπλά σχέδια, τίς *ποῦπκες* (εἰκ. 131). Στίς ραφές τό κέντημα ἀνέβαινε τρία μέ τέσσερα δάκτυλα. Τό ἀνέβασμα αὐτό τό 'λεγαν *μποί* (εἰκ. 132-133). " Ἄλλοτε στό μέρος αὐτό ἡ ραφή κρυβόταν κάτω ἀπό μιά *φουσκωτή* βελονιά, καί ἄλλοτε οἱ δύο ἄκρες τοῦ ὑφάσματος ἐνώνονταν μέ μιά στενή χοντρή δαντέλα πλεγμένη μέ τό βελονάκι, πού ἦταν γνωστή ὡς *ραγουζέλα*. Στά *μόγια* ἄλλοτε ἀνέβασαν τό ἴδιο κέντημα τοῦ ποδόγυρου καί ἄλλοτε κεντοῦσαν διαφορετικά σχέδια. " Ἐνα ἀπ' τὰ πιά συνηθισμένα μοτίβα ἦταν ἐκεῖνο πού ὀνόμαζαν *μυγδαλωτό* (εἰκ. 134). *Μυγδαλωτά* ἔβασαν ἀπό δύο ζεύγη, σέ μικρή ἀπόσταση τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, ἀπό τήν κάθε πλευρά τῆς ραφῆς. Τά μοτίβα αὐτά εἶχαν τό γενικό σχῆμα τοῦ τετράγωνου. Ἐπίσης ἀπό μιά τριγωνική βάση πού βρισκόταν σέ μίαν ἄκρη τοῦ τετραγώνου, ξεφύτρωνε διαγώνια ἓνα κεντρικό κλωνάρι πού εἶχε τό *μύγδαλο*, ἀπ' ὅπου τό ὅλο μοτίβο πήρε τ' ὄνομά του²⁶ (εἰκ. 135). Τά *μανίκια* εἶχαν κέντημα πιά στενότερο, μέ μικρότερο *μποί* καί πιά ἀπλό περιθώριο, ἐνῶ ἀπλούστερο ἦταν τό κέντημα τῆς λαιμόκοψης, πού γινόταν πάντα μέ τήν τεχνική τῆς *σταυροβελονιάς*. Τά σχέδια αὐτά εἶχαν διάφορα ὀνόματα, ὅπως *σκ'λόπετρα* (σαρανταποδαρούσα) (εἰκ. 136), *κλωναρούδια τῆς Φάκαινας* (εἰκ. 137), σχέδιο πού ἔγινε γνωστό ἀπό τή Φάκαινα, τή γυναῖκα πού τὰ πρωτοκέντησε, κ.ἄ. Σέ πολλά πουκάμισα λίγο πιά πέρα ἀπό τήν κεντητή ταινία τῆς λαιμόκοψης κεντοῦσαν ἓνα ξεχωριστό μοτίβο, ἓνα *γλαστρουδ'*, ἓνα *κλωναρουδ'* ἢ ἓνα *μπαλιατσιρουδ'* (εἰκ. 138), ὅπως ὀνόμαζαν τὰ διάφορα αὐτά σχέδια²⁷.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ὁμορφῆς γιορτινῆς φορεσιᾶς τοῦ Ἄ-

23. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. Ἡ *πισωβελονιά* ἢ τό *γαζί χειρός*, γνωστή ἀπό τὰ πανάρχαια χρόνια, θεωρεῖται μιά ἀπό τίς βασικές καί εὐχρηστες βελονιές, τόσο στό κέντημα ὅσο καί στή ραπτική. Στό κέντημα χρησιμοποιεῖται, ἐπειδή εἶναι πολύ ἀπλή καί εὐκόλη, σέ συνδυασμό μέ ἄλλες πιά πολύπλοκες βελονιές. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὁ.π., σ. 69—70.

24. Θάλειας Παπάζογλου, ὁ.π. Ἡ *σταυροβελονιά* εἶναι ἡ πιά συνηθισμένη μετρητή βελονιά. Στήν πιά ἀπλή τῆς μορφή ἀποτελεῖται ἀπό δύο διαγώνιες βελονιές, οἱ ὁποῖες διασταυρώνονται μεταξύ τους στή μέση καί ἔτσι σχηματίζουν ἓνα πλάγιο σταυρό. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὁ.π., σ. 85.

25. Θάλειας Παπάζογλου, ὁ.π.

26. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 459—60.

27. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 460—1.

σβεστοχωριού (είκ. 139), προάστιου τῆς Θεσσαλονίκης, γνωστῆς μέ τό ὄνομα *παεζάνα*²⁸, ἦταν ὁ πλοῦτος τῶν κεντημάτων τοῦ πουκάμισου. Τό χρῶμα καί τό σχέδιο τῶν κεντημάτων αὐτῶν ἄλλαζε κατά τήν περίσταση, ἐπειδή τό κάθε πουκάμισο ἔπρεπε νά φορεθεῖ μέ διαφορετικοῦ χρώματος ἐπενδύτη²⁹. Ἄλλοτε ἡ διακόσμηση τοῦ πουκάμισου, πού ἦταν συνήθως ἄσπρο καί μπαμπακερό, εἶχε ἐνυφασμένα μάλλινα κόκκινα σχέδια στόν ποδόγυρο καί τά μανίκια (είκ. 140), καί ἄλλοτε τά σχέδια, ἀπό ἄσπρο ἢ καφετί μετάξι, ἦταν φτιαγμένα μέ τήν *τσιμπητή*, τεχνική μιᾶς κατηγορίας τῆς *φουσκωτῆς* ἢ *ἀνάγλυφης* βελονιάς, πού ἀπαντοῦσε παλιότερα στά Δωδεκάνησα³⁰ (είκ. 141).

Στό **Κολχικό** (Μπαλάφτσα) τό πουκάμισο, ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί, ἦταν μακρύ καί ἔφτανε ὡς τούς ἀστράγαλους (είκ. 142). Οἱ οὐγίες του, τά *ἐκινάρια*, πού ἦταν ἀπό μετάξι ἢ ἀπό νῆμα μάλλινο, δημιουργοῦσαν, στίς ἐνώσεις τοῦ κεντρικοῦ φύλλου μέ τά πλαϊνά, διάφορα σχέδια, ἀνάλογα μέ τήν κοπή τοῦ ὑφάσματος. Τό τέλειωμα τῆς λαιμόκοψης, ὅπως καί οἱ γύροι τῶν μανικιῶν, εἶχαν γιά στολισμό μεταξωτή δαντέλα, τή *μιμπίλα*, πλεγμένη μέ τό βελονάκι, πού οἱ ἄκρες τῆς τελείωναν σέ μικρές μεταξωτές μυτοῦλες, τούς *κινέδες*³¹.

Τά χωριά **Μελισσοχώρι** (Μπάλτσια), **Δρυμός** καί **Λητή**, πού βρίσκονται πολύ κοντά τό ἓνα στ' ἄλλο καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή Θεσσαλονίκη, εἶχαν φορεσιές πού λίγο διέφεραν ἢ μιᾶ ἀπό τήν ἄλλη, τόσο στήν κοψιά καί στήν ὕφανση ὅσο καί στά διακοσμητικά τους θέματα³⁰ (είκ. 143—144). Τό πουκάμισο, πού ἦταν ἄρκετά μακρύ, ξεπερνοῦσε τή μέση τῆς κνήμης, εἶχε χρῶμα *ταχταλούθ'κο*, κόκκινο πρὸς τό πορτοκαλί ἢ βαθύ βυσσινί στό θεατό του μέρος, δηλαδή στόν ποδόγυρο, τήν τραχηλιά καί στά μανίκια, ἐνῶ τό μέρος πού δέν φαινόταν, ἐπειδή κρυβόταν κάτω ἀπό τό ἐξωτερικό φόρεμα, τό φουστάνι, εἶχε χρῶμα γαλάζιο μέ μπλέ ρίγες ἢ καρουδάκι καί ὀνομαζόταν *ντοῦσκο* (σκέτο)³³. Τό κόκκινο μέρος τοῦ πουκάμισου, τοῦ ποδόγυρου δηλαδή, ὕφαινόταν σέ ὕψος 50 πόντους μέ μπαμπακερό

28. Ἰωάννης Παπαντωνίου, Οἱ φορεσιές τῆς Μακεδονίας, ὀ.π., σ. 24.

29. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 159.

30. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., σ. 15, πίν. 50α. Ἡ *φουσκωτή* ἢ *ἀνάγλυφη* βελονιά, χαρακτηριστική κεντητικὴ βελονιά τῆς Ρόδου, εἶναι *μετρητή* βελονιά, ἢ ὁποία, σέ συνδυασμό μέ τό παχύ ἄστριφτο μετάξι, δίνει μιᾶ ἔντονη ἀναγλυφικότητα. Πόπης Ζώρα, Χρωματιστά Κεντήματα, Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία (Ἀθήνα 1969), σ. 173.

31. Νέκου Β. Κοσμᾶ, Ἡ φορεσιά τῆς Μπαλάφτσας, Μακεδονικά, 4 (1955 — 60), σ. 437.

32. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, σ. 125.

33. Ἰωάννης Παπαντωνίου, ὀ.π.

στημόνι και μεταξωτό μπαμπακερό ή μάλλινο ύφάδι. Ἐκεί και πέρα ή ὕφανση συνεχιζόταν μέ τό ἴδιο στημόνι, ἀλλά τό ὕφάδι εἶχε μπλέ μπαμπακερή κλωστή³⁴. Οἱ ρίγες εἶχαν τήν ὀνομασία *σαρίδια* στό *Δρυμό* και *σάρμπα* στη *Λητή*³⁵. Ὁ ποδόγυρός του στολιζόταν μέ μία ταινία ἀπό κέντημα τοῦ ἀργαλειοῦ, πού ἦταν πολύ λεπτή και μεταξωτή. Ἡ ὕφανσή της ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη ἐπιδεξιότητα, ἐπειδή γινόταν ἀπό τήν ἀνάποδη, και ή ὕφάντρια ἀναγκαζόταν νά παρακολουθεῖ τή δουλειά της μ' ἓνα καθρεπτάκι, πού ἦταν τοποθετημένο κάτω ἀπ' τά στημόνια. Τό σχέδιο τοῦ κεντήματος ὀνομαζόταν *μητούνι*, ἀλλά ὑπῆρχαν πολλές παραλλαγές. Στό πουκάμισο τῆς *Λητῆς* τά *μητούνια* εἶχαν γίνει ἀπλά *χί*, πού τά ὕφαιναν ὄλα σέ μία σειρά³⁶.

Τό *Ρουμλούκι* εἶναι μία ὀμάδα ἀπό 50 περίπου χωριά τοῦ κάμπου τῶν Γιαννιτσῶν. Τ' ὀνομά του στά τουρκικά σημαίνει Ρωμιότοπος. Τό πιό γνωστό χωριό και τό πιό σημαντικό ἦταν ὁ *Γιδάς*, ή σημερινή Ἰαλιώτεια³⁷. Τό πουκάμισο τῆς φορεσιάς αὐτῆς ἦταν ἀπό χοντρό ἄσπρο μπαμπακερό πανί, γιά τήν καθημερινή χρήση και ἀπό λεπτότερο μεταξωτό ὕφασμα, ὅταν τό ἔφτιαχναν γιά τήν καλή τους φορεσιά³⁸. Τό λεπτό αὐτό πανί τό ἔλεγον *ὀβγιαστό* ή *κιμπάρικο*. Ὁ *ὀβγιαστό*, ἐπειδή εἶχε *ὀβγιες* (= οὐγιες) και *κιμπάρικο*, δηλαδή πλούσιο και ἀρχοντικό, ἐπειδή ἦταν λεπτά ὕφασμένο³⁹ (εἰκ. 145).

Τά παλιότερα πουκάμισα (εἰκ. 146) ἦταν πιό μακριά και πιό περιποιημένα στό κέντημα ἀπό τά νεότερα. Τά κεντήματα αὐτά εἶχαν πολύ ὀμορφα γεωμετρικά σχέδια σέ πρωτότυπους και χαρακτηριστικούς συνδυασμούς, πού γίνονταν πάντα μέ μετάξια και χρυσάφι σέ αὐστηρούς χρωματισμούς και μέ τήν τεχνική συνήθως τῆς *σταυροβελονιάς* και, πιό σπάνια, τῆς *ἴσης* (βελονιάς)⁴⁰. Μέ τά διακοσμητικά αὐτά σχέδια στόλιζαν μόνο τούς γύρους τῶν ποδόγυρων και τῶν μανικιῶν. Γιά μεγαλύτερο στολισμό, ὁ ποδόγυρος εἶχε στό πίσω μέρος, στήν πλάτη, δύο κεντητές ταινίες. Οἱ ταινίες αὐτές, κεντημένες σέ ὕψος 25 ἐκ., δέν ὑπῆρχαν στό μπροστινό μέρος, τό *μπροστάρι*, γιατί τήν περιοχή αὐτή τή σκέπαζε ή μακριά ποδιά, ή *φούτα*. Τά μανίκια εἶχαν και αὐτά ἓνα μικρό κέντημα στό γύρο, καθώς και μία κάθετη ταινία σέ ὕψος 25 ἐκ.⁴¹. Τά θέματα τῶν κεντημάτων διακρίνονταν σέ δύο κύριες κατηγο-

34. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π.

35. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π.

36. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π.

37. Ἰωάννας Παπαντωνίου, σ. 26. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἐλληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι — Τρίκερι — Ἰκαρία, Ἀθήναι 1931, σ. 39—40.

39. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 39.

40. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 40, 93. Ἐλένης Καλογεροπούλου—Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 160.

41. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 40—1.

ρίες. Στην πρώτη άνηκε ή διακόσμηση τών παρυφών τών κεντρικῶν θεμάτων (εϊκ. 147), ένῶ στη δεύτερη τά σχέδια ήταν αὐτά τά ἴδια τά κεντρικά θέματα⁴² (εϊκ. 148).

Τά νεότερα πουκάμισα, πού εἶχαν πιό κοντά μανίκια ἀπό τά παλιότερα, ήταν, τίς περισσότερες φορές, κεντημένα μέ τή μηχανή καί εἶχαν στό τέλειωμα τοῦ ποδόγουρου καί τών μανικιῶν ἕνα πολύ λεπτό κίτρινο ἤ μαῦρο κέντημα. "Άλλοτε ἔβαζαν γιά τέλειωμα ὡς πρόσθετο στολισμό μιά ἀγοραστή δαντέλα ἢ ἕνα κόκκινο, συνήθως ἀγοραστό, σιρίτι. Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ήταν ἀκέντητο, ἐπειδή συνήθιζαν νά βάζουν, ὅπως καί στά παλιότερα πουκάμισα, πρόσθετες τραχηλιές⁴³.

Παρόμοιο περίπου ήταν καί τό πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς τοῦ χωριοῦ **Γαλατάδες**, πού βρίσκεται 13 χλμ. Ν.Δ. τών Γιαννιτσῶν. Τό πουκάμισο, πού ήταν ἄσπρο καί μπαμπακερό, ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης καί εἶχε κεντήματα μόνο στόν ποδόγουρο καί τίς ἄκρες τών μανικιῶν⁴⁴. Τό κέντημα ἐδῶ γινόταν μέ τήν τεχνική τῆς πλαγιαστῆς βελονιάς *γκομπλέν*⁴⁵ (εϊκ. 149-150). Τά κεντητικά θέματα, πού ήταν γεωμετρικά, σχημάτιζαν ἰσόπλευρα τετράγωνα πλάτους 12 ἑκατοστῶν. Τά κεντήματα αὐτά ήταν πολύχρωμα καί σέ χρώματα βυσσινί, πορτοκαλί, πράσινο, κίτρινο κ.ἄ., ένῶ ἡ ἔνωση τοῦ κεντρικοῦ κομματιοῦ τοῦ πουκάμισου μέ τά πλαϊνά φύλλα γινόταν μέ στενή ἐνδιάμεση δαντέλα, τή *ραγουζέλα*. Τέλος, πάνω ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ἔβαζαν ἐπιπρόσθετη τραχηλιά ἀπό πολύ λεπτό ὕφασμα, πού εἶχε γιά στολισμό στην ἄκρη τῆς δαντέλα *μπιμπίλα*⁴⁶.

Ἡ φορεσιά τῆς **Ἐπισκοπῆς** συνηθιζόταν σέ δέκα περίπου χωριά τῆς πεδινῆς περιοχῆς, πού βρίσκεται στά Β.Α. τῆς Νάουσας. Τό ἄσπρο καί μπαμπακερό καθημερινό, γιορτινό καί νυφιάτικο πουκάμισο (εϊκ. 151), τό τελευταῖο γνωστό ὡς *βιζάνα*, ἔφτανε σχεδόν ὡς τοῦς ἀστράγαλους καί εἶχε κεντήματα ἀνάλογα μέ τήν κάθε ἡλικία καί περίσταση⁴⁷. Στό λαιμό καί τά μανίκια εἶχε λίγο στόλισμα καμωμένο ἀπό πλεχτές μικρές λοξές κορφοῦλες. Ὁ ποδόγουρός του ὅμως εἶχε ἕνα πολύ πλούσιο καί ἰδιότυπο κέντημα, πού τό ἀποτελοῦσαν τέσσερα πολύ μεγάλα τετράγωνα σχήματα (30 — 40 πόντους), δυό μπροστά καί δυό πίσω. Τά δυό ζευγάρια τών τετραγώνων ήταν τοποθε-

42. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 94.

43. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 40.

44. Ἄλεξάνδρας Παραφεντίδου, Ἡ γυναικεία φορεσιά τοῦ χωριοῦ Γαλατάδες, Ἑλληνική Λαϊκή Τέχνη, τεῦχ. 13 (1973), σ. 245.

45. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Μέ τήν τεχνική αὐτή ταυτόχρονα καλύπτονται δυό ὀριζόντιες καί μιά κάθετη κλωστή, ἡ δέ κεντήστρα ἐπιτυγχάνει ἕνα ὀμοίομορφο ἀποτέλεσμα. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὀ.π., σ. 40—1.

46. Ἄλεξάνδρας Παραφεντίδου, ὀ.π.

47. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 24.

τημένα από τή μιά καί από τήν ἄλλη πλευρά τῆς ραφῆς, πού εἶχε ἐνσωματωθεῖ στό σχέδιο. Μέσα στά τέσσερα βασικά τετράγωνα κεντήματα τοῦ ποδόγυρου κεντοῦσαν ἓνα σχέδιο, πού παρουσιαζόταν μέ δύο μορφές. Στή μιά διακρινόταν καθαρά τό δέντρο τῆς ζωῆς καί τά κλαδιά του ἦταν μέ τέτοιο τρόπο διευθετημένα, ὥστε νά σχηματίζεται σταυρός. Στά χωρίσματα πού σχημάτιζαν οἱ κεραίες τοῦ σταυροῦ κεντοῦσαν λουλούδια, πού ἔμοιαζαν μέ περιστρεφόμενους ἥλιους. Στήν ἄλλη μορφή κεντοῦσαν τό ἴδιο κεντρικό μοτίβο, τό δέντρο τῆς ζωῆς, ἀλλά στά δύο του πλάγια σχημάτιζαν μορφές, πού ἦταν σχηματοποιημένα πουλιά ἢ κλαριά. Τελικά φαίνεται ὅτι τά κεντημένα αὐτά τετράγωνα ἦταν ἓνα ὑπερβολικό ἀνάπτυγμα τοῦ *μπογιού* τοῦ κεντήματος, πού ὑπογράμμιζε τίς ραφές ἀρκετῶν μακεδονικῶν πουκάμισων⁴⁸. Ἄλλο κέντημα, ἡ *πυραμίδα*, ἦταν κεντημένο στήν ἔνωση τῆς ραφῆς τῶν πλαϊνῶν φύλλων. Στήν κάθε τῆς πλευρά εἶχε καί ἀπό ἓνα πουλάκι⁴⁹. Οἱ κλωστές τῶν κεντημάτων ἦταν πολύχρωμες μεταξωτές καί χρυσές, γιά τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα πουκάμισα, καί ἀπό μάλλινα ἢ μπαμπακερά νήματα, σέ χρῶμα κόκκινο, γιά τά καθημερινά⁵⁰. Ἡ βελονιά ἦταν ἡ *ἀνεβατή ψαθωτή*⁵¹ (εἰκ. 152), πού γέμιζε ὀλόκληρη τήν ἐπιφάνεια, χωρίς νά ἀφήνει ἀκέντητους χώρους, ὥστε τό κέντημα νά δίνει τήν ἐντύπωση χαλιοῦ⁵². Ἀξιοπρόσεκτο ἦταν τό πουκάμισο πού φοροῦσε ἡ ἀρραβωνιασμένη. Ἦταν κεντημένο μέ ἰδιότυπα σχέδια, τά *σαλιγκάρια*, πού σκέπαζαν περισσότερο τό μπροστινό φύλλο, τή *μάνα*, ἐπειδή τό σημεῖο ἐκεῖνο δέν τό σκέπαζαν μέ ποδιά⁵³ (εἰκ. 153).

Τή φορεσιά τῶν *Χασίων*, τήν *ἀρμάτα*, τή συνήθιζαν σέ εἴκοσι περίπου χωριά, πού ἦταν σκορπισμένα στά Καμβούνια ὄρη (Χάσια). Τό πουκάμισο (εἰκ. 154), πού εἶχε στό λαιμό ἓνα μικρό ὄρθιο γιακαδάκι καί ἔφτανε πιο κάτω ἀπό τή μέση τῆς κνήμης, ἦταν ἀπό ἄσπρο χοντρό μπαμπακερό πανί, καί τό κέντημά του γινόταν μέ *σταυροβελονιά* καί *πισωβελονιά*, μέ λεπτές πολύχρωμες μάλλινες ἢ μεταξωτές κλωστές, τά *μπιντέμια*, πού τίς ἔστριβαν στό ἀδράχτι, γιά νά γίνουν διπλές. Ὄταν κεντοῦσαν τά νυφιάτικα τους πουκάμισα, πρόσεχαν νά στρίψουν τίς κλωστές περισσότερο, γιά νά σχηματίζονται *κομπάκια*, δηλαδή μικροί κόμποι. Τό κέντημα πού γινόταν μέ τίς κλωστές *κομπάκια* τ' ὀνόμαζαν *γκούλια*⁵⁴.

48. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὅ.π., σ. 167.

49. Τῆς ἴδιας, ὅ.π.

50. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., σ. 168.

51. Τῆς ἴδιας, ὅ.π. Ἡ *ψαθωτή* βελονιά ἀποτελεῖται ἀπό πλάγιες βελονιές, πού συμπλέκονται μεταξύ τους καί δίνουν τήν ἐντύπωση ψάθας. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου, ὅ.π., σ. 113.

52. Ἐλένης Καλογεροπούλου—Ζαχαριάδου, ὅ.π., σ. 168.

53. Πελοποννησιακό Ἴδρυμα Βασιλείου Παπαντωνίου, Ἑλληνική δημοτική μουσική. Τραγούδια τοῦ γάμου, τ. 3 (1977), φωτογρ. χωρικής μέ τή παραδοσιακή φορεσιά στή σ. 8.

54. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ φορεσιά, σ. 212.

Τά κεντήματα στόν ποδόγυρο μπροστά ήταν στενότερα από εκείνα της πλάτης, γιατί έπεφτε από πάνω ή ποδιά, ενώ στις ενώσεις τῶν ραφῶν τῶν πλαϊνῶν φύλλων κεντοῦσαν σχέδιο κατακόρυφο. Τά μανίκια, πού τά ὀνόμαζαν *προμάνικα*, τά κεντοῦσαν μέ μαῦρα καί μέ κόκκινα σχέδια, τά *μπιντέμια*, στήν ἐξωτερική πλευρά, ἀπό τόν ὦμο ὡς τόν καρπό. Γύρω ἀπό τόν καρπό, γιά στολισμό, κρεμοῦσαν μικρές φοῦντες, φτιαγμένες ἀπό τίς ἴδιες τίς κλωστές. Τό νυφικό πουκάμισο ἦταν κεντημένο στό ὄρθιο γιακαδάκι καί στήν τραχηλιά γνωστή ἐδῶ, ὅπως καί ἄλλοῦ ὡς *λαιμαριά*. Ἡ τραχηλιά ἦταν ἓνα ξεχωριστό μάλλινο κομμάτι ὕφασμα. Ἡ τραχηλιά, πού τή φοροῦσαν ἀπό μέσα, γιά νά μή φαίνεται τό στήθος ἀπό τό κάθετο ἄνοιγμα τοῦ πουκάμισου, εἶχε τά ἴδια κεντήματα μέ ἐκεῖνο, δηλαδή μέ τό ἄνοιγμα⁵⁵.

Ὅμοιο περίπου ἦταν καί τό πουκάμισο τῆς παλιότερης φορεσιᾶς τῆς **Σαρακήνας** τῶν Γρεβενῶν, πού φοροῦσαν ὡς καί τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο⁵⁶. Παρουσίαζε ἄρκετό ἐνδιαφέρον, γιατί τά κεντήματα τοῦ ποδόγυρου, τῶν μανικιῶν, καί τῆς λαιμόκοψης ἦταν πλούσια καί πρωτότυπα. Στά γιορτινά καί τά νυφιάτικα πουκάμισα (εἰκ. 155) τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου, τό *στρωμένο*, ἦταν περίπου τρία δάχτυλα πλατύ σέ σκούρους χρωματισμούς, καφετί καί βυσσινί. Γιά ν' *ανοίξει λίγο τό κέντημα*, πρόσθεταν πράσινο ἢ λίγο πορτοκαλί. Τά σχέδια ἦταν πάντα γεωμετρικά. Ἐλάχιστες ὀνομασίες σχεδίων ἔχουν διασωθεῖ, καί ἀπό αὐτές τό πιό ἀγαπητό ἦταν τό κεντητικό θέμα, γνωστό, ὅπως εἰπώθηκε καί παραπάνω, ὡς *στρωμένο*, πού στόλιζε τόσο τόν ποδόγυρο ὅσο καί τά μανίκια. Πιό πάνω ἀπό τό μοτίβο αὐτό συνήθιζαν νά κεντοῦν, σέ μιά σειρά, μικρά καί ἀνεξάρτητα μεταξύ τους θέματα, πού ἦταν γνωστά ὡς *κουκουμπλίτσες*. Ἡ κεντήστρα, ὅταν τέλειωνε τόν ποδόγυρο, κεντοῦσε ἐπίσης λίγο πιό πάνω ἀπό τίς *κουκουμπλίτσες* πολύ μικρά κεντήματα, πού ἔμοιαζαν σά μικρά ρεβίθια. Τέλος, στίς ενώσεις τοῦ κεντρικοῦ φύλλου μέ τά πλαϊνά, γιά νά κρυφτεῖ ἡ ραφή, κεντοῦσαν κατακόρυφο μοτίβο, τό *καρύκωμα*, ἐνῶ, γιά συμμετρία, ἀπό τήν μιά καί τήν ἄλλη του πλευρά κεντοῦσαν μικρά μοτίβα, τά *ἀστράκια*. Στίς ενώσεις τῶν πλαϊνῶν φύλλων κεντοῦσαν πιό ψιλά καί λεπτά, στολίδια πού τά *ἔλεγαν ράμματα*⁵⁷.

Τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου στό μπροστινό μέρος, ἐπειδή έπεφτε ἡ ποδιά, ἦταν πιό στενό ἀπό ἐκεῖνο τῆς πλάτης. Ὡς τέλειωμα στόν ποδόγυρο ἔβαζαν τό *πλεχτάρι*, εἶδος κεντήματος - ραφῆς φτιαγμένο ἀπό πέντε πλεγμένες κλωστές, ἐνῶ στήν ἄκρη τοῦ ποδόγυρου ἔβαζαν, γιά περισσότερο στολισμό, μικρές φοῦντες σέ συμμετρικά διαστήματα⁵⁸.

55. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 212, 214—5.

56. Γενικά γιά αὐτήν τή φορεσιά βλ. Ἄννας Γουήλ — Μπαδιερτάκη, Ἡ παλιότερη γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τή Σαρακήνα Γρεβενῶν. Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 131 (1977), σ. 35—9.

57. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 35—6.

58. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

“Ομοιο κέντημα μέ τόν ποδόγυρο είχε καί τό μανίκι. Ἐπειδή ὁμως ἐδῶ ὡς πρόσθετη διακόσμηση ἔβαζαν καί σταυρούς, τό κέντημα ὀνομάστηκε *σταυρωτό*. Καί στό μανίκι τή διακόσμηση τή συμπλήρωναν οἱ ἴδιες μικρές φοῦντες, πού ὑπῆρχαν καί στόν ποδόγυρο.

Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, ἡ *λαιμαριά*, ἄλλοτε εἶχε γιά κέντημα *καρύκωμα* μέ *ἀστράκια* δεξιά καί ἀριστερά καί ἄλλοτε, ὅταν τό πουκάμισο ἦταν μέ γιακά, ἓνα ἰδιότυπο κέντημα, πού τό ἐκτελοῦσαν μόνο ἀπό τήν ἀνάποδη καί τό ἔλεγαν *ἀνάποδο*. Ἄξιοπρόσεκτο ἦταν τό *χαιμαλί* (εἰκ. 156), ἓνα τριγωνικό κομμάτι ὕφασμα πού εἶχε κεντημένο ἓνα σταυρό. Τό χαιμαλί τό ἔραβαν στό πίσω μέρος τοῦ πουκάμισου, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τό γιακά. Τό θεωροῦσαν *φυλαχτικό* καί πίστευαν ὅτι ἔτσι δέν θά πάλιωναν γρήγορα τά πουκάμισά τους⁵⁹.

Ἀντίθετα στά νεότερα πουκάμισα τά κεντήματα ἦταν πολύ λίγα καί συγκεντρωμένα στά ἐντελῶς ἀπαραίτητα σημεῖα, δηλαδή στίς ἄκρες τῶν μανικιῶν, τήν ἄκρη τοῦ ποδόγυρου καί γύρω ἀπό τή *λαιμαριά*⁶⁰.

Στό χωριό **Βελβεντός**, στά Β.Δ. τῶν Σερβίων, τό ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, τό π' *χάμ' σου* τῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, πού εἶχε μικρό σηκωτό γιακά καί μεγάλο ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ (εἰκ. 157), ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης περίπου. Εἶχε πλατιά φυτικά καί γεωμετρικά κεντήματα στόν ποδόγυρο καί τοὺς γύρους τῶν φαρδιῶν μανικιῶν, ἐνῶ στίς ἐνώσεις τῶν ραφῶν τό κέντημα, γνωστό ὡς *σαραντώματα*, *ἀνέβαινε*, ὅπως καί στά περισσότερα μακεδονίτικα πουκάμισα. Τά κεντήματα αὐτά, ἦταν φτιαγμένα μέ μαῦρες κλωστές. Στά τελειώματα τῶν μανικιῶν κεντοῦσαν χαρακτηριστικά διακοσμητικά σχέδια, τίς *καγκελάδες*, μέ φυσικό λευκό μετάξι⁶¹.

Μέ τό γενικό ὄνομα **Τσαρτσαμπάς** εἶναι γνωστά τά κοζανίτικα χωριά **Κρόκος**, **Λευκοπηγή**, **Μηλιά**, **Αἰανή**, **Καρυδίτσα**, **Ἁγία Παρασκευή** κ.ἄ. Στήν περιοχή αὐτή τό παλιότερο πουκάμισο, γνωστό ὡς π' *κάμ' σο*, ἀπό ἄσπρο ὑφαντό πανί, ἦταν ^{κόντζ}

(εἰκ. 158). Εἶχε φαρδιά μανίκια, πού ἄφηναν νά φαίνονται τά μανίκια τῆς ἐσωτερικῆς φανέλας, πού εἶχαν λεπτό κέντημα καί ἦταν στίς ἄκρες τους στολισμένα μέ μιὰ λουρίδα ἀπό μαῦρο βελούδο. Τό πουκάμισο εἶχε ἓνα μικρό καί στενό γιακά καί ἔμενε ἀνοιχτό μπροστά, γιά νά φαίνεται τό *κατασάρ(ι)*, δηλαδή ἡ φανέλα. Τό πουκάμισο στόν ποδόγυρο ἦταν κεντημένο, ἐνῶ οἱ γύροι τῶν μανικιῶν καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ εἶχαν γιά στολισμό μιὰ λεπτή πλεχτή δαντέλα, τό *κουκάκι*, πού τοὺς ἔδινε μιὰ ξεχωριστή διακριτική ὁμορφιά⁶².

59. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

60. Τῆς ἴδιας, Ἡ νεότερη παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τή Σαρακήνα Γρεβενῶν, Μακεδονική Ζωή, τεῦχ. 139 (1977), σ. 31.

61. Προσωπική ἐμπειρία.

62. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆς Μακεδονίας, Μακεδονική Ζωή, τεῦχ.

Τά νεότερα πουκάμισα δέν τά κεντοῦσαν καθόλου, ἐπειδή ἦταν πύ κοντά καί τά σκέπαζαν τά ἐξωτερικά φορέματα⁶³.

Στά χωριά πού ἔχουν κέντρο τή **Φλώρινα** συναντοῦσε κανεῖς διάφορες φορεσιές, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ κυριότερες ἦταν οἱ φορεσιές τῶν χωριῶν **Ἀνταρτικό** (Ζέλοβο), **Ἄλωνα**, **Ψαράδες**, **Σκοπιά**, **Νίκη** καί **Ἁγία Παρασκευή**.

ἌΟ παλιότερος τύπος τῆς νυφικῆς φορεσιᾶς τοῦ Ἀνταρτικοῦ ὀνομαζόταν *καινούργια ροῦχα*⁶⁴ ἢ *καλά ροῦχα*⁶⁵. Τό καθημερινό, τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο πουκάμισο, τό *κόσουλα*, ἦταν ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί, πού ἔφτανε κάτω ἀπό τά γόνατα⁶⁶ (εἰκ. 159). Τό πουκάμισο εἶχε ἕνα στενό σηκωτό γιακά καί ἦταν κεντημένο μέ πολύχρωμες μάλλινες κλωστές, ὅπου ἐπικρατοῦσε τό κόκκινο καί τό πορτοκαλί χρῶμα⁶⁷, χωρίς νά λείπει τό μῶβ καί τό πράσινο⁶⁸. Τό κέντημα γενικά τοῦ πουκάμισου στόν ποδόγυρο, στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, στόν καρπό τοῦ χεριοῦ καί στήν ἐξωτερική ράχη τῶν μανικιῶν (εἰκ. 160) ἦταν φτιαγμένο μέ πολύχρωμες μάλλινες κλωστές. Στά μανίκια τό κέντημα αὐτό σχημάτιζε τυποποιημένα φυτικά μοτίβα⁶⁹. Σέ μιά ἄλλη ποικιλία (εἰκ. 161) τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου γινόταν μ' ἕνα εἶδος τρυπητοῦ ἄσπροκεντήματος, τά *τσίκμια*, ἐνῶ στήν ἄκρη του ὁ ποδόγυρος εἶχε μικροῦς κόμπους καί μικρά κρόσσια, τίς *πόδρες*⁷⁰. Ἡ *τραχηλιά* ἦταν πάντα ξεχωριστή καί ἔμπαινε κάτω ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ πουκάμισου. Κάλυπτε τό στῆθος καί δενόταν ὀλόγυρα στό λαιμό μέ μιά στενή λουρίδα ἀπό τό ἴδιο ὕφασμα. Ἄλλοτε εἶχε ἄσπροκεντήμα, καί ἄλλοτε, στά νεότερα χρόνια, ἔβαζαν κάθετες πιέτες, πού ἀνάμεσά τους ἔραβαν χρωματιστά κουμπάκια, χάντρες, πούλιες κ.ἄ.⁷¹.

Ἡ γυναικεῖα φορεσιά τοῦ χωριοῦ **Ἄλωνα** (εἰκ. 162) ἔμοιαζε, σέ γενικές γραμμές, μέ τή φορεσιά τοῦ Ἀνταρτικοῦ, ἀλλά διέφερε στά χρώματα καί στό διάκοσμο. Τό ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, πού εἶχε ἐπιπρόσθετη *τραχηλιά* πού ἔμπαινε κάτω ἀπό αὐτό, πού μόλις σκέπαζε τά γόνατα, εἶχε πολύ ψιλά καί διακριτικά κεντήματα, πού ἔφεραν διάφορες ὀνομασιές, ὅπως ἡ *φτέρη*, κέντημα φτιαγμένο μέ μπλέ νῆμα, τά *κλειδιά*, μέ μαύρη

96 (1974), σ. 26. Ἑλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 153.

63. Ἑλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π.

64. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Οἱ φορεσιές τῶν Ἀλῶνων καί Ἀνταρτικοῦ, Μακεδονική Ζωή, τεῦχ. 99 (1974), σ. 36.

65. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 270.

66. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

67. Ἑλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 171.

68. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π.

69. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

70. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

71. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 271.

κλωστή, και τό *βλεφαράκι*. Τά πιό πλούσια, από τήν ἄποψη τοῦ κεντήματος, πουκάμισα ἦταν ἐκεῖνα πού εἶχαν μαῦρα κεντήματα (εἰκ. 163) ἢ σχέδια κεντημένα μέ μαῦρο καί χρυσό, πού τ' ἀναδείκνυαν πιό πολύ οἱ χρυσαφένιες τους χάντρες. Τά τελευταῖα ἦταν τά νυφιάτικα. Τά κεντήματα τῶν μανικιῶν στά παλιότερα πουκάμισα ἦταν στό ἐσωτερικό τους καί φαίνονταν μόνο, ὅταν τά γύριζαν ἀνάποδα⁷². Τέλος ὑπῆρχε καί μιὰ ἄλλη κατηγορία πουκάμισων, πού ἦταν ὀλόλευκα. Τά κεντήματα τῶν πουκάμισων αὐτῶν ἦταν ἐπίσης στό ἴδιο χρῶμα⁷³.

Ὅμοια περίπου πουκάμισα φοροῦσαν καί στά χωριά **Πισοδέρι**⁷⁴ καί **Πολυπόταμος**⁷⁵ Φλώρινας.

Τή φορεσιά τῶν γυναικῶν τῶν **Ψαράδων** χαρακτηρίζε ὁ σκοῦρος χρωματισμός της καί ἡ αὐστηρότητα τῆς γραμμῆς. Τό ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, ἢ *κοσιούλα*, ἔφτανε κάτω ἀπό τή μέση τῆς κνήμης. Εἶχε στενό σηκωτό γιακά καί μανίκια πού μόλις κάλυπταν τή μέση τοῦ ἀγκῶνα. Τά κεντήματα τοῦ ποδόγυρου ἦταν ἄσπρα καί στίς ἐνώσεις τῶν ραφῶν ἀνέβαιναν γύρω στούς δέκα πόντους. Γιά τέλειωμα ὁ ποδόγυρος ἦταν στολισμένος μέ μιὰ ἄσπρη στενή μπαμπακερή δαντέλα πλεγμένη μέ τό βελονάκι⁷⁶ (εἰκ. 164).

Στή **Σκοπιά** φοροῦσαν ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, πού ἔφτανε περίπου ὡς τή μέση τῆς κνήμης. Τό καλό πουκάμισο ξεχώριζε ἀπό τό καθημερινό ἀπό τούς μεγάλους καί μικροὺς ρόμβους, τά *παούνια*. Αὐτά τά θέματα ἦταν κεντημένα μέ *σταυροβελονιά* ἀνά δύο δίπλα στίς ἐνώσεις τῶν ραφῶν τῶν κεντρικῶν φύλλων τοῦ πουκάμισου μέ τά πλαϊνά, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ ρόμβοι τῆς πλάτης ἦταν μεγαλύτεροι ἀπό τούς ρόμβους τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς. Τά σχέδια αὐτά τά κεντοῦσαν μέ μάλλινες κλωστές καί σέ χρῶμα κόκκινο, μαῦρο, κίτρινο καί πράσινο. Στίς κεντρικές ραφές κεντοῦσαν πυραμίδες, πού εἶχαν δεξιά καί ἀριστερά, γιά συμπλήρωμα, μικρές κεντητές λοξές κορφοῦλες. Ὑπῆρχε καί ἓνα ἄλλο εἶδος πουκάμισου, πού ἦταν ἀπό λεπτό κατσαρό ὕφαντό καί εἶχε μικρότερα κεντητά μοτίβα μέ τήν ἴδια βασική διάταξη. Τέλος, τά μανίκια ἦταν ἄλλοτε φαρδιά καί ἄλλοτε στενά καί μακριά καί εἶχαν μανσέτες στόν καρπό τῶν χεριῶν⁷⁷ (εἰκ. 165).

72. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 39.

73. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

74. ΧφΑ. 1343 (σουλ. Πολυξένης Κωνσταντοπούλου, ἀπό τό Πισοδέρι Φλώρινας), σ. 18.

75. ΧφΑ. 1884 (σουλ. Εὐχάριτου Πεντερίδου, ἀπό τόν Πολυπόταμο Φλώρινας), σ. 8.

76. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 172. Ἰωάννας Παπαντωνίου. Οἱ τοπικές φορεσιές Φλωρίνης, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 100 (1974), σ. 26.

77. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 26. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 172—3.

Τά πουκάμισα τῆς **Νίκης** ἦταν ἀπό τά πιό κοντά ἑλληνικά πουκάμισα, γιατί μόλις σκέπαζαν τά γόνατα (εἰκ. 166). Τά κεντήματα τῶν πουκάμισων αὐτῶν ἦταν κίτρινα, ἀλλά καί σκουρόχρωμα. Συχνά τά κεντήματα συμπληρώνονταν μέ πολύ ψιλές χάντρες⁷⁸.

Στό κοντινό πρὸς τὴ Νίκη χωριό **Ἁγία Παρασκευή** φοροῦσαν πουκάμισα πού ἦταν πιό μακριά, ἐνῶ στό ὕφασμα καί τά κεντήματα ἔμοιαζαν μ' ἐκεῖνα πού φοροῦσαν στό χωριό **Ἄλωνα**⁷⁹ (εἰκ. 167).

Τέλος, τά πουκάμισα τῆς φορεσιᾶς τῶν κοντινῶν χωριῶν πρὸς τίς πόλεις **Σιάτιστα**, **Γιαννιτσά**, **Ἔδεσσα** καί **Κιλκίς** ἦταν καί αὐτά ἄσπρα καί μπαμπακερά καί ἔφταναν ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης. Γιά στολισμό εἶχαν στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί τούς γύρους τῶν μανικιῶν δαντέλα κεντημένη μέ τό βελονάκι, σέ χρῶμα ἄσπρο, γνωστή, ὅπως καί ἄλλοῦ, μέ τὴν ὀνομασία *μιμπίλα*⁸⁰.

Ἄξιζει νά σημειωθεῖ ὅτι τά πουκάμισα πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες στὴ **Βέροια**, **Νάουσα**, **Καστοριά** κ.ά. ἀνήκαν στὸν τύπο τῶν πουκάμισων τῆς ἀστικῆς φορεσιᾶς. Γίνονταν ἀπό πολύ λεπτὸ μεταξωτὸ ὕφασμα τοῦ ἀργαλειοῦ, τό *μιμπιζάρι*, ἦταν μακριά καί, ἐπειδὴ τά σκέπαζαν ὀλότελα τά πλούσια καί πολὺπτυχα φουστάνια, φαινόταν μόνο τό κέντημα στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί στίς ἄκρες τῶν μανικιῶν⁸¹.

78. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π. Ἑλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 173.

79. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π.

80. ΧφΑ. 1342 (συλλ. Ἁναστασίας Βόζιου, ἀπὸ τὴ Σιάτιστα), σ. 30. ΧφΑ. 1684 (συλλ. Χριστάκη Ἰωαννίδη, ἀπὸ τὰ Γιαννιτσά), σ. 14. ΧφΑ. 2160 (συλλ. Σταματίας Καλλιούρη, ἀπὸ τίς Ἀμπελιές Γιαννιτσῶν), σ. 12. ΧφΑ. 1685 (συλλ. Γεωργίου Κατσιαδάκη, ἀπὸ τὴν Καρυδιά Ἐδέσσης), σ. 7. ΧφΑ. 2509 (συλλ. Μαρίας Στεφανουδάκη, ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα), σ. 20. ΧφΑ. 1502 (συλλ. Ἀγγελικῆς Γεωργίου, ἀπὸ τὴν Κοκκινιά Κιλκίς), σ. 24.

81. Ἑλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, ὀ.π., σ. 185, 188 — 9. Μουσειοῦ Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., ὀ.π., σ. 14, πίν. 46, 46α, 47, καί σ. 17, πίν. 56.

Συμπληρωματικὲς πηγές

Ἄρχειο Γιάννη Τσαρούχη (Μουσειοῦ Μπενάκη), Φάκ. 3, ἀρ. 8 (Φλώρινα), 11 (Χάσια), 15 (Φλώρινα — Κοζάνη), 18 (Γιαννιτσά), 26 — 7 (φορεσιές Μακεδονίας, γενικά), 30 (Γιδάς). Φάκ. 6, ἀρ. 6 (Κουφάλια, Γιαννιτσά, Καστοριά).

Φωτογραφικὸ Ἄρχειο Μουσειοῦ Μπενάκη, ἀρ. 11 (Καπουτζήδα, Χάσια, Κοζάνη, Σιδερά, Σιάτιστα, Βέροια), 12 (Καστοριά, παλιότερη φορεσιά, ἀστικὴ καί γιορτινὴ), 13 (Νάουσα), 14 (Ἔδεσσα, Ἐπισκοπή), 15 (Ἀνταρτικό, Ἐθνικό, Ἄνω Κλειναί, Σκοπιά, Πρέσπα), 16 (Δρυμός, Καπουτζήδα, Ἀσβεστοχώρι), 20 (Μοναστήρι, Βρούσνικ, Δραμίγκλαβας), 17 (Ρουμλούκι), 18 (Ἱερισσός, Πολύγυρος, Δράμα).

Ἰδατογραφίαι τῆς Μ. Σ. Ἀνδρομανάκου (Μουσειοῦ Μπενάκη), 1927.

Φορεσιές Ήδεσσας, Βελβενδοῦ, Νάουσας, Κόμπλιτσας, Ἄσβεστοχωριοῦ κλπ. Ζω-
γραφικές ἀποδόσεις τοῦ Γεωργ. Καραζήση (Μουσείου Μπενάκη), 1941. Φο-
ρεσιές Γιδα, Ἐπισκοπῆς, Καπουτζήδας, Χασίων, Αὐγερινοῦ, Σιάτιστας, Ἄσβεστοχω-
ριοῦ, Βελβεντοῦ, Ἄνταρτικοῦ κλπ.

3. ΗΠΕΙΡΟΣ

Τή φορεσιά τοῦ Πωγωνίου (εἰκ. 168), πού ἦταν γνωστή μέ τήν ὀνομασία ἢ *σιγκούνα* ἢ ἡ *ἀρμάτα*, τή φοροῦσαν σέ τριάντα περίπου χωριά τῆς περιφέρειάς του, ἐνῶ σ' ἄλλα ἔξι χωριά, πού βρίσκονται στήν κοιλάδα τοῦ **Καλαμᾶ** καί τῆς **Δρόπολης**, ἡ φορεσιά ἔμοιαζε μέ τή δροπολισία¹. Τό πουκάμισο, τό *ρουτί*² ἦταν καμωμένο ἀπό ἄσπρο μπαπακερό χασέ³, ἀπό λινό⁴ ἢ κανάβι⁵. Εἶχε ἄλλοτε μακριά καί στενά μανίκια καί ἄλλοτε κοντά (εἰκ. 169). Ἦταν συνήθως μακρῦ κι ἔφτανε ὡς τά πόδια⁶. Δέν ἔλειπαν καί τά πιό κοντά πουκάμισα, ὅπως πιστοποιοῦν τόσο οἱ μαρτυρίες τοῦ Ἑγγλυο περιηγητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα Henry Holland⁷ ὅσο καί οἱ σημερινοί πληροφορητές⁸. Τό πουκάμισο ἦταν ἀνοιχτό μπροστά στό στήθος καί εἶχε ὀλόασπρο χασεδένιο γιακά, ὁ ὁποῖος στολιζόταν, ὅπως καί οἱ ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου, μέ μιά πολύ λεπτή δαντέλα, τό *δοντίτσι*, πλεγμένη μέ τό βελονάκι ἀπό μετάξι στό φυσικό του χρῶμα⁹.

Στή φορεσιά τοῦ ὄρεινοῦ **Δέλβινου** καί τῶν χωριῶν του, πού χαρακτηρίζοταν ἀπό τήν ἀπλότητά της, κυριαρχοῦσε τό μαλλί, ὕλη πού ταίριαζε ἀπόλυτα μέ τό τραχύ κλίμα τῆς περιοχῆς. Ἀντίθετα τό πουκάμισο, πού

1. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, σ. 236.

2. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 241. Τό πουκάμισο, ἐνῶ στήν Ἡπειρο ὀνομαζόταν γενικά *ρουτί*, στά Γιάννενα ἡ ὀνομασία αὐτή δέν ἦταν γνωστή παρά μόνο ὡς σύνθετη λέξη *φιδορούτι*(ι), δηλαδή φιδοπουκάμισο. Βλ. σχετικά: Εὐαγγέλου Μπόγκα, Τά γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἡπείρου, τ. Ι(1964), σ. 332—3.

3. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π. ΧφΑ. 734 (συλλ. Δήμητρας Ἰωαννίδου, ἀπό τό Μαυροβούνη Πωγωνίου), σ. 4.

4. ΧφΑ. 737 (συλλ. Ἀγλαΐας Ζαραλίκου, ἀπό τήν Καστάνιανη Πωγων.), σ. 13.

5. ΧφΑ. 1679 (συλλ. Βασιλείου Τσαγκογιάννη, ἀπό τό χωριό Μερόπη (Ρομπάτες) Πωγων.), σ. 6.

6. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π. ΧφΑ. 3062 (συλλ. Μαρίας Παναϊδίδη, ἀπό τό Δελβινάκι Πωγων.), σ. 15.

7. Henry Holland, *Travels in the Ionian isles, Albania, etc.*, London 1815, σ. 92.

8. ΧφΑ. 734 (συλλ. Δήμητρας Ἰωαννίδου, ἀπό τό Μαυροβούνη Πωγων.), σ. 4. ΧφΑ. 737 (συλλ. Ἀγλαΐας Ζαραλίκου, ἀπό τήν Καστάνιανη Πωγων.), σ. 13. ΧφΑ. 1675 (συλλ. Βασιλείου Κοντογιώργου, ἀπό τό Ὠραιόκαστρο Πωγων.), σ. 42. ΧφΑ. 1679 (συλλ. Βασιλείου Τσαγκογιάννη, ἀπό τό χωριό Μερόπη (Ρομπάτες) Πωγων.), σ. 6.

9. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π.

ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους, ἦταν ἀπὸ ἄσπρο μπαμπακερὸ πανί, ὑφασμένον συνήθως ἀπὸ τὶς ἴδιες. Στά μανίκια τοῦ φοροῦσαν τὰ *χερότια*, μάλλινα ξεχωριστὰ κομμάτια, στολισμένα μὲ κεντητικὰ σχέδια σὲ διάφορους χρωματισμούς. Στὸ τέλειωμα τοῦ ποδόγυρου ἔραβαν λεπτὴ μεταξωτὴ δαντέλα, γνωστὴ μὲ τὴν ὄνομασίαν *δείχτωσες*¹⁰.

Στά κοντινά πρὸς τὸ **Δέλβινο χωριὰ Καινούργιο, Κουλουρίτζα, Σωπίκι, Τζάρα** κ.ἄ., οἱ γυναῖκες φοροῦσαν ἄσπρο μακρὸ πουκάμισο, πού παλιότερα ἦταν ἀπὸ λινό καὶ ἀργότερα ἀπὸ μπαμπακερὸ πανί¹¹.

Ὅμοιο περίπου πουκάμισο φοροῦσαν καὶ στά χωριὰ **Κρανιά, Μετόχι, Γέρμα, Καλύβια** κ.ἄ., μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ἐδῶ τὸ πουκάμισο ἦταν πιὸ κοντό¹².

Ἰδιότυπο ἦταν τὸ πουκάμισο τῶν φτωχῶν κατοίκων τῆς **Λεσνίτσας**, καθὼς καὶ τῶν κοντινῶν τῆς χωριῶν **Γαρδικάκι, Πετσά, Ραντάτι** καὶ **Πισκοπές**. Τὸ ἔφτιαχναν μὲ νῆμα βγαλμένο ἀπὸ τὰ σπάρτα, πού ἀφθονα φύτρωναν στὴν περιοχὴ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων κοντινῶν χωριῶν ὀνόμαζαν τοὺς Γαρδικιώτες καὶ τοὺς ἄλλους χωρικοὺς *σπαρτοβράκηδες* καὶ *σπαρτοροῦτηδες*, δηλαδὴ σπαρτοπουκαμισάτους¹³.

Στὶς ἀστικές φορεσιῆς ἀνήκει τὸ πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς τῆς **Δρόπολης**¹⁴ (εἰκ. 170), πού ἦταν σχετικὰ μακρὸ, ἔφτανε μιά πιθαμὴ πάνω ἀπὸ τοὺς ἀστράγαλους¹⁵, καὶ ἦταν φτιαγμένο ἀπὸ μπαμπακερὸ πανί, γιὰ τὴν καθημερινὴ χρῆσιν¹⁶, καὶ ἀπὸ λεπτοῦφαντο μεταξωτό, πού ἦταν γνωστὸ μὲ τὴν ὄνομασίαν *μπιμπιζάρι*, γιὰ τὴ νυφικὴ¹⁷.

Τὸ νυφιάτικο πουκάμισο τῆς **Λιούντζης ἢ Λιουντζουριάς** (εἰκ. 171), καθαρὰ ἀστικὸ καὶ αὐτό, ὅπως καὶ ἡ ὅλη φορεσιά, τὸ *κεμίσι*, ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ πλούσια τῆς Β. Ἠπειροῦ. Ἦταν λινομέταξο καὶ μακρὸ κι ἔφτανε ὡς τὰ πόδια. Ὁ ποδόγυρός του, τὸ *φούντι*, εἶχε χρυσοκέντημα μιά πιθαμὴ πλάτους¹⁸.

Ἀστικές ἦταν οἱ φορεσιῆς τῆς **Χιμάρρας**, ὅπου τὸ πουκάμισο ἔ-

10. Ἀλεξάνδρου Μαρμπούλου, Ἠπειρος. Λαογραφικά—Ἠθογραφικά—Ἐθνογραφικά, τ. Α', Ἀθῆναι (1961), σ. 183.

11. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 184.

12. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

13. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 179.

14. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἠπειρωτικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τ. 5 (1930), σ. 257. Τῆς ἴδιας, Ἡ Φορεσιά, σ. 254.

15. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π.

16. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

17. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε., σ. 13, πίν. 42.

18. Γιάννη Λίλλη, Βορειοηπειρωτικὲς σελίδες. Ἡ Λιούντζη, Ἀθῆναι 1947, σ.

φτανε ὡς τὰ πόδια καί ἦταν ἀπό ἄσπρο μαμπακερό πανί,¹⁹ τῆς **Κορυτσᾶς** τῆς ὁποίας τό πουκάμισο ἦταν ἀπό τό ἴδιο ὕφασμα καί φαρδομάνικο²⁰ καί τέλος, τοῦ **Ἀργυροκάστρου**, πού, ἐκτός ἀπό τή δροπολίσια φορεσιά, πού τή φοροῦσαν σέ ἔξι ἀκόμα χωριά τῆς περιοχῆς του, φοροῦσαν καί τή φορεσιά μέ τὰ σαλβάρια. Τό πουκάμισο, πού κρυβόταν μέσα στά σαλβάρια καί ἦταν ὀλομέταξο, εἶχε μακριά καί φαρδιά μανίκια, κεντημένα στίς ἄκρες τους μέ δαντέλα *μιμπίλα* καί πλούσια χρυσοκεντήματα στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ²¹.

Οἱ γυναικεῖες φορεσιές τῶν χωριῶν τῆς Θεσπρωτίας διέφεραν ἀρκετά μεταξύ τους. Ἐτσι στό **Γιρομέρι**, καθὼς καί στά γειτονικά χωριά **Φανερωμένη**, **Σίδερη** καί **Φοινίκι**, τῆς ἐπαρχίας Φιλιατῶν, τό πουκάμισο ἦταν ἀπό ἄσπρο κάμποτο ἢ ἀπό χασέ. Δέν ἔλειπε ὁμως καί τό ἀκριβό πουκάμισο, φτιαγμένο ἀπό *σγουρό* μεταξωτό, ἀγοραστό στή Κωνσταντινούπολη (εἰκ. 172). Τό πουκάμισο ἦταν σχετικά μακρὺ κι ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης. Τά μανίκια ἦταν φαρδιά καί μακριά τόσο, ὅσο νά φαίνονται κάτω ἀπό τὰ μανίκια τοῦ φουστάνιου οἱ κεντημένες μέ *μιμπίλα* ἄκρες τους. Μέ τήν ἴδια δαντέλα στόλιζαν καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, πού ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης. Τά μανίκια ἦταν φαρδιά καί μακριά τόσο, ὅσο νά φαίνονται κάτω ἀπό τὰ μανίκια τοῦ φουστάνιου οἱ κεντημένες μέ *μιμπίλα* ἄκρες τους. Μέ τήν ἴδια δαντέλα στόλιζαν καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, πού ἔφτανε ὡς τή μέση περίπου²². Στόν ποδόγυρο ἄλλοτε ἔραβαν *μιμπίλα* πιά πλατιά ἀπό ἐκείνη τῶν μανικιῶν καί ἄλλοτε ἔφτιαχναν κέντημα πολύ πυκνό, πού, μόλις τό τέλειωναν, τό μούσκευαν στό νερό, γιά νά *σφίξουν* οἱ κλωστές, νά σουρῶσει ὁ ποδόγυρος, γιά νά δοθεῖ ἔτσι, ὅπως πίστευαν, περισσότερη ὁμορφιά στή διακόσμηση τοῦ πουκάμισου²³.

Τό ὄρεινὸ **Φατήρι**, πού οἱ κάτοικοί του λέγονταν *Γκρέκοι*, ἦταν γνωστό γιά τήν ξεχωριστὴ ὁμορφιά τῆς φορεσιᾶς τῶν γυναικῶν του, τὰ *τσάμικα*. Τῆ φορεσιά αὐτὴ τη φοροῦσαν καί στά κοντινά του χωριά **Λίμποβο**, **Κωστάνα**, **Κεραμίτσα**, **Κούτσι**, κ.ἄ.²⁴. Τό πουκάμισο ἢ τό *ρουτί*, ὅπως τό

19. Πληροφορίες: Κορς Ἀλέξανδρος Μαμμόπουλος. Edward Lear, *Journals of a landscape painter in Albania, Illyria, etc.* London 1852, σ. 247.

20. Πληροφορίες: Κορς Ἀλέξανδρος Μαμμόπουλος.

21. Ἀλέξανδρου Μαμμόπουλου, ὁ.π., σ. 192.

22. Ἄννας Γουήλ-Μπαδιερίτάκη, Ἡ παραδοσιακὴ φορεσιά ἀπὸ τό Γιρομέρι Θεσπρωτίας, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, τεύχ. 299—300 (1977), σ. 245—5.

23. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 245.

24. Τῆς ἴδιας, Ἡ παραδοσιακὴ φορεσιά ἀπὸ τό Φατήρι Θεσπρωτίας, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, τεύχ. 297—8 (1977), σ. 77. Ἐδῶ θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι μέ τήν ὀνομασία τὰ *τσάμικα* εἶναι γνωστὴ καί ἡ φουστάνελα. Βλ. σχετικά Ἀλέξανδρου Μαμμόπουλου, ὁ.π., τ. Β', Ἀθήναι 1964, σ. 215.

δνόμαζαν, τό φοροῦσαν τόσο σά ροῦχο ἐξωτερικό ὅσο καί γιά ἐσώρουχο, γιατί δέν εἶχαν ἐξωτερικό φόρεμα. Τό καθημερινό πουκάμισο, πού ἦταν φτιαγμένο ἀπό χοντρό χασέ, σέ χρῶμα κρέμ, γιά νά μὴ λερῶνει, τό ὀνόμαζαν *χωματένιο*. Ἀντίθετα τό πουκάμισο τῆς γιορτινῆς καί τῆς νυφιάτικης φορεσιᾶς ἦταν ἢ ἀπό κάμποτο ἢ ἀπό καμπρί, δηλαδή ἀπό πολύ λεπτό ἄσπρο χασέ (εἰκ. 173). Τό πουκάμισο, πού ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης, ἦταν κομμένο καί ραμμένο στή μέση, ὥστε ἡ φούστα του, πού εἶχε ἀρκετές πιέτες, νά μοιάζει μέ φουστανέλα (εἰκ. 174). Τά φαρδιά του μανίκια ἔφταναν ὡς τή μέση τοῦ ἀγκώνα, καί ἔτσι φαίνονταν τά ὁμορφοστολισμένα μανίκια τῆς κορμοφανέλας. Μικρά κουμπιά, πού ἄρχιζαν στό ὕψος τοῦ λαιμοῦ καί κατέληγαν στή μέση, ἐκλείναν τό κεντημένο ἄνοιγμα τοῦ στήθους. Πάνω ἀπό τό γιορτινό ἢ νυφιάτικο πουκάμισο φοροῦσαν τή *μπροστέλα*, πού ἦταν ἓνα μεγάλο ἄσπρο τετράγωνο ὕφασμα ἀπό λεπτό χασέ, πού εἶχε ἄνοιγμα γιά τό λαιμό καί δενόταν μέ κορδέλες στό πίσω μέρος τοῦ λαιμοῦ καί τῆς μέσης²⁵.

Ὅμοιο περίπου πουκάμισο φοροῦσαν καί στά χωριά τῆς ἐπαρχίας τῆς Δωδώνης. Τό ἄσπρο φαρδύμάνικο πουκάμισο²⁶, τό *ρ' τζ*²⁷, ἦταν εἶτε ἀπό χοντρό μπαμπακερό πανί²⁸ εἶτε ἀπό χασέ, ὁπότε τό *ἔλεγαν χουμά*²⁹. Ἦταν μακρὺ, ἔφτανε περίπου ὡς τή μέση τῆς κνήμης καί ἀπό τή μέση καί κάτω εἶχε *τσακίστρες* ἢ *συρράδια*, πτυχές δηλαδή πού τό ἔκαναν νά μοιάζει μέ φουστανέλα³⁰.

Τό πουκάμισο τῆς παλιότερης φορεσιᾶς τοῦ Σουλίου καί τῶν σαράντα τεσσάρων του χωριῶν ἦταν μπαμπακερό καί ὀλόασπρο. Τό νεότερο πουκάμισο (εἰκ. 175), πού ἦταν καί αὐτό ἄσπρο μπαμπακερό καί στήν κοψιά ἔμοιαζε μέ τό πουκάμισο πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες στό Φατήρι καί στά

25. Ἄννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, ὀ.π., σ. 77—8.

26. Φροντιστηριακή ἐργασία Χαρίκλειας Μπούτσικα, ἀπό τά Μεστά Δωδώνης, Ἀθήνα. Πανεπιστημιακὸ ἔτος 1977—8, σελ. 154—5. ΧφΑ. 321 (συλλ. Σταματίας Τάχια, ἀπό τή Λάλιζα Δωδώνης), σ. 20. ΧφΑ. 1677 (συλλ. Βασιλείου Χαρτζαλά, ἀπό τή Σιταριά Δωδών.), σ. 40. ΧφΑ. 1823α (συλλ. Μαρίας Παππᾶ, ἀπό τήν Κληματιά Δωδών.), σ. 9—10. ΧφΑ. 1823β (συλλ. Κων/νας Μάργαρη, ἀπό τήν Πράμαντα Δωδών.), σ. 17. ΧφΑ. 2464 (συλλ. Ἐλένης Παπαγεωργίου, ἀπό τόν Κατσικά Δωδών.), σ. 25—6.

27. ΧφΑ. 1677 (συλλ. Βασιλείου Χαρτζαλά, ἀπό τή Σιταριά Δωδών.), σ. 40. ΧφΑ. 1821 (συλλ. Βασιλικῆς Σπανοῦ, ἀπό τό Κοκκινόχωμα Δωδών.), σ. 20.

28. ΧφΑ. 735 (συλλ. Ἀριστέας Οἰκονόμου, ἀπό τή Βρυσούλα Δωδών.), σ. 43. ΧφΑ. 1681 (συλλ. Ἀλεξάνδρου Γκορτζῆ, ἀπό τό Πετροβούνη Δωδών.), σ. 30. ΧφΑ. 1823β (συλλ. Μαρίας Παππᾶ, ἀπό τήν Κληματιά Δωδών.), σ. 9—10.

29. ΧφΑ. 1677 (συλλ. Βασιλείου Χαρτζαλά, ἀπό τή Σιταριά Δωδών.), σ. 40.

30. ΧφΑ. 738 (συλλ. Ἄννας Τριανταφύλλου, ἀπό τήν Παρδαλίτσα Δωδών.), σ.

χωριά της Δωδώνης, απέκτησε μανίκια τόσο μακριά, πού τό μάκρος τους στά γιορτινά πουκάμισα έφτανε ώς τή μέση τής κνήμης³¹. Τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο πουκάμισο είχε τόν ποδόγυρο του κεντημένο μέ άσπρα *τροπητά* (διάτρητα) κεντήματα καμωμένα μέ λινοκλωστές πού έφταναν εκεί πού τέλειωνε τό σιγκούνι³².

Ή φορεσιά τών *νομάδων* τής Ήπειρου (εϊκ. 176) χαρακτηριζόταν από τά χοντρά μάλλινα ύφάσματά της, πού ύφαίνονταν καί βάφονταν από τίς ίδιες τίς γυναίκες. Τό άσπρο χοντρό μπαμπακερό πουκάμισο, τό *κομιάσε*, πού ήταν μακρύ καί έφτανε μιά πιθαμή πιό πάνω από τούς άστράγαλους, διακρινόταν από τήν ύπόλοιπη φορεσιά όχι μόνο από τά κεντήματα του ποδόγυρου, αλλά καί από τά πολύ φαρδιά του μανίκια³³, πού θύμιζαν εκείνα τών νεότερων πουκάμισων του Σουλίου καί τής Αίτωλοακαρνανίας, πού έπηρεάστηκαν από τό άντρικό πουκάμισο τής φουστανέλας³⁴.

Πρωτότυπη ήταν καί ή φορεσιά τής *Παραμυθιάς* (εϊκ. 177). Είχε άσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, πού ξεπερνούσε στό μάκρος τή μέση τής κνήμης, καί πρωτότυπα κεντητικά σχέδια, στόν ποδόγυρο, στίς άκρες τών μανικιών κ.ά.³⁵.

Όταν ή οικονομική ανάπτυξη πολλών περιοχών τής Πίνδου τόν 18ο καί ιδιαίτερα τόν 19ο αιώνα δημιούργησε άστικές άπαιτήσεις καί άντιλήψεις, ήταν φυσικό στά μέρη αυτά ή γυναικεία φορεσιά, ακολουθώντας τό πνεύμα τής εποχής, νά εξελιχτεί από χωρική σέ άστική, χωρίς νά χάσει καί στοιχεία τής παλιάς παραδοσιακής της μορφής. Οί φορεσιές στίς περιοχές του *Μετσόβου* (εϊκ. 178) καί τής *Ζίτσας* (εϊκ. 179) αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα του κοινωνικού αυτού φαινομένου³⁶. Τό πουκάμισο καί στίς δυό περιοχές ήταν από άσπρο μπαμπακερό πανί, γιά τήν καθημερινή χρήση, καί από πολύ λεπτό μεταξωτό ύφασμα, γνωστό ώς *μιμιπιζάρι*, γιά τή γιορτινή καί τή νυφιάτικη. Ήταν άρκετά μακρύ καί κρυβόταν έντελώς από τό έξωτερικό φόρεμα. Διακρίνονταν μόνο τά μακριά καί στενά ή φαρδιά μανίκια, πού στολίζονταν στίς άκρες τους μέ πλούσια μιμιπίλα³⁷.

31. Άγγελικης Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 232. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ό.π., σ. 12, πίν. 40α.

32. Τής ίδιας, ό.π., σ. 233. Άννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Ή παραδοσιακή φορεσιά από τά χωριά: Ζερβοχώρι καί Καριώτι, έπαρχίας Σουλίου (ύπό έκδοση). Ή τεχνική του *τροπητού* ή *χυτού* λευκοκεντήματος (*ajour*) άρχίζει μέ τό σταυρωτό ξέφτισμα του κάμπου του ύφασματος πού πρόκειται νά κεντηθεί. Οί κλωστές πού μένουν σχηματίζουν ένα ψαθωτό πλέγμα, κι εκεί ή κεντήστρα κεντά τά θέματά της. Πόπης Ζώρα, *Σημειώσεις*, σ. 131.

33. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ό.π., σ. 13, πίν. 45α.

34. Ίωάννας Παπαντωνίου, *Συμβολή*, σ. 9.

35. Προσωπική έμπειρία.

36. Πόπης Ζώρα, ό.π., σ. 148.

37. Προσωπική έμπειρία.

Τά πουκάμισα τῶν ἀστικῶν φορεσιῶν πού φοροῦσαν στά 46 χωριά τοῦ Ζαγοριοῦ (εἰκ. 180) καί στά Γιάννενα (εἰκ. 181) ἦταν μακριά, ἔφταναν ὡς τά πόδια καί εἶχαν πλατιά μανίκια. Τά γιορτινά καί ἰδιαίτερα τά νυφιάτικα, στά Γιάννενα, ἦταν φτιαγμένα ἀπό *μπιμπιζάρι*, μέ πολύ ὁμορφες χρυσοκεντητές φυτικές διακοσμήσεις στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί στά μανίκια³⁸ (εἰκ. 182), δέν ἔλειπαν ὁμως καί τά πουκάμισα τά κεντημένα μέ πολύχρωμα μετάξια³⁹. Ὑπῆρχε καί μιὰ ἄλλη, σπάνια ὁμως, κατηγορία πουκάμισων, πού ἦταν φτιαγμένα ἀπό λινό ὕφασμα. Ἡ κεντητική τους διακόσμηση στό γύρο τοῦ ποδόγυρου μέ φυτικές παραστάσεις, ὅπως λουλούδια, κλαδιά, τουλίπες, γαρίφαλα καί κυπαρισσάκια, βρίσκονταν σέ ἄρμονικό συνδυασμό μέ φανταστικά ζῶα, ὅπως γοργόνες κ.ἄ. (εἰκ. 183). Δύο κατακόρυφες ταινίες μπροστά καί στήν πλάτη ἀνέβαιναν ἀπό τό γύρο τοῦ ποδόγυρου (εἰκ. 184) καί συμπλήρωναν, μαζί μέ τό ὀλόλευκο κέντημα στίς ἄκρες τῶν μανικιῶν καί στίς ἄκρες τῆς τραχηλιάς, τήν πλούσια αὐτή διακοσμητική ποικιλία⁴⁰.

Τέλος, ἐνῶ οἱ φορεσιές στήν Ἄρτα καί τήν Πρέβεζα ἦταν καθαρά ἀστικές, μέ πουκάμισο μακρῦ καί ἀπό ὕφασμα ἀκριβό, στά χωριά τῶν περιοχῶν αὐτῶν τό πουκάμισο τῆς χωρικής φορεσιάς ἦταν πίο κοντό, καί μόλις σκέπαζε τή μέση τῆς κνήμης⁴¹. Ἄσπρο καί κεντημένο στό γιακά καί στά μανίκια⁴², τό φοροῦσαν οἱ γυναῖκες μόνο τίς γιορτινές μέρες⁴³, ἐνῶ τίς καθημερινές φοροῦσαν τό *κότιλο*, ἐσώρουχο πολύ φτηνό καί ἀπλό⁴⁴.

38. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὁ.π., σ. 10, 13, πίν. 34—6, 41δ.

39. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡπειρωτική Λαϊκή Τέχνη, ὁ.π., σ. 261.

40. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

41. ΧφΑ. 1673 (συλλ. Μιχαήλ Λέτσιου, ἀπό τό Νεοχώρι Ἄρτας), σ. 38.

42. ΧφΑ. 2154 (συλλ. Ὀλγας Γκίζα, ἀπό τούς Μελισσοουργούς Ἄρτας), σ. 29.

43. ΧφΑ. 1673 (συλλ. Μιχαήλ Λέτσιου, ἀπό τό Νεοχώρι Ἄρτας), σ. 38. ΧφΑ. 1682 (συλλ. Σταύρου Μπόκια, ἀπό τό χωριό Παπαδάτες Πρέβεζας), σ. 57—8. ΧφΑ. 3054 (συλλ. Βασιλικῆς Μπούρη, ἀπό τή Ρόκα Ἄρτας), σ. 19.

44. ΧφΑ. 1673 (συλλ. Μιχαήλ Λέτσιου, ἀπό τό Νεοχώρι Ἄρτας), σ. 38.

Συμπληρωματικές πηγές

Ἄρχειο Γιάννη Τσαρούχη (Μουσείου Μπενάκη), Φάκ. 2, ἀρ. 18—9 (Μέτσοβο), 22—4 (Πωγώνι), 25 (σχέδια πουκάμισου Πωγωνίου).

Φωτογραφικό Ἄρχειο Μουσείου Μπενάκη, Φάκ. 7: Φορεσιές (Πρέβεζα, Κρουονέρι, Ἄρτα, Παραμιθιά, Σαμαρίνα. Ἀστική φορεσιά Ἰωαννίνων, τραχηλιά πουκάμισου Ἰωαννίνων). Φάκ. 9: Φορεσιές (Μέτσοβο, Φιλιάτες, Πωγώνι (νυφιάτικη καί γιορτινή), Ζαγόρι (γιορτινή), Ζίτσα). Φάκ. 10: Φορεσιές (Βόρ. Ἡπειρος, Δρόπολη κ.λπ.).

Ζωγραφικές ἀποδόσεις Γ. Καραζήση, (Μουσείου Μπενάκη) 1947, Κόνιτσα, Πωγώνι, Μέτσοβο, Ζαγόρι, Ζίτσα, Κορυτσά κ.α.

4. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ἐκ τῶν πρὸ βαριᾶ ἑλληνικῶν ποικίλων ἦσαν ἐκεῖνα πού ἀνήκαν στὴ φορεσιὰ τῆς **Καραγκούνας** (εἰκ. 185), φορεσιὰ πού συνηθιζόταν ἀπὸ παλιὰ στὸ θεσσαλικὸ κάμπο, μ' ἐπίκεντρο τὰ **Τρίκαλα**¹ καὶ τὴν **Καρδίτσα**², ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ παλιὰ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ τοῦ 19ου αἰῶνα Edward Lear³. Τὸ ποικίλον, *κάμσο*, π' *κάμσου*, ἢ *κατασάρκι*, ἦταν παλιότερα φτιαγμένο ἀπὸ ἄσπρο μπαμπακερὸ πανί (εἰκ. 186), ἀπὸ λινό⁴, ἢ ἀπὸ ἕνα ὕφασμα φτιαγμένο ἀπὸ μείγμα λιναριοῦ καὶ καναβιοῦ, πού τὸ ἄφηναν στὸ φυσικὸ ἀλεύκαντό του χρῶμα⁵ (εἰκ. 187). Ἀντίθετα στὰ νεότερα χρόνια

1. ΧφΑ. 671 (συλλ. Χρίστου Καρλιάμπα, ἀπὸ τὸ χωριὸ Φαρκαδῶν Τρικ.), σ. 27. ΧφΑ. 673 (συλλ. Γεωργίας Πλεξίδα, ἀπὸ τὸ Γαρδίκι Τρικ.), σ. 23. ΧφΑ. 912 (συλλ. Ἀφροδίτης Γκούτρα, ἀπὸ τὴν Αὔρα Καλαμπάκας), σ. 18. ΧφΑ. 1045 (συλλ. Ἀθανασίου Περικλῆ, ἀπὸ τὴν Χρυσομηλιά Καλαμπάκας), σ. 24. ΧφΑ. 1046 (συλλ. Δάφνης Σιμιτση, ἀπὸ τὴν Ἁγία Παρασκευὴ Τρικ.), σ. 16. ΧφΑ. 1244 (συλλ. Βάγιας Παπακόγκου, ἀπὸ τὸ Παχτούρι Τρικ.), σ. 81. ΧφΑ. 1409 (συλλ. Γεωργίου Ζιωγᾶ, ἀπὸ τὸ Κακοπλεύρι Καλαμπάκ.), σ. 52—4. ΧφΑ. 1413 (συλλ. Χρήστου Καϊμᾶ, ἀπὸ τὸ Νεοχώρι Τρικ.), σ. 11. ΧφΑ. 1508 (συλλ. Κων/νας Καμπαγιάννη, ἀπὸ τὸν Πλάτανο Τρικ.), σ. 17. ΧφΑ. 1565 (συλλ. Βασιλικῆς Δασκάλου, ἀπὸ τὴ Λυγαριά Τρικ.), σ. 8. 34. ΧφΑ. 1667 (συλλ. Ἡλία Παπαναστασίου, ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Θεόδωρους Τρικ.), σ. 37—8. ΧφΑ. 1668 (συλλ. Θεοδώρου Μυλωνᾶ, ἀπὸ τὴ Ράξα Τρικ.), σ. 28, 30. ΧφΑ. 1831 (συλλ. Ἐλένης Γκούτα, ἀπὸ τὸ Φλαμούρι Τρικ.), σ. 20. ΧφΑ. 2133 (συλλ. Ἐλένης Ἀργυρίου, ἀπὸ τὴν Κρήνη Τρικ.), σ. 21. ΧφΑ. 2137 (συλλ. Ἄννας Μαγγανιώτου, ἀπὸ τὴν Καστανιά Καρδ.), σ. 44. ΧφΑ. 2299 (συλλ. Ἀγγελικῆς Γεωργίου, ἀπὸ τὸ Ἀηδονοχώρι Καρδ.), σ. 8. ΧφΑ. 2301 (συλλ. Ἐλένης Παπαδογεωργοπούλου, ἀπὸ τὸ Γεωργικὸ Καρδ.), σ. 18. ΧφΑ. 2321 (συλλ. Δάφνης Νικάκη, ἀπὸ τὴν Ἁγ. Παρασκευὴ Τρικ.), σ. 13. ΧφΑ. 2322 (συλλ. Μαρίας Ντίνου, ἀπὸ τὴ Φύκη Τρικ.), σ. 19. ΧφΑ. 2557 (συλλ. Χρυσούλας Ζιώγου, ἀπὸ τὴν Παναγιά Καλαμπ.), σ. 20. ΧφΑ. 3017 (συλλ. Αἰκατερίνης Πλεξίδα, ἀπὸ τὸ Γαρδίκι Τρικ.), σ. 11.

2. ΧφΑ. 311 (συλλ. Εὐτυχίας Χαλβατζάρα, ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ Καρδίτσας), σ. 4. ΧφΑ. 316 (συλλ. Ἀθηνᾶς Δέτσαρη, ἀπὸ τὴν Καρδίτσα), σ. 4. ΧφΑ. 678 (συλλ. Μαρίας Μπουρλή, ἀπὸ τὸ Παλαιοκλήσι Καρδ.), σ. 5. ΧφΑ. 1246 (συλλ. Ἰωάννας Θωμοπούλου, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Θεόδωρο Καρδ.), σ. 35—6. ΧφΑ. 1834 (συλλ. Εὐθυμίας Κεφαλᾶ, ἀπὸ τὸ χωριὸ Φιλία Καρδ.), σ. 11.

3. Edward Lear, *Journals of a landscape painter in Albania, Illyria etc.*, London 1852, σ. 390—1.

4. Ἐλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, *Στοιχεῖα*, σ. 179.

5. Ἰωάννας Παπαντωνίου, *Συμβολή*, σ. 8.

τό πανί ήταν σχεδόν πάντα αγοραστό⁶. Τό πουκάμισο ήταν κλειστό στό λαιμό καί τό μάκρος του ἔφτανε σχεδόν ὡς τούς ἀστράγαλους, τά *κότσια*⁷. Εἶχε μακριά καί φαρδιά μανίκια, πού ἦταν συνήθως λινά καί γι' αὐτό ἦταν γνωστά ὡς *λινομάνικα*⁸. Τό χαρακτηριστικό ὅμως γνώρισμα τῶν θεσσαλικῶν αὐτῶν πουκάμισων ἦταν ὁ σκουρόχρωμος κεντητός διάκοσμος τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου⁹ (εἰκ. 186—187). Στόν ποδόγυρο τό ἰδιότυπο αὐτό κέντημα ἦταν πιό φαρδύ, ἐνῶ στά μανίκια ἦταν πιό στενό¹⁰. Τά σχέδια στά πουκάμισα αὐτά, πού ἦταν κεντημένα μέ διάφορες βελονιές, ὅπως ἡ *ριζοβελονιά*, ἡ *σταυροβελονιά*, ἡ *ψαθωτή κ.ἄ.*¹¹, εἶχαν ὀνομασίες πού ἦταν ἀνάλογες μέ τά φυτικά πρότυπα τῶν κεντητικῶν αὐτῶν σχεδίων. Ἔτσι π.χ. ὑπῆρχε σχέδιο γνωστό ὡς *κυπαρίσσι* καί ἄλλο ὡς *κουλου 'θίσσιου* (=κολοκυθένιο)¹². Οἱ ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου κατέληγαν σέ μακριά μάλλινα ἢ μεταξωτά μαῦρα, κίτρινα ἢ πολύχρωμα κρόσσια, γνωστά μέ τήν ὀνομασία *ντικλεμέδες*¹³ ἢ *φοῦντες*¹⁴.

Τά πουκάμισα τῆς φορεσιᾶς τῶν γυναικῶν στά **Φάρσαλα** καί στά χωριά τῆς **Λάρισας** ἔφταναν πιό κάτω ἀπό τή μέση τῆς κνήμης, ἐνῶ τά φαρδιά τους μανίκια ἔφταναν στό ὕψος περίπου τοῦ ἀγκώνα. Τά καθημερινά, ἀπό πανί μπαμπακερό, ἦταν ἄλλοτε ἄσπρα καί ἄλλοτε μπλέ ἢ μῶβ, κεντημένα στό γιακά καί στόν ποδόγυρο¹⁵, ἐνῶ τά νυφιάτικα (εἰκ. 188), πού ἦταν λινά, εἶχαν συνήθως ὄμορφο σκουρόχρωμο κέντημα καί στά μανίκια¹⁶.

6. Βλ. ἐνδεικτικά: ΧφΑ. 1244 (συλλ. Βάγιας Παπακόγκου, ἀπό τό Παχτούρι Τρικ.), σ. 81—2. ΧφΑ. 2133 (συλλ. Ἑλένης Ἀργυρίου ἀπό τήν Κρήνη Τρικ.), σ. 21.

7. ΧφΑ. 2323 (συλλ. Χαρίκλειας Τσιαμπαλή, ἀπό τό χωριό Ροποτό Τρικ.), σ. 4.

8. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., σ. 9, πίν. 29.

9. Πόπης Ζώρα. Σημειώσεις, σ. 156.

10. Βλ. ἐνδεικτικά: ΧφΑ. 2300 (συλλ. Αἰκατερίνης Μπασιμακοπούλου, ἀπό τούς Σοφάδες Καρδ.), σ. 12—3. ΧφΑ. 2304 (συλλ. Πολυξένης Πλακά, ἀπό τό χωριό Κοσκινάς Καρδ.), σ. 7.

11. ΧφΑ. 1926 (συλλ. Κων/νας Στεργιοπούλου, ἀπό τό Γραμματικό Καρδ.), σ. 9.

12. ΧφΑ. 2306 (συλλ. Μαρίας Καπνισ, ἀπό τόν Παλαμά Καρδ.), σ. 17, 51—2.

13. ΧφΑ. 1826 (συλλ. Ἡλία Κουτουλάκη, ἀπό τό χωριό Καρδιοτσομάγουλα Καρδ.), σ. 27.

14. Πόπης Ζώρα. Σημειώσεις, σ. 156. ΧφΑ. 1485 (συλλ. Δημητρίου Τζαφάλια, ἀπό τόν Ἅγιο Θεόδωρο Καρδ.), σ. 57. ΧφΑ. 1246 (συλλ. Ἰωάννας Θωμοπούλου, ἀπό τό Μοσχολούριο Καρδ.), σ. 35—6. ΧφΑ. 3017 (συλλ. Αἰκατερίνης Πλεξίδα, ἀπό τό Γαρδίκι Τρικ.), σ. 6.

15. ΧφΑ. 683 (συλλ. Μαρίας Πρινάρη, ἀπό τήν Ἁγιά Λάρισα), σ. 41. ΧφΑ. 1043 (συλλ. Βασιλικῆς Διαμαντοπούλου, ἀπό τά Φάρσαλα), σ. 25. ΧφΑ. 1044 (συλλ. Ἀρετῆς Κολλάτου, ἀπό τόν Πυργετό Λάρ.) σ. 10. ΧφΑ. 1506 (συλλ. Στυλιανοῦ Τσιάκαλου, ἀπό τά Φάρσαλα), σ. 33. ΧφΑ. 1665 (συλλ. Ἀποστόλου Κάγκουρα ἢ Παπαϊωάννου, ἀπό τήν Καλλιπεύκη Λάρ.), σ. 47.

16. ΧφΑ. 1253 (συλλ. Σταυρούλας Μπακόλα, ἀπό τήν Ἀνακασιά Βόλου), σ. 21—2.

Τά πουκάμισα στά περισσότερα χωριά τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἑλμυροῦ, τῆς Λάρισας, καθὼς καὶ σ' ἄρκετά χωριά τοῦ Βόλου, ἦταν ἄρκετά μακριά· ξεπερνοῦσαν τὴ μέση τῆς κνήμης. Τά καθημερινά ἦταν ἀπὸ ἀγοραστὸ μπαμπακερὸ πανὶ καὶ σέ χρῶμα ἄσπρο ἢ μπλέ, καὶ συνήθως στολιζόνταν στὴ στρογγυλὴ λαιμόκοψη, στὸν ποδόγυρο καὶ στοὺς γύρους τῶν μανικιῶν εἶτε μέ σταυροβελονιά εἶτε μέ *μπιμπίλα*¹⁷. Τά γιορτινά πουκάμισα (εἰκ. 189) ἦταν ἀπὸ ἄσπρο μεταξωτὸ ὕφασμα καὶ ἔφταναν σχεδόν ὡς τὰ πόδια¹⁸. Εἶχαν κεντήματα στὸν ποδόγυρο, πού ἦταν συνήθως φυτόσχημα, ὅπως μαργαρίτες, κεράσια κ.ἄ.¹⁹ (εἰκ. 190). Δέν ἔλειπαν καὶ τὰ γιορτινά πουκάμισα, τὰ ὁποῖα, ὅπως καὶ τὰ νυφιάτικα, εἶχαν μιά πολὺ λεπτὴ δαντέλα, τὴ *συρμουθλιά*, πλεγμένη μέ χρυσές ἢ ἀσημένιες κλωστές, πού συμπλήρωνε στίς ἄκρες τὸ στόλισμα τοῦ ποδόγυρου καὶ τοῦ γύρου τῶν μανικιῶν²⁰. Τέλος, στὸ νυφιάτικο πουκάμισο τὰ καλυτέρα τους κεντήματα ἦταν φτιαγμένα μέ χρυσοκλωστές, σέ διάφορα σχέδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ ἀγαπητὸ τὸ ὄνόμαζαν *κουκουναρόφυλλα*²¹.

Στά χωριά τοῦ Πηλίου συνέχισαν γιὰ ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα νὰ φοροῦν τὴν τοπικὴ παραδοσιακὴ τους φορεσιά, ἡ ὁποία ὅμως μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου υἱοθέτησε καὶ ξένα στοιχεῖα, ὥστε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ πλησιάζει πρὸς τὸν τύπο τῆς φορεσιάς τῆς Ἀμαλίας, πού εἶναι ἀστική²². Στά χωριά αὐτὰ τὸ πουκάμισο, πού ἦταν μακρὺ κι ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους (εἰκ. 191), εἶχε μακριὰ δίφυλλα μανίκια (εἰκ. 192). Τά γιορτινά πουκάμισα ἦταν ἄσπρα γιὰ τίς νύφες καὶ χρωματιστά γιὰ τίς ἄλλες γυναῖκες, σέ

17. ΧφΑ. 685 (συλλ. Ἀχιλλέα Τζαφλέρη, ἀπὸ τὴν Ἀνάβρα Ἑλμυροῦ), σ. 79. ΧφΑ. 691 (συλλ. Ἀριστείδου Βολιώτη, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βλάσιο Βόλου) σ. 54—5. ΧφΑ. 2313 (συλλ. Εὐανθίας Βελισσαρίου, ἀπὸ τὸ χωριὸ Νεοχώρι, Βόλου), σ. 24. ΧφΑ. 2315 (συλλ. Ἀρτέμιδας Μπουρίτσα, ἀπὸ τὴ Βρύναινα Ἑλμ.), σ. 12.

18. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὁ.π., σ. 9, πίν. 27α. ΧφΑ. 685 (συλλ. Ἀχιλλέα Τζαφλέρη, ἀπὸ τὴν Ἀνάβρα Ἑλμ.), σ. 82. ΧφΑ. 1664 (συλλ. Καλλιόπης Χαλάτση, ἀπὸ τὴ Βρύναινα Ἑλμ.), σ. 38.

19. ΧφΑ. 2312 (συλλ. Εὐαγγελίας Τσέλκα, ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα Ἑλμ.), σ. 37.

20. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὁ.π. ΧφΑ. 685 (συλλ. Ἀχιλλέα Τζαφλέρη, ἀπὸ τὴν Ἀνάβρα Ἑλμ.), σ. 82. Χφ. 1664 (συλλ. Καλλιόπης Χαλάτση, ἀπὸ τὴ Βρύναινα Ἑλμ.), σ. 38.

21. Χφ. 1253 (συλλ. Σταυρούλας Μπακόλα, ἀπὸ τὴν Ἀνακασιά Βόλου), σ. 21—22.

22. Κίτσου Α. Μακρῆ, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 235—6. Γιὰ τίς παλιότερες φορεσιές τοῦ Πηλίου ἀξιόλογες πληροφορίες δίνουν οἱ τοιχογραφίες, πού ἀπεικονίζουν δωρητές ἐκκλησιῶν. Ἐτσι στὴν τοιχογραφία τῆς Παναγίας (Μοῦσγες 1819) εἰκονίζεται ἡ Μυδαλιά, γυναίκα τοῦ δωρητῆ, νὰ φορᾷ, κάτω ἀπὸ τὸ φουστάνι, κεντητὸ πουκάμισο. Βλ. Κίτσου Α. Μακρῆ, Πηλιορεϊτικὲς φορεσιές, Βόλος 1949, σ. 9. Τοῦ Ἰδίου, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, ὁ.π. σ. 236.

χρῶμα κόκκινο, βυσσίσι καί πράσινο. Λεπτότερα ἦταν τὰ *σκεπένια* πουκάμισα, φτιαγμένα ἀπό πολύ λεπτό μεταξωτό. Πιό χοντρά ἦταν τὰ *κουκουλίτικα*, ἀπό μετάξι πού ἔβγαζαν ἀπό τό κουκούλι καί γνέθονταν στό μαντάνι. Τά διάφορα κομμάτια τοῦ πουκάμισου δέ ράβονταν, ἀλλά συνδέονταν μεταξύ τους μέ χρυσοκέντημα. Στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί στούς γύρους τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου κεντοῦσαν ἐπίσης ὁμορφα σχέδια. Τά κεντήματα γενικά τοῦ πηλιορείτικου πουκάμισου ἀνῆκαν σέ δύο κατηγορίες. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνῆκαν τά κεντήματα πού ἦταν *μετρητά* ἢ *ζομπλιαστά*, ὅπου τό σχέδιο διαμορφωνόταν μέ σταυροβελονιές, χωρίς νά προηγηθεῖ σχεδίαση. Ἡ κεντήστρα διαμόρφωνε τό θέμα της μετρώντας τίς σταυρωτές βελονιές κάθε χρώματος. *Μετρητά* κεντήματα εἶχαν τά καθημερινά πουκάμισα²³. Στά *γραφτά* κεντήματα τό θέμα σχεδιαζόταν πρῶτα καί μετά τό κεντοῦσαν. Γραφτά ἦταν τά κεντήματα τοῦ γιορτινοῦ πουκάμισου. Τά κεντήματα αὐτά εἶχαν ποικιλία θεμάτων, τά ὁποῖα ἦταν ζωομορφικά καί φυτόσχημα, γεωμετρικά καί μεικτά. Στά πουκάμισα τοῦ κυρίως Πηλίου τό πιό διαδομένο θέμα ἦταν τὰ *γερτά ἀνθάκια* καί τὰ *ματσάκια* (εἰκ. 193), οἱ *πουλάδες* (εἰκ. 194) καί διάφορες σπεῖρες διπλές ἢ τεθλασμένες²⁴.

23 Κίτσου Μακρῆ, ὀ.π., σ. 235—6. ΧφΑ. 3023 (συλλ. Βασιλικῆς Σηφάκη, ἀπό τή Ζαγορά Βόλ.), σ. 117. ΧφΑ. 3024 (συλλ. Αἰνεῖα Κοκκινέα, ἀπό τή Ζαγορά Βόλ.), σ. 23 ΧφΑ. 3025 (συλλ. Χαράλαμπος Κωνσταντέλια, ἀπό τόν Κισσό Βόλ.), σ. 34. ΧφΑ. 3027 (συλλ. Κων/νου Λιάπη, ἀπό τή Μακρυνίτσα Βόλ.), σ. 21, 26, ΧφΑ. 3028 (συλλ. Ἑλένης Κουτσούπη, ἀπό τή Δράκεια Βόλ.), σ. 47. ΧφΑ. 3030 (συλλ. Εὐανθίας Σωνίδου, ἀπό τήν Ἀργαλαστή Βόλ.), σ. 45—6.

24. Κίτσου Μακρῆ, ὀ.π., σ. 245.

Συμπληρωματικές πηγές

Γιά τίς πρῶτες ὕλες τῶν ὕφασμάτων (βαφική καί μεταξωτά τῆς Ραψάνης καί μεταξωτά Πηλίου) ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες δίνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής William Martin Leake, *Travels in N. Greece*, vol. IV, London 1835 σ. 390—1. Γιά τό μπαμπάκι τῆς Ἀγιάς γράφει ὁ Fr. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, vol. III, A Paris 1820, σ. 64. Γιά τόν ἀλατζά τῶν Ἀμπελακίων ὁ L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Con/ple*, Paris 1825, σ. 25.

Ἄρχειο Γιάννη Τσαρούχη (Μουσείου Μπενάκη), Φάκ. 3, ἀρ. 5, πουκάμισο Καραγκούνας (σχέδιο), ἀρ. 22. Φωτογρ. Καραγκούνας.

1. Φωτογραφικό Ἄρχειο Μουσείου Μπενάκη, φωτ. ἀρ. 6 (Δομοκός, Σοφάδες, Καραγκούνα Καρδ., Καραγκούνα Τρικ., φωτογρ. φορεσιᾶς Πηλίου 1860, φορεσιές Πηλίου γύρω στά 1880, φορεσιές Πηλίου στά 1940 περίπου, φορεσιές Ἄλμυροῦ, Ἐλασσόνας).

5. ΣΤΕΡΕΑ

Ἡ φορεσιά τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ἦταν πολύ ἐντυπωσιακή, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς περιγραφές τῶν περιηγητῶν Edward Dodwell ¹, L. Heuzy² καί Raoul de Malherbe³.

Τό πουκάμισο τῆς καθημερινῆς φορεσιᾶς, τό *βισέλι*, τόσο στά χωριά τῆς ἐπαρχίας τοῦ Βάλτου, τῆς Βόνιτσας καί τοῦ Ξηρομέρου ὅσο καί σ' ἐκεῖνα τῆς ἐπαρχίας Μεσολογγίου, ἦταν ἀπό χοντρό μαμπακερό πανί⁴, σέ χρῶμα ἐλαφρό κρέμ. *λερό*, γιά ν' ἀντέχει στήν καθημερινή χρήση. Τό γιορτινό πουκάμισο, ὅπως καί τό νυφιάτικο, ἦταν συνήθως ἀπό ἀγοραστό χασέ⁵. Τά καθημερινά, τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα ἦταν φαρδιά καί ἔφταναν ὡς τή μέση τῆς κνήμης. Τό καθημερινό πουκάμισο ἦταν ἄλλοτε ἀμανίκωτο καί ἄλλοτε μανικωτό. Ἀντίθετα τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο εἶχαν πάντα μανίκια. Τά μανίκια, πού ἔφταναν ὡς τή μέση τοῦ ἀγκώνα, γιά νά φαίνονται ἀπό κάτω τά στολισμένα μανίκια τῆς κορμοφανέλας (εἰκ.195), ἦταν πάντα πολύ φαρδιά καί θύμιζαν ἔντονα τά μανίκια τοῦ ἀντρικοῦ πουκάμισου τῆς φουστανέλας. Μέ τήν τεχνική τῆς *σταυροβελονιάς*, κεντούσαν, στό γιορτινό καί τό νυφιάτικο πουκάμισο, τόν ποδόγυρο, τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, τήν *τραχηλιά* καί τούς γύρους τῶν μανικιῶν, ἐνῶ στίς ἄκρες τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν ἔβαζαν, γιά πρόσθετο στολισμό, ἄσπρη *μπιμπίλα*⁶.

Ὅμοια σχεδόν ἦταν καί τά πουκάμισα τῆς φορεσιᾶς στή **Ναυπακτία**

1. Edward Dodwell, A classical and topographical tour, vol. I, London 1819, σ. 94.

2. L. Heuzy, Le Mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860, σ. 275.

3. Raoul de Malherbe, L' Orient, tome I, Paris 1846, σ. 226.

4. ΧφΑ. 2774 (συλλ. Ἀσπασίας Κουφοπάνου, ἀπό τόν Ἀστακό Βονίτσης), σ. 20. ΧφΑ. 1817 (συλλ. Βασιλικῆς Μπουρδούβαλη, ἀπό τήν Κανδήλα Ξηρόμερου), σ. 46. ΧφΑ. 1818 (συλλ. Ἀθηνᾶς Κατσίκα, ἀπό τό χωριό Σκουρτοῦ Ξηρόμ.), σ. 18—9. ΧφΑ. 1217 (συλλ. Δημητρίου Πριοβόλου, ἀπό τό Ἀγγελόκαστρο Μεσολογγίου), σ. 14. ΧφΑ. 1619 (συλλ. Δημοσθένους Κουτσοσπύρου, ἀπό τό Ἄνω Μακρινό Μεσολ.), σ. 20.

5. ΧφΑ. 651 (συλλ. Παναγιώτας Ράπτη, ἀπό τήν Παλιοκατούνα Βονίτσης), σ. 7.

6. Βλ. σημείωση ἀριθμ. 4.

(εἰκ. 196) καὶ τὴν **Τριγωνίδα** (εἰκ. 197). Τὸ πουκάμισο, τὸ *βιλέσι*, ἀπὸ πανί μαμπακερό ἢ χασεδένιο, ἀνάλογα ἂν ἦταν γιὰ καθημερινή ἢ γιορτινὴ καὶ νυφιάτικη χρῆση, εἶχε φαρδιά μανίκια καὶ ἔφτανε στό μῆκος λίγο πιο κάτω ἀπὸ τὴ μέση τῆς κνήμης⁷.

Στὴν **Εὐρυτανία** τὸ πουκάμισο τῆς γυναικειᾶς φορεσιᾶς, πού ἦταν φτιαγμένο ἀπὸ ἄσπρο μαμπακερό πανί, γιὰ τὸ καθημερινό, καὶ ἀπὸ ἀγοραστό χασέ, ἂν ἦταν νά γίνει γιορτινὸ ἢ νυφιάτικο, ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους καὶ ἄλλοτε ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης. Μεγάλῃ προσοχῇ ἔδιναν στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, τὴν *τραχηλιά*, καὶ τὰ μανίκια. Ἡ *τραχηλιά* γινόταν μέ πίεςτες, ὅπως ἀκριβῶς ἡ *τραχηλιά* τοῦ ἀντρικοῦ πουκάμισου, κι ἐκεῖ πού τέλειωνε, κεντοῦσαν κόκκινα σχέδια. Κάποτε κολλοῦσαν σ' αὐτὴ ἓνα ὀλοκέντητο ἄσπρο σιρίτι. Τὰ μανίκια, πού ἦταν πολὺ φαρδιά, ὅπως τὰ μανίκια τοῦ πουκάμισου τῆς φουστανέλας (εἰκ. 198—200), ἦταν στὶς ἄκρες τοὺς στολισμένα ἄλλοτε μέ κόκκινα κεντήματα καὶ ἄλλοτε μέ ἐπιπρόσθετα κόκκινα σιρίτια⁸.

Τὸ πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς τῆς **Καραγκούνας** (εἰκ. 201—202), τὸ *κιαμίσι* ἔφτανε ὡς τὰ πόδια. Τὰ μανίκια του, φαρδιά, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῶν πουκάμισων τῆς **Εὐρυτανίας**, ἦταν πιο μακριὰ καὶ σκέπαζαν σχεδόν τοὺς καρπούς τῶν χεριῶν. Ὁ ποδόγυρος, ὁ *πόλε*, ἦταν κεντημένος σέ πλάτος μιᾶς πιθαμῆς μέ χρωματιστές κλωστές σέ διάφορα σχέδια. Μέ τὰ ἴδια σχέδια ἦταν στολισμένες καὶ οἱ ἄκρες τῶν μανικιῶν του⁹.

7. Δημ. Λουκόπουλου, Πῶς ὑφαίνουσι καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοί. Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 110. ΧφΑ. 654 (συλλ. Εὐαγγελίας Τσουμῆ, ἀπὸ τὸ χωριὸ Σίμου Ναυπακτίας), σ. 54. ΧφΑ. 1588 (συλλ. Κων/νας Ματραλῆ, ἀπὸ τὴν Περίστα Ναυπ.), σ. 14. ΧφΑ. 1621 (συλλ. Νικολ. Μπαρμπαγιάννη, ἀπὸ τὸ Ριγάνι Ναυπ.), σ. 37. ΧφΑ. 2124 (συλλ. Σοφίας Φιλιππακοπούλου, ἀπὸ τὴν Ἐλατόβρυση Ναυπ.), σ. 20. ΧφΑ. 3014 (συλλ. Ζωῆς Κραββαρίτου, ἀπὸ τὸ Γαῦρο Ναυπακτίας), σ. 22. ΧφΑ. 657 (συλλ. Παρασκευῆς Ἀραβοσιτᾶ, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βλάσιο Τριχων.), σ. 11. ΧφΑ. 658 (συλλ. Στρατούλας Γιαννοπούλου, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Τριχων.), σ. 11. ΧφΑ. 2250 (συλλ. Εἰρήνης Τάκη, ἀπὸ τὰ Ρουσεῖκα Τριχων.), σ. 24—5. ΧφΑ. 3010 (συλλ. Ἰωάννας Ἀντωνίου, ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη Τριχων.), σ. 34.

8. Δημ. Λουκόπουλου, ὁ.π., σ. 78—9, 82, 93, 102, 118 — 21. ΧφΑ. 182 (συλλ. Δήμητρας Τσιουγκρῆ, ἀπὸ τὸ Καρπενήσι Εὐρυτ.), σ. 62. ΧφΑ. 184 (συλλ. Ἐλευθερίας Ἀναγνωστοπούλου, ἀπὸ τὸ Κλαῦσι Εὐρυτ.), σ. 50. ΧφΑ. 659 (συλλ. Ἀργυρῶς Κρουστάλλη, ἀπὸ τὴν Παπαδιά Εὐρυτ.), σ. 43. ΧφΑ. 1223 (συλλ. Εὐαγγέλου Κιούση, ἀπὸ τὸ Στένωμα Εὐρυτ.), σ. 16. ΧφΑ. 1587 (συλλ. Βασιλικῆς Βασιλείου, ἀπὸ τὸ χωριὸ Μπελοκομίτη Εὐρυτ.), σ. 24, 32—3. ΧφΑ. 2234 (συλλ. Αἰκατερίνης Ἀναγνωστοπούλου, ἀπὸ τὸ Μεγάλο Χωριὸ Εὐρυτ.), σ. 15. ΧφΑ. 2239 (συλλ. Βασιλικῆς Γιαννοῦλη, ἀπὸ τὸ χωριὸ Πρασιά Εὐρυτ.), σ. 32.

9. Δημ. Λουκόπουλου, ὁ.π., σ. 96. Ἐδῶ θὰ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι μέ τὴν

Στά χωριά τῆς Φθιώτιδας τό πουκάμισο ἦταν συνήθως ἀπό μαλλί, ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί ἢ ἀπό κάμποτο, ὅταν ἦταν νά γίνει καθημερινό¹⁰, ἐνῶ τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο τό ἔραβαν ἀπό πιό καλό ὕφασμα, βατίστα ἢ μεταξωτό¹¹. Τόσο τό καθημερινό ὅσο καί τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο ἦταν μακρύ καί εἶχε μακριά μανίκια, πού ἦταν ἄλλοτε φαρδιά καί ἄλλοτε στενά. Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ τό ἐκλείναν μέ μιὰ σειρά ἀπό ἄσπρα κουμπιά, ἐνῶ στά νυφιάτικα ἔβαζαν ἀπό πάνω πρόσθετη τραχηλιά¹². Τό γιορτινό πουκάμισο τό τέλειωναν συνήθως μέ ἄσπρο σιρίτι, ἐνῶ στό νυφικό ἔραβαν στό τέλειωμα τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν χειροποίητη ἢ ἀγοραστή δαντέλα¹³.

Τήν παραδοσιακή φορεσιά τῆς Ἄταλάντης τή συνήθιζαν καί στή γύρω περιοχή, δηλαδή στά χωριά τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ὅπως

ὄνομασία *Καραγκούνηδες* εἶναι γνωστοί οἱ Κουτσόβλαχοι στά μέρη αὐτά. Βλ. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 94.

10. ΧφΑ. 1492 (συλλ. Δροσοῦλας Πιστόλη, ἀπό τή Δρυμαία Λοκρίδος), σ. 100—1. ΧφΑ. 2116 (συλλ. Βασιλικῆς Ἀθανασοπούλου, ἀπό τήν Τιθορέα Λοκρ.), σ. 19. ΧφΑ. 2216 (συλλ. Νικολάου Ζυγούρου, ἀπό τό Δαδί Λοκρ.), σ. 13. ΧφΑ. 641 (συλλ. Εὐαγγελίας Κυριακάκη, ἀπό τό Μαυρολίβαδο Δομοκοῦ), σ. 11. ΧφΑ. 2225 (συλλ. Παρασκευῆς Πρωτοπαπᾶ, ἀπό τή Λαμία), σ. 16. ΧφΑ. 3006 (συλλ. Ἀθανασίου Παπανικολάου, ἀπό τό Πολυδέντρι Δομοκοῦ), σ. 12. ΧφΑ. 3009 (συλλ. Βασιλικῆς — Μαρίας Τριανταφύλλου, ἀπό τό χωριό Παλαμᾶς Δομ.), σ. 15. ΧφΑ. 645 (συλλ. Δήμητρας Τσεργᾶ, ἀπό τό χωριό Παλιοβράχα Φθιώτιδας), σ. 1. ΧφΑ. 1211 (συλλ. Εὐρυδίκης Παπανικολάου, ἀπό τό Πλατύστομο Φθιώτ.), σ. 5. ΧφΑ. 1212 (συλλ. Βασιλικῆς Παπαντώνη, ἀπό τή Στυλίδα Φθιώτ.), σ. 18. ΧφΑ. 1813 (συλλ. Ἀσπασίας Φλωροπούλου, ἀπό τίς Ράχες Φθιώτ.), σ. 32. ΧφΑ. 3004 (συλλ. Κων/νας Σούλια, ἀπό τό Γαρδικάκι (Οἶτη) Φθιώτ.), σ. 19. ΧφΑ. 3005 (συλλ. Βασιλικῆς Ρίζου, ἀπό τήν Παλιά Γιαννιτσῶ Φθιώτ.), σ. 12. ΧφΑ. 3007 (συλλ. Ἀγγελικῆς Γιαννέλου, ἀπό τά Πουγκάκια Φθιώτ.), σ. 23—4. ΧφΑ. 3008 (συλλ. Εὐαγγελίας Κατή, ἀπό τόν Πύργο Φθιώτ.), σ. 15.

11. ΧφΑ. 53 (συλλ. Αἰκατερίνης Πανάγου, ἀπό τήν Ἀμφίκλεια Λοκρίδος), σ. 10. ΧφΑ. 1492 (συλλ. Δροσοῦλας Πιστόλη, ἀπό τή Δρυμαία Λοκρ.), σ. 100—1. ΧφΑ. 2116 (συλλ. Βασιλικῆς Ἀθανασοπούλου, ἀπό τή Τιθορέα Λοκρ.), σ. 19. ΧφΑ. 2224 (συλλ. Βάγιας Μπουρογιάννη, ἀπό τό Δομοκό), σ. 22.

12. ΧφΑ. 1492 (συλλ. Δροσοῦλας Πιστόλη, ἀπό τή Δρυμαία Λοκρ.), σ. 100—1. ΧφΑ. 3004 (συλλ. Κων/νας Σούλια, ἀπό τό Γαρδικάκι (Οἶτη) Φθιώτ.), σ. 19. ΧφΑ. 3006 (συλλ. Ἀθανασίου Παπανικολάου, ἀπό τό Πολυδέντρι Δομοκοῦ), σ. 12. ΧφΑ. 1211 (συλλ. Εὐρυδίκης Παπανικολάου, ἀπό τό Πλατύστομο Φθιώτ.), σ. 5.

13. ΧφΑ. 53 (συλλ. Αἰκατερίνης Πανάγου, ἀπό τήν Ἀμφίκλεια Λοκρ.), σ. 10. ΧφΑ. 1492 (συλλ. Δροσοῦλας Πιστόλη, ἀπό τή Δρυμαία Λοκρ.), σ. 100—1. ΧφΑ. 2606 (συλλ. Χρυσούλας Τσιλίρη, ἀπό τή Δρυμαία Λοκρ.), σ. 10. ΧφΑ. 2767 (συλλ. Εὐανθίας Κοσμᾶ, ἀπό τό χωριό Σκάρφεια Λοκρ.), σ. 24. ΧφΑ. 1179 (συλλ. Παναγιώτας Γκίκα, ἀπό τό Νεοχώρι Φθιώτ.), σ. 19.

στis Λιβανάτες, καθώς και στά χωριά πού ἔφταναν ὡς τή Σκριπού και σ' ἐκεῖνα πού ἦταν ἔξω ἀπό τή Λιβαδιά¹⁴.

Τό πουκάμισο τῆς παλιότερης φορεσιάς εἶχε πολύ ὁμορφα πολύχρωμα κεντήματα στόν ποδόγυρο, πού ἦταν γνωστά μέ τήν ὀνομασία τῆς *Λιβαδιάς*¹⁵. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τό νυφιάτικο πουκάμισο δίνει ἡ περιγητήρια Ἄγνη Σμίθ, στά τέλη περίπου τοῦ 19ου αἰώνα, πού ἀναφέρει ὅτι ὁ ποδόγυρός του εἶχε ὀλοκόκκινα κεντημένα σχέδια μέ πρόσθετο χρυσό πανωκέντημα¹⁶, τεχνική πού ἀπαντᾷ και στά νυφιάτικα πουκάμισα τῆς πρώτης κοινωνικῆς τάξης τῶν γυναικῶν στά χωριά τῆς Ἄττικῆς¹⁷.

Στή νεότερη φορεσιά (εἰκ. 203) τή θέση τοῦ πουκάμισου τήν ἀντικατέστησε μιά φαρδιά φούστα, ἡ *φουστάνα*, στολισμένη μέ βολάν, πιέτες, δαντέλες κ.ἄ., και ἀπό τή φούστα αὐτή καθιερώθηκε κατ' ἐπέκταση ὀλόκληρη ἡ φορεσιά νά ὀνομάζεται *φουστάνα*¹⁸.

Ἡ παλιότερη γυναικεία φορεσιά τοῦ *Γαλαξιδιοῦ* εἶναι γνωστή ἀπό τίς πληροφορίες τοῦ περιγητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰώνα Edward Dodwell, πού ἀναφέρει ὅτι τό πουκάμισο τῆς καθημερινῆς φορεσιάς ἦταν ἄσπρο και μακρύ και ἦταν κεντημένο στόν ποδόγυρό του μέ μαῦρες κλωστές. Τό γιορτινό πουκάμισο, πού ἦταν ὀλόιδιο μέ τό καθημερινό, ξεχώριζε μόνο ἀπό τό διαφορετικό χρῶμα τῶν κεντημάτων του, πού ἦταν ὀλοκόκκινα. Δέν ἔλειπαν ὅμως και τά πουκάμισα πού ἦταν κεντημένα μέ πράσινες κλωστές, χρῶμα πού συνηθιζόταν και στά κεντήματα τῶν πουκάμισων τῶν χωριῶν τῆς Ἄττικῆς¹⁹.

Ἡ φορεσιά τῆς Ἄράχοβας, πού τή συνήθιζαν και στήν περιοχή τῆς Ἄμφισσας, τῆς Δεσφίνας και τῶν Δελφῶν, εἶχε κινήσει τήν προσοχή τῶν περιγητῶν ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ὅπως πιστοποιοῦν οἱ περιγραφές τοῦ Ἄγγλου George Wheler, πού ἀναφέρει ὅτι τό πουκάμισο, πού ἦταν λινό κι ἔφτανε λίγο πιά κάτω ἀπό τή μέση τῆς κνήμης, εἶχε πολύ ὠραῖο κόκκινο κέντημα στόν ποδόγυρο, στά μανίκια και στό λαιμό²⁰.

Ἡ φορεσιά αὐτή, και ἰδιαίτερα τό πουκάμισό της, δέν ἄλλαξε στούς ἐπόμενους δύο αἰῶνες, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς περιγραφές τοῦ Γάλλου Henri Cornille²¹, τοῦ Ἑλληνοαμερικανοῦ Γεωργ. Περδικάρη²², τῆς γνωστῆς περι-

14. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, σ. 110.

15. Τῆς Ἰδίας, ὀ.π. βλ. ἐπίσης τῆς Ἰδίας, Ἐποδείγματα Ἑλληνικῆς Διακοσμητικῆς, Ἀθήνα 1969², πίν. 4 (ἀριθμ. 84—5), και πίν. 11, 13, 14.

16. Ἄγνης Σμίθ, Βλέμματα ἐπί τοῦ ἑλληνικοῦ βίου και τῆς ἑλληνικῆς τοπιογραφίας, Ἐν Λειψία 1885, σ. 196.

17. βλ. σχετικά τή σημείωση ἀριθμ. 65.

18. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, ὀ.π.

19. Edward Dodwell, ὀ.π., σ. 140—2.

20. George Wheler, A journey into Greece, Book IV, London 1682, σ. 319.

21. Henri Cornille, Souvenirs d'Orient, Paris 1836, σ. 239—40.

22. G. A. Perdicaris, The Greece of the Greeks, vol. I, New York 1845, σ. 149.

ηγήτηρας τοῦ περασμένου αἰώνα Dora d' Istria²³, καί ἀπό τή ζωγραφική ἀπόδοση, ἔαν εἶναι φυσικά πιστή, τοῦ O.M. Stackelberg²⁴ (εἰκ. 204).

Τό καθημερινό πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς αὐτῆς, πού δέν εἶχε μανίκια, ἦταν φτιαγμένο ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί, ἐνῶ τό γιορτινὸ καί τό νυφιάτικο, ἀμανίκωτα καί αὐτά, ἀπό πιό λεπτό ἄσπρο ὕφασμα. Δέν ἦταν ὁμως ἄγνωστα καί τά νυφιάτικα πουκάμισα, καμωμένα ἀπό ἀκριβὸ μεταξωτό, πού τό ἔβαφαν κόκκινο μέ τό φυτὸ ριζάρι²⁵.

Σύμφωνα μέ πληροφορίες πού ἔδωσε στήν περιηγήτρια Ἀγνή Σμίθ ἡ σπιτονοικοκυρὰ τῆς, ἀπό τόν κεντητικὸ διάκοσμο τοῦ γιορτινοῦ πουκάμισου διέκριναν τίς ἐλεύθερες ἀπὸ τίς παντρεμένες. Στὶς πρώτες τὰ χρώματα τῶν κεντημάτων ἦταν κόκκινα, ἐνῶ στὶς δευτέρες μαῦρα²⁶.

Τὰ σχετικὰ νεότερα πουκάμισα πού ἦταν μανικωτά, εἶχαν πλούσια καί διαλεχτὰ κεντήματα στὸν ποδόγυρο, στά μανίκια (εἰκ. 205) καί στήν ἐπιπρόσθετη συνήθως *τραχηλιά* (εἰκ. 206), φτιαγμένα μέ μεταξωτὲς κλωστὲς, πού τίς ἔβαφαν οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες σέ ποικίλους χρωματισμούς. Ξακουστά ἦταν τὰ κεντήματα αὐτά μέ τὰ πρωτότυπά τους σχέδια, σχηματοποιημένες ἀνθρώπινες φιγούρες καί περιστρεφόμενους ἔλικες, σχέδια πού ἀποτελοῦσαν ἐξαίρεση ἀνάμεσα στά κεντήματα τῶν πουκάμισων τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας καί ἦταν γνωστά μέ τὴν ὀνομασίαν *ἀραχοβίτικα*²⁷.

Τό πουκάμισο τῆς φορεσιᾶς αὐτῆς ἄλλαξε ἐντελῶς στά νεότερα χρόνια. Τό νεότερο πουκάμισο, πού ἦταν μακρὺ κι ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους, ἦταν φτιαγμένο ἀπὸ ἄσπρο μεταξωτὸ *οὐβγιαστό* πανί (εἰκ. 207), ἀγορασμένο στό *Γαλαξίδι*, πού ἦταν γνωστὸ σάν ἐμπορικὸ κέντρο, ὅταν ἄκμαζε ἡ παραγωγή καί ἡ κατεργασία τοῦ μεταξιοῦ. Εἶχε μακριὰ καί φαρδιά μανίκια καί ἦταν χωρὶς κανένα κέντημα. Εἶχε ἓνα κατακόρυφο ἄνοιγμα μπροστά, γιὰ νὰ περνᾷ εὐκόλα τό κεφάλι, πού τό στόλιζε ἓνα ὄρθιο γιακαδάκι²⁸.

Ἔομοια περίπου ἦταν καί ἡ φορεσιά τῆς *Λιβαδιᾶς* καί τῶν γύρω

23. Dora d' Istria, Excursions en Roumélie et en Morée, vol. I, Paris 1863, σ. 152—3.

24. O. M. Stackelberg, Costumes et usages, ὁ.π., πίν. 16.

25. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 119.

26. Ἀγνῆς Σμίθ, ὁ.π., σ. 185.

27. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π. σ. 118. Τῆς ἴδιας, Ὑποδείγματα Ἑλληνικῆς Διακοσμητικῆς, ὁ.π., πίν. 5 (κεντήματα Ἀράχοβας), πίν. 14—5 (κεντήματα Λιβαδιᾶς — Ἀράχοβας).

28. Τῆς ἴδιας, Ἡ Φορεσιά, ὁ.π., σ. 119. ΧΦΑ. 1213 (συλλ. Ἄννας Ψάρρη, ἀπὸ τό Δαφνοχώρι Φωκίδας), σ. 19. ΧΦΑ. 1385 (συλλ. Δημητρίου Μπασακίδη, ἀπὸ τό Πολύδροσο Φωκ.), σ. 17. ΧΦΑ. 2228 (συλλ. Ἑλένης Γύζη, ἀπὸ τό Χρυσό Φωκ.), σ. 22. ΧΦΑ. 3003 (συλλ. Μαρίας Κωνσταντινίδου, ἀπὸ τῆ Δεσφίνα Φωκ.), σ. 29, 90—1.

χωριῶν. Γενικές πληροφορίες γιά τήν παλιότερη φορεσιά δίνει στίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ περιηγητής H.W. Williams²⁹, ἐνῶ ὁ μεταγενέστερος Eugène Yemeniz φαίνεται ὅτι ἐντυπωσιάστηκε περισσότερο ἀπό τόν κεφαλόδεσμο παρά ἀπό τήν ἴδια τήν φορεσιά³⁰. Τό πουκάμισο τῆς νεότερης φορεσιάς ἦταν ἀπό ἄσπρο χοντρό μπαμπακερό πανί, ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης καί εἶχε μακριές καί φαρδιές *χεροῦκλες*, δηλαδή μανίκια³¹. Ἦταν κεντημένο μέ πολύχρωμα σχέδια στόν ποδόγυρο, στό λαιμό καί στά μανίκια. Τά τελευταῖα ὅμως χρόνια, γιά στολισμό, ἀντί γιά κεντήματα, ἔβαζαν χειροποίητες ἀγοραστές δαντέλες, ἐνῶ στήν ἄκρη τοῦ ποδόγυρου γιά τέλειωμα ἔραβαν μονόχρωμα ἢ πολύχρωμα σιρίτια³².

Ἡ φορεσιά τῆς **Θήβας** καί τῆς γύρω τῆς περιοχῆς, πού ἦταν σχεδόν ὅμοια μ' ἐκείνη τῆς γειτονικῆς Τανάγρας, κίνησε τήν προσοχή τόσο τοῦ Ἑγγλοῦ περιηγητῆ T.S. Hughes³³ ὅσο καί τοῦ ζωγράφου Stackelberg³⁴, ὁ ὁποῖος καί τή ζωγράφησε (εἰκ. 208). Τό πουκάμισο, τό *φούντι*³⁵ ἢ τό *κ(α)μίσι*³⁶, τόσο τό καθημερινό ὅσο καί τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο, τό τελευταῖο γνωστό ὡς *βεζύρι*³⁷, ἦταν φτιαγμένο ἀπό ἄσπρο μπαμπακερό πανί κι ἔφτανε περίπου ὡς τόν ἀστράγαλο. Ὁ σκουρόχρωμος στολισμός τοῦ *βεζυριοῦ* ἦταν τέσσερα κυπαρίσσια στόν ποδόγυρο, πού τό ἐλάφρυναν κάπως οἱ λίγες ἐνδιάμεσες κεντητικές βελονιές, πού εἶχαν τό σχῆμα μικρῶν κλαριῶν καί εἶχαν χρῶμα ἀνοικτό, πράσινο καί κόκκινο³⁸.

Ἡ **Τανάγρα**, κεφαλοχάρι στά Ν.Α. τῆς Θήβας, ἦταν παλιότερα ὀνομαστή γιά τή γιορτινή φορεσιά τῆς, πού τή φοροῦσαν καί στά κοντινά βοιωτικά χωριά (εἰκ. 209). Ἡ φορεσιά αὐτή, ἐνῶ εἶχε κοινά γνωρίσματα μέ τή φορεσιά τῆς Ἀττικῆς, διέφερε οὐσιαστικά στόν τρόπο τοῦ γενικοῦ διάκοσμου καί στά κεντητικά θέματα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν κεντημά-

29. H. W. Williams, *Travels in Italy, Greece and the Ionian islands*, vol. II, Edinburgh, 1820, σ. 268—9.

30. Eugène Yemeniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, Paris 1854, σ. 321.

31. ΧφΑ. 1905 (συλλ. Σοφίας Κουτσούρη, ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα Λιβαδιᾶς), σ. 1.

32. ΧφΑ. 1905, ὁ.π., σ. 1. ΧφΑ. 2764 (συλλ. Βιολέττας Σφουντούρη, ἀπό τό Δύστομο Λιβαδιᾶς), σ. 16, 20.

33. T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, vol. I, London 1820, σ. 346—7.

34. O. M. Stackelberg, ὁ.π., ἀρ. 9.

35. ΧφΑ. 160 (συλλ. Εὐτυχίας Σύρμα, ἀπό τόν Ἅγιο Θωμᾶ Θηβῶν), σ. 17—19.

36. ΧφΑ. 1805 (συλλ. Σοφίας Συμεωνίδου, ἀπό τό Λεοντάρι Θηβῶν), σ. 17—8. ΧφΑ. 3001 (συλλ. Παναγιούλας Καλογήρου, ἀπό τό Μαυρομάτι Θηβῶν), σ. 66—7.

37. ΧφΑ. 160 (συλλ. Εὐτυχίας Σύρμα, ἀπό τόν Ἅγιο Θωμᾶ Θηβῶν), σ. 17.

38. ΧφΑ. 160; ὁ.π., σ. 18—9.

των αὐτῶν ἦταν ἡ λιτότητα καὶ ἡ αὐστηρότητα τῶν χρωματισμῶν, μ' ἐπικρατέστερο χρῶμα τὸ μαῦρο, χωρὶς νὰ λείπουν ὅμως σ' ἄρκετά κεντήματα καὶ τὸ καφετί, τὸ σκοῦρο γαλάζιο, τὸ πράσινο καὶ τὸ σκοῦρο κόκκινο³⁹.

Τὸ πουκάμισο, τὸ *φούντι*, ὅπως τὸ ἔλεγον, ἦταν ἀπὸ ἄσπρο χοντρὸ μπαμπακερὸ πανί, συνήθως χωρὶς μανίκια, καὶ εἶχε κεντήματα στὸν ποδόγυρο, καμωμένα μὲ μαῦρα μετάξια σὲ διάφορα σχέδια. Ἐφτανε περίπου ὡς τοὺς ἀστράγαλους καὶ ἔπαιρνε διαφορετικὲς ὀνομασίες, ἀνάλογες μὲ τίς ὀνομασίες πού ἔδιναν στὰ κεντήματα τοῦ ποδόγυρου, ὅπως τὸ *πουκάμισο μὲ τὸ παιδί, ὁ βοῖδομάτης* (εἰκ. 210) κ.ἄ. Γενικά τὸ μαῦρο χρῶμα κυριαρχοῦσε τόσο στὰ καθημερινὰ καὶ τὰ γιορτινὰ ὅσο καὶ στὰ νυφιάτικα, πού ἦταν γνωστὰ μὲ τὴν ὀνομασία τὰ *βεζύρια*. Ἡ κοπέλα συνήθως κεντοῦσε γιὰ τὴν προίκα τῆς δυὸ *βεζύρια*. Τὸ *πρῶτο βεζύρι μὲ τὸ βοῖδομάτι* τὸ φοροῦσε τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τῆς, ἐνῶ τὸ *δεύτερο βεζύρι* (εἰκ. 211) τὸ φοροῦσε στὰ *πιστρόφια*, δηλαδή τὴν πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὸν γάμο τῆς, ὅταν, παντρεμένη πιά, πῆγαινε γιὰ ἐπίσκεψη στὸ σπίτι τῶν γονικῶν τῆς⁴⁰.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ σχέδιο στὰ κεντήματα αὐτὰ ἦταν τὰ ἐναλλασσόμενα μαῦρα κυπαρισσάκια, πού προεξείχαν ἀπὸ μιά, ἐπίσης μαῦρη, στενὴ ἢ φαρδιά ταινία. Καὶ τὰ δυὸ *βεζύρια* συνήθιζε νὰ τὰ φορᾷ ἡ νιόπαντρη ὡς τὰ δυὸ χρόνια μετὰ τὸ γάμο τῆς· μετὰ τὰ ἔβγαζε καὶ τὰ φύλαγε⁴¹.

Στὸ χορὸ, *βάλα*, φοροῦσαν ἄλλα πουκάμισα, πού εἶχαν κι αὐτὰ παλιὰ σχέδια. Ὁ κεντητὸς διάκοσμος τοῦ ποδόγυρου παρίστανε χορὸ, ἀπὸ τὸν ὅποιο κατ' ἐπέκταση ὀνομάστηκαν καὶ τὰ πουκάμισα *βάλα - φούντια*. Τὰ σπουδαιότερα σχέδια ἦταν παιδάκια, γυναῖκες ἢ κουκλίτσες πού χόρευαν⁴² (εἰκ. 212).

Τὸ πιὸ πλούσιο ὅμως πουκάμισο ἦταν τὸ πένθιμο, τὸ *κολονάτο* (εἰκ. 213), ὅπως τὸ ἔλεγον, πού πῆρε τὴν ὀνομασία αὐτὴ ἀπὸ τίς κατακόρυφες κεντημένες ταινίες πού τὸ στόλιζαν. Τὸ πουκάμισο αὐτὸ τὸ φοροῦσαν οἱ γυναῖκες, ὅταν πέθαινε συγγενῆς τους, καὶ κυρίως ὅταν πέθαινε ὁ ἄντρας τους. Δέν ἔλειπε ἀπὸ καμιὰ προίκα. Ἡ βελονιά στὸ πένθιμο πουκάμισο λεγόταν *μωσερέζι* καὶ ἔμοιαζε μὲ τὴ σταυροβελονιά. Κυριαρχοῦσε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὸ μαῦρο χρῶμα, δέν ἔλειπαν ὅμως καὶ ὀρισμένα κομμάτια πού τὰ κεντοῦσαν μὲ γαλάζιες, πράσινες, καφετιές καὶ κόκκινες μεταξωτές κλωστές. Τὸ πένθιμο πουκάμισο διέφερε ἀπὸ τὰ ἄλλα πουκάμισα στὴ διακόσμηση, καθὼς καὶ στὸν τρόπο πού τοποθετοῦσαν τὰ σχέδια. Μπροστὰ κεντοῦσαν δυὸ κατακόρυφες ταινίες, τίς *κολόνες*, πού εἶχαν πλάτος τρία ὡς

39. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 92.

40. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 94.

41. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

42. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 95.

τέσσερα δάχτυλα, οί όποίες άρχιζαν από τόν ποδόγυρο καί τέλειωναν στό στήθος. Πολλές *κολόνες* κατέληγαν σέ μιά όξεία γωνία. Μικρά κεντήματα, τό *κορδόσι* ή τά *στήματα*, πού ήταν διακεκομμένες κεντητές γραμμές, ένωσαν τίς *κολόνες* μεταξύ τους⁴³. Τό πένθιμο πουκάμισο άρχικά τό φορούσαν μόνο οί χήρες, αλλά άργότερα γενικεύτηκε σ' όλες τίς πένθιμες φορεσιές. *Κολονάτα* συνήθιζαν καί στήν *Εύβοια*⁴⁴ καί στήν *Κορινθία*⁴⁵.

Τέλος, σ' όλα τά πουκάμισα, γιά πρόσθετο στολισμό, έβαζαν χρυσές πούλιες, οί όποίες έχουν χαθεί πιά από τόν χρόνο καί τή χρήση από τά περισσότερα παραδείγματα πού έχουν σωθει⁴⁶.

Μιά από τίς πίο πλούσιες καί αντιπροσωπευτικές φορεσιές ήταν καί εκείνη τής *Αττικής*, γνωστή μέ τήν όνομασία ή *Μεσογίτικη φορεσιά*, πού τή φορούσαν σ' όλα τά χωριά τής *Αττικής*, ακόμα καί σ' εκείνα πού ήταν κοντά στήν *Αθήνα*⁴⁷. Η όμορφιά καί ό πλούτος τής φορεσιάς, καί ιδιαίτερα ό πλούτος τών κεντημάτων του πουκάμισού της, είχαν κινήσει από πολύ νωρίς τό ενδιαφέρον τών ξένων περιηγητών, όπως του Richard Chandler⁴⁸, τών L. Dupré καί Jacob Salomon Bartholdy⁴⁹, του Edmond About⁵⁰, του Charles Schaub⁵¹, τής Dora d' Istria⁵², του O.M. Stackelberg (είκ. 214—215), κ.ά.⁵³

Ανάλογα μέ τή χρήση του καί τόν πλούτο του κεντήματος, τό πουκάμισο έπαιρνε καί τήν όνομασία του. Τό καθημερινό λεγόταν *καμίσι*⁵⁴ ή *κιμίσε*⁵⁵, ένω τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο, από τόν πλούσιο κεντημένο ποδόγυρο, τό *φούντι*, λεγόταν καί αυτό *φούντι*⁵⁶.

43. Τής ίδιας, ό.π.

44. Τής ίδιας, ό.π. Βλ. καί I. Δ. Καρρά, *Ένδυμασία Καθενών Εύβοίας, Λαογραφία*, τ. 20 (1962), σ. 284.

45. *Αγγελικης Χατζημιχάλη*, ό.π.

46. Τής ίδιας, ό.π.

47. Τής ίδιας, ό.π., σ. 26.

48. Richard Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, vol. II, Oxford 1825, σ. 154.

49. L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Paris 1825, πίν. 19. Jacob Salomon Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, vol. II, Paris 1807, σ. 94.

50. Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854, σ. 46.

51. Charles Schaub, *Excursion en Grèce au printemps de 1862*, Genève 1863, σ. 12.

52. Dora d' Istria, ό.π., vol. II, σ. 435—6.

53. O. M. Stackelberg, ό.π., πίν. 3—4.

54. *Αγγελικης Χατζημιχάλη*, ό.π., σ. 30.

55. ΧφΑ. 1799 (συλλ. *Αναστασίας Μπρέμπου*, από τόν *Ασπρόπυργο Αττικής*), σ. 33.

56. ΧφΑ. 1348 (συλλ. *Γαρυφαλλιās Αδάμη*, από τά *Καλύβια Αττικής*), σ. 34.

Τόσο τό καθημερινό ὅσο καί τό γιορτινό πουκάμισο, τό τελευταῖο γνωστό ὡς τό *πρῶτο φούντι*, γινόταν ἀπό ἄσπρο χοντρό μπαμπακερό πανί τοῦ ἀργαλειοῦ. Τό μπαμπάκι του τό καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες καί τό νῆμα του πάλι οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες τό γνέθανε στό χέρι. Μόνο τά τελευταῖα χρόνια χρησιμοποιοῦσαν ἀγοραστό ὕφασμα. Τό φάρδος τοῦ πανιοῦ ἦταν 50 πόντοι, ὅταν ἦταν φτιαγμένο στό σπιτικό ἀργαλειό, καί γιά ἓνα πουκάμισο χρειάζονταν 6,50 περίπου μέτρα. Τό παλιότερο πουκάμισο ἦταν μακρύ, ἔφτανε κάτω ἀπό τούς ἀστράγαλους καί δέν εἶχε ποτέ μανίκια⁵⁷.

Γιά προίκα, τά πιό πλούσια κορίτσια ἔπαιρναν δυό δωδεκάδες κεντημένα πουκάμισα καί ἔξι τό λιγότερο ἀκέντητα, γιά καθημερινά καί τῶν γηρατιῶν. Τά τελευταῖα ἦταν γνωστά ὡς *πλιάθκα* (*Λιόπεσι*) καί *λύπικα* (*Κορωπί*). Ἡ παντρεμένη, ὅπως συνέβαινε καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, φρόντιζε νά μείνουν ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἀφόρετα, γιά νά τά δώσει καί αὐτή μέ τή σειρά της στίς κόρες της⁵⁸.

Ὅσο πιό στενό καί πιό ἀπλό ἦταν τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου, τόσο πιό δευτερότερο σέ χρήση ἦταν τό πουκάμισο. Τά κεντήματα στά πουκάμισα αὐτά (εἰκ. 216), πού ἦταν καθημερινά, γίνονταν μέ μπαμπακερά νήματα μέ τήν τεχνική τῆς σταυροβελονιάς καί ἦταν *μετρητά*, δηλαδή τά κεντοῦσαν μετρώντας τίς κλωστές τοῦ ὑφάσματος, ἐνῶ τά θέματά τους ἦταν γεωμετρικά ζωικά ἢ φυτικά, αὐστηρά ὁμως σχηματοποιημένα⁵⁹. Δέν ἔλειπαν ὁμως καί τά πουκάμισα, πού εἶχαν λίγο κέντημα σταυροβελονιάς ἢ μιά πιό λεπτή ὀξυκόρυφη δαντέλα, γνωστή ὡς *δοντάκι*, ὡς τέλειωμα στήν ἄκρη τοῦ ποδόγυρου. Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά γεροντικά πουκάμισα δέν εἶχαν καθόλου κέντημα (*Κορωπί*) ἢ, ἂν εἶχαν, αὐτό ἦταν ἐλάχιστο καί σέ πολὺ σκούρους χρωματισμούς — λαχανί, μῶβ, γκρενά (*Λιόπεσι*)⁶⁰.

Ἀντίθετα τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα πουκάμισα ἦταν πάντα πλουσιοκεντημένα. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς τεχνικῆς τοῦ κεντήματος ἀνῆκαν στήν κατηγορία τῶν *γραφτῶν*, δηλαδή τῶν σχεδιασμένων κεντημάτων, καί παρουσίαζαν ἰδιότυπη διακοσμητική μορφή. Τά κεντοῦσαν μέ πολύχρωμα μετάξια, σέ τόνους πολὺ ζωηροῦς, πού ἔκανε τό σύνολο νά μοιάζει μέ ἐκθαμβωτικό μωσαϊκό, φτιαγμένο μέ πολύχρωμες ψηφίδες. Μέ λίγη προσοχή,μποροῦσε

ΧφΑ. 1800 (σουλ. Ἀθηνῶς Μαντάλα, ἀπό τό Μαρκόπουλο Ἀττικῆς), σ. 49—50. ΧφΑ. 2105 (σουλ. Μαρίας Μανῶλη, ἀπό τό Κορωπί Ἀττ.), σ. 17. ΧφΑ. 2107 (σουλ. Ἄννας Μπέκα, ἀπό τά Σπάτα Ἀττ.), σ. 20.

57. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 30—1.

58. Πληροφορίες: Κα Μαρία Μιχαήλ — Δέδε. Βλ. καί Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 29.

59. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 31.

60. Πληροφορίες: Κα Μαρία Μιχαήλ — Δέδε. Βλ. καί ΧφΑ. 1802 (σουλ. Ἐλένης Κώνστα, ἀπό τό Κορωπί Ἀττικῆς), σ. 31.

κανείς νά διακρίνει μιά διάταξη τοῦ διάκοσμου κατά ὀριζόντιες ζῶνες καί νά ξεχωρίσει, παρ' ὄλη τήν τυποποίηση καί τήν ἀφαίρεση, μερικά συγκεκριμένα θέματα, ὅπως ἦταν ὁ *μαστραπάς*, πού ἔμοιαζε μέ ἀνάποδο Ω ἢ μέ βάζο ἢ τά μικρά ἀνθρωπόμορφα σχήματα, πού γέμιζαν τίς γλῶσσες τῆς ἐπάνω ὀδοντωτῆς ταινίας⁶¹ (εἰκ. 217).

Οἱ κλωστές, πού τίς ὀνόμαζαν *λαζούλια*, ἦταν παλιότερα κλωσμένες καί βαμμένες ἀπό τίς ἴδιες τίς χωρικές, ἐνῶ στά νεότερα χρόνια ἦταν σχεδόν πάντα ἀγοραστές⁶². Τό πολύχρωμο κέντημα, γνωστό καί ὡς *πρέσιλια*⁶³, εἶχε στά καλά πουκάμισα πλάτος 6—8 δάχτυλα, ἐνῶ στά γιορτινά καί τά νυφιάτικα ξεπερνοῦσε σέ ὕψος τούς 70 πόντους⁶⁴.

Οἱ χωρικές οἰκογένειες τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης κοινωνικῆς τάξης ἔδιναν τά γιορτινά καί τά νυφιάτικά τους πουκάμισα σέ εἰδικές ἐπαγγελματίες κεντήστρες, τίς *μίστρες*, καί ἡ ἐκτέλεση τοῦ κεντήματος ἀκολουθοῦσε μιά αὐστηρά καθορισμένη διαδικασία. Τά κεντήματα αὐτά, πού ἦταν σχεδιασμένα στό ὕφασμα, τά ὀνόμαζαν *λαζούρια*⁶⁵, καί τά θέματά τους εἶχαν πολλές ἰδιωματικές ὀνομασίες, ὅπως ἡ *κοκιλιά μέ τά κεφάλια*⁶⁶, τά *κ(ι)μίσει ντά κίντιμα μέ ντί γουρζέ'ρε*, δηλαδή πουκάμισα κεντημένα μέ δύο *γουρζέρια*, (= ταινίες), τά *κιμίσει πράπελια*, δηλαδή πουκάμισα κεντημένα ἀπό τήν ἀνάποδη, κ.ἄ.⁶⁷.

Στά κεντήματα αὐτά χρησιμοποιοῦσαν βελονίες γνωστές καί σ' ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. ἡ *ριζοβελονιά*, ἡ *ἴση* ἢ *πλακέ βελονιά*, ἡ *πισωβελονιά* καί ἡ *φουσκωτή*⁶⁸. Γιά νά κεντηθεῖ ὁ ποδόγυρος, χρειάζονταν τρεῖς εἰδικές

61. Πληροφορίες: Κα Πόπη Ζώρα. Τῆς ἴδιας, Κεντήματα καί Κοσμήματα, σ. 9. Τῆς ἴδιας, Σημειώσεις, σ. 124. Τά κεντητικά αὐτά σχέδια ἴσως κρύβουν καί κάποιο συμβολικό χαρακτήρα. Ὁ *μαστραπάς* π.χ., τό βασικό κέντημα τοῦ γιορτινοῦ καί νυφιάτικου πουκάμισου, δέν ἀποκλείεται νά ὑπονοεῖ τήν ἴδια τήν κοπέλα πού παντρευόταν. Βλ. σχετικά: Μαρίας Μιχαήλ — Δέδε, Ἀρβανίτικα Τραγούδια, Σειρά Α', Ἀθήνα 1978, σ. 94.

62. Προσωπική ἐμπειρία.

63. ΧφΑ. 1802 (συλλ. Ἑλένης Κώνστα, ἀπό τό Κορωπί Ἀττικῆς), σ. 31.

64. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π.

65. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. ΧφΑ. 1800 (συλλ. Ἀθηνᾶς Μαντάλα, ἀπό τό Μαρκόπουλο Ἀττ.), σ. 49—50.

66. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π.

67. ΧφΑ. 1799 (συλλ. Ἀναστασίας Μπρέμπου, ἀπό τόν Ἀσπρόποργο Ἀττικῆς), σ. 33. Στό χωριό Λιόπεσι ἡ λέξη *γουρζέρι* σημαίνει μεγάλη κεντητή ταινία, πού χωρίζει τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου τοῦ πουκάμισου σέ δύο μέρη: Στό κατώτερο, πού εἶναι ἀραιοκεντημένο καί στό ἀνώτερο, πού εἶναι πυκνοκεντημένο. Πληροφορίες: Κα Μαρία Μιχαήλ — Δέδε.

68. Προσωπική ἐμπειρία. Βλ. καί Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π. Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ *ριζοβελονιά*, βελονιά πού χρησιμοποιεῖται σέ πολλά κεντήματα, ἔχει

γυναίκες. Τό ρούχο τό ξπαιρνε, συνήθως έργολαβικά, ή ειδική μάιστρα, πού σχεδίαζε τά *λαζούρια*, δηλαδή τά γραφτά κεντήματα, τεζάροντας τό πανί στό τελάρο. "Υστερα τό έδινε σέ άλλη, νά *ρίξει τό μαύρο*, πού κεντούσε τό περιγραμμά του σχεδίου μέ μαύρη ριζοβελονιά, γιά νά ξεχωρίζουν τά θέματα μεταξύ τους. 'Η ίδια πάλι κεντούσε καί τά κομμάτια τά γαλάζια καί τά πράσινα. "Όταν τέλειωνε αυτή τή δουλειά, πού άπαιτούσε πολύ καιρό, τό κεντημένο πουκάμισο τό ξπαιρνε τρίτη κεντήστρα, πού *έριχνε τά γουργουλιά*, δηλαδή κεντούσε τά υπόλοιπα χρωματιστά κεντήματα μέ τή βοήθεια δυό άλλων βοηθών. Τέλος, οί νύφες τής πρώτης κοινωνικής τάξης έδιναν τό κεντημένο πουκάμισο μέ τά *δεκαοχτώ γουργουλιά*, δηλαδή μέ τά δεκαοχτώ χρώματα, σέ άλλη μάιστρα, πού ήταν ειδική γιά τά *χρυσά*, πού κεντούσε μέ χρυσόνημα τά χρυσά μοτίβα πάνω στό ήδη κεντημένο πουκάμισο. Αυτό τό πουκάμισο ήταν γνωστό ως τό *δλόκληρο φούντι μέ τό χρυσό* (είκ. 218). Γιά νά *ρίξει τό χρυσάφι* ή μάιστρα, ήταν άναγκασμένη νά τό κεντήσει πάνω στό τελάρο, άπλώνοντας τή χρυσοκλωστή πάνω στην έπιφάνεια του κεντήματος καί στερεώνοντάς τη μέ χοντρή κίτρινη μεταξωτή κλωστή, στριμμένη πολλές φορές, πού λεγόταν *μπρισίμι*. Μ' αυτό τόν τρόπο σχημάτιζε διάφορα τυπικά σχέδια, όπως τίς *μπουμπούκες*, τά *κεφάλια*, τά *τριαντάφυλλα*, τά *σαλιγκάρια*, τά *δοντάκια* κ.ά., πού πλαισίωναν τά κύρια κεντητικά θέματα, τούς *μαστραπάδες*⁶⁹.

Τά χρυσοκενήματα φούντια δέν τά συνήθιζαν οί νύφες τής δεύτερης κοινωνικής τάξης. Αυτές γιά νυφιάτικο πουκάμισο φοροούσαν τό *μισό φούντι μέ τή μιά μαστραπά*, δηλαδή πουκάμισο κεντημένο μόνο μέ πολύχρωμα γουργουλιά καί μ' ένα μόνο χρυσό μαστραπά. Τά τελευταία χρόνια οί πió πλούσιες στόλιζαν τά νυφιάτικά τους πουκάμισα σποραδικά μέ χρυσοκενήματα σέ όρισμένα μόνο κεντημένα μέρη, πού τά δνόμαζαν *καρδιές* (είκ. 217). Πολλές φορές όμως δέν έβαζαν καθόλου χρυσάφι στά φούντια τους, όπως άλλωστε καί όλες οί νύφες τής τρίτης κοινωνικής τάξης⁷⁰.

'Υπήρχαν καί άλλα κεντητικά θέματα, πού ήταν άυστηρά γεωμετρικά, όπως οί ρόμβοι, τά τετράγωνα, τά τρίγωνα, οί μαϊάνδροι, οί τετράπλευρες πυραμίδες, σχηματοποιημένες γλάστρες καί άνθέμια, ένώ σέ άλλη κατηγο-

ώς κύριο χαρακτηριστικό της τήν άναδίπλωση των κλωστών. Βλ. Σοφίας Σταμπεδάκη — Καρπούζου. Αί διακοσμητικά βελονιά, σ. 73. 'Η *Ίση* ή *πλακέ* βελονιά διαφέρει από τή *φουσκωτή* μόνο στό ότι έδώ δέν γεμίζεται τό σχέδιο, πριν από τό κυρίως κέντημα, μέ περαστές βελονιές. Τής ίδιας, ό.π., σ. 46.

69. 'Αγγελικής Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 31—2.

70. Τής ίδιας, ό.π., σ. 32. Τό νυφιάτικο πουκάμισο τής τελευταίας κοινωνικής τάξης, πού είχε λίγο κέντημα μόνο μέ πολύχρωμες κλωστές, λεγόταν *μισκούνς*. Πληροφορίες: Κα 'Ιωάννα Παπαντωνίου.

ρία υπάγονταν εκείνα τά θέματα, πού τά σχέδιά τους είχαν ανατολική καταγωγή, ὅπως ἦταν τό γαρίφαλο, ἡ ντάλια κ.ἄ.⁷¹.

Τά πουκάμισα τῆς τελευταίας περιόδου δέν ἔμοιαζαν καθόλου μέ τά παλιότερα. Φτιαγμένα ἀπό ἀγοραστό χασέ μέ φαρδιά μανίκια, ἔφταναν ὡς τόν ἀστράγαλο καί ἦταν ἄλλοτε ὀλόσωμα καί ἄλλοτε μισά, ἐνῶ γιά μόνο στολισμό εἶχαν ἀγοραστές δαντέλες, πούλιες καί χάντρες⁷².

Πληροφορίες γιά τήν παλιότερη φορεσιά τῆς Ἑλευσίνας, τή *στολή*⁷³, πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες καί στά γύρω χωριά **Μάνδρα, Μαγούλα, Κούντουρα, Βίλια, Κριεκούκι** κ.ἄ., ἔδωσαν οἱ ξένοι περιηγητές τοῦ περασμένου αἰώνα Doga d' Istria⁷⁴, Fredrika Bremer⁷⁵, Renell Rodd κ.ἄ.⁷⁶.

Τό παλιότερο πουκάμισο ἦταν σχεδόν ὁμοιο μ' ἐκεῖνο τῆς φορεσιάς τῆς Ἀττικῆς. Ὑφαινόταν καί αὐτό ἀπό τίς γυναῖκες καί, ἐνῶ δέν εἶχε μανίκια, ὅπως τό πουκάμισο τῆς Ἀττικῆς, διέφερε ἀπό ἐκεῖνο στό μήκος, γιατί αὐτό ἦταν πιο κοντό. Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ἔφτανε ὡς τή μέση τοῦ στήθους καί ἀφηνε νά περνᾶ ἐλεύθερο τό κεφάλι. Τό ἄνοιγμα αὐτό ἔκλεινε εἴτε μέ δύο ἄσπρα κορδόνια καμωμένα ἀπό στριμμένο μπαμπάκι εἴτε ἀπό τό ἴδιο τό ὕφασμα, ἢ τό κούμπωναν μ' ἓνα μικρό κουμπί⁷⁷.

Τά πολύχρωμα κεντήματα τοῦ ποδόγυρου, πού ἦταν καί αὐτά *γραφτά*, εἶχαν τήν ἴδια κεντητική τεχνοτροπία μ' ἐκεῖνα τοῦ πουκάμισου τῆς Ἀττικῆς. Ὅλα γίνονταν μέ τή *ριζοβελονιά* ἢ *πισωβελονιά* καί μέ τή *φουσκωτή* καί, ὅπως καί τά κεντήματα τῆς Ἀττικῆς, ἔδιναν μιά πολύ πλούσια διακόσμηση. Αὐτά τά κεντήματα τοῦ γιορτινοῦ καί τοῦ νυφιάτικου πουκάμισου, πού ἦταν πιο πλατιά ἀπό ἐκεῖνα τοῦ καθημερινοῦ, δέν ξεπερνοῦσαν τούς 30 πόντους. Τά σχέδιά τους, πού τά κεντοῦσαν μέ πολύχρωμα μετάξια σέ σκοῦρες ἀποχρώσεις, ἦταν μαιανδροειδή καί ἀγγειόσχημα καί αὐστηρά σχηματοποιημένα⁷⁸.

Τά καθημερινά πουκάμισα τῆς τελευταίας περιόδου εἶχαν κάποια παραλλαγή στά σχέδια. Τά περισσότερα ἦταν ἀπλά καί κεντημένα μέ *σταυροβελονιά* μέ μπαμπακερά νήματα σέ χρωματισμό κόκκινο, πού κάπου-κάπου τό ποίκιλλε τό γαλάζιο χρῶμα⁷⁹.

71. Τ. Λουκίδη, Ἀττική. Ἑλληνικά χωρικά κεντήματα, Ἀθήναι 1937, σ. 56.

72. Ἄννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Ἡ νεότερη παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς, Νέα Ἑστία, τ. 103, τεύχ. 1218 (1978), σ. 462.

73. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 78.

74. Doga d' Istria, ὀ.π., II, 524—5.

75. Fredrika Bremer, Greece and the Greeks, vol. II, London 1863, σ. 251—2.

76. Rennell Rodd, The customs and lore of modern Greece, London 1892, (πίνακας χωρίς ἀρίθμηση μεταξὺ τῶν σ. 208—9).

77. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π.

78. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 78—9.

79. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 79.

Περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν για τό πουκάμισο τῆς νεότερης φορεσιάς (εἰκ.219). Στό πουκάμισο αὐτό πρόσθεταν μακριά καί πλατιά μανίκια, στολισμένα ὀλόγυρα στόν καρπό μέ λεπτή δαντέλα, ἐνῶ κατάργησαν τά πολύχρωμα κεντήματα τοῦ ποδόγυρου. Τή θέση τους πῆραν κάθετες ταινίες, φτιαγμένες μέ ὀλόασπρο κέντημα καί γνωστές ὡς *μέριτζε* ἢ *μέριζε*. Ἐρχίζαν ἀπό τή μέση τοῦ πουκάμισου κι ἔφταναν ὡς τό στρίφωμα. Τό κέντημα γινόταν διάτρητο σά δαντέλα, μέ τό πίσω μέρος τῆς βελόνας, χωρίς νά ξεφτοῦν οἱ κλωστές τοῦ ὑφάσματος. Ἐσφιγγαν τήν κλωστή λίγο περισσότερο, ἄνοιγε τό ὑφασμα, καί ἔτσι σχηματίζονταν τρυπίτσες. Μέ τίς τρυπίτσες αὐτές καί μέ τό ἀκέντητο μέρος τοῦ ὑφάσματος, πού ἄφηναν ἐνδιάμεσα, διαμορφωνόταν τό σχέδιο⁸⁰.

Ἡ νύφη ἔπαιρνε στήν προίκα τῆς τό λιγότερο δώδεκα πουκάμισα τοῦ *μερατζιοῦ* καί ἀρκετά καθημερινά καί τῶν γηρατιῶν. Ἀπό αὐτά ἄφηνε μερικά ἀφόρετα γιά τήν προίκα τῆς κόρης τῆς. Τά πουκάμισα τοῦ *μερατζιοῦ* τά φοροῦσαν ὡς τά 40—50 χρόνια τους. Μετά ἔβαζαν πουκάμισα ἀπλά χωρίς κανένα κέντημα, ὅπως ἔκαναν οἱ ἡλικιωμένες καί στά χωριά τῆς Ἀττικῆς⁸¹.

Τό ὑφασμα στά καλά πουκάμισα ἦταν ἀπό μεταξωτό, ἐνῶ τά δευτερότερα τά ἔφτιαχναν ἀπό μπαμπακερό πανί καί εἶχαν λίγο κέντημα σταυροβελονιάς. Τά τελευταῖα χρόνια κατάργησαν τό κέντημα τοῦ ποδόγυρου καί ἔβαλαν στό τέλειωμά του ἄλλοτε δαντέλα πού τήν ἔφτιαχναν οἱ ἴδιες καί ἄλλοτε, πῶ σπάνια ὁμως, ἔτοιμο πλισέ ἀγορασμένο στήν Ἀθήνα. Στά ἐντελῶς τελευταῖα χρόνια ἀντικατέστησαν τό πουκάμισο τοῦ *μερατζιοῦ* μέ πουκάμισο φτιαγμένο ἀπό μεταξωτό ὑφασμα, πού τό ἀγόραζαν στή Σαλαμίνα. Τό πουκάμισο αὐτό γινόταν εἴτε ἀπό *στόφια* εἴτε ἀπό *κλάρα*. Τό *στόφια* ἦταν ἄσπρο μεταξωτό πανί τοῦ ἀργαλειοῦ πού σχηματίζει στήν ὕφανσή του μικρά τετράγωνα, ἐνῶ τό *κλάρα* ἦταν πῶ ἀκριβό ὑφασμα καί εἶχε σπαρμένα στόν κάμπο του μικρά ὕφαντά κεντήματα, ὅπως τριανταφυλλάκια κ.ἄ.⁸²

Στό *Κριεκούκι* καί στή γύρω του περιοχή τά πῶ παλιά πουκάμισα, ἐκτός ἀπό τά παραπάνω κεντήματα, πού ἦταν ὁμοια μέ τῆς Ἀττικῆς, εἶχαν κι ἕνα ἄλλο κέντημα τοῦ ποδόγυρου, πού ἦταν γνωστό μέ τήν ὀνομασία *καλύμμα* καί ἦταν καμωμένο μέ μαῦρες κλωστές⁸³.

Ἀπό πληροφορίες πού δίνουν οἱ Fredrika Bremer⁸⁴, Eugène Yeme-

80. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

81. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

82. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

83. ΧφΑ. 633 (συλλ. Βασιλικῆς Τζεμπελίκου, ἀπό τό Κριεκούκι Ἀττικῆς), σ.

84. Fredrika Bremer, ὀ.π., σ. 246.

niz⁸⁵, καθώς και άλλοι περιηγητές⁸⁶ προκύπτει ότι τό παλιότερο πουκάμισο τῶν χωριῶν τῆς Μεγαρίδας πρέπει νά ἔμοιαζε μέ ἐκεῖνα τῆς ἸΑττικῆς καί τῆς ἸΕλευσίνας.

Στά ἴδια τά Μέγαρα ἡ παλιότερη φορεσιά εἶχε ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, πού ἦταν κεντημένο μέ κλωστές γαλάζιες καί σκούρες ρόζ, γνωστές ἐδῶ ὡς *λαζούρια*⁸⁷. Στά νεότερα χρόνια ἡ φορεσιά ἄλλαξε. Χωρική φορεσιά λογιζόταν μόνο ἡ δεύτερη, ἡ καθημερινή⁸⁸ (εἰκ. 220). Τόσο ὁμως σ' αὐτή ὅσο καί στή γιορτινὴ — νυφιάτικη (εἰκ. 221), τό ἐξωτερικό ἐφαρμοστό χειριδωτό φόρεμα — παλτό, ὁ *καπλαμάς*, ἔφτανε ὡς τόν *κούτριγα* (ἀστράγαλο) καί σκέπαζε ἐντελῶς τό ἀπλό ἄσπρο μπαμπακερό πουκάμισο, ἀπό τό ὁποῖο μόλις καί διακρινόταν τό τέλειωμα τοῦ ποδόγυρου, πού εἶχε γιά στολισμό μιά ψιλή δαντέλα⁸⁹.

85. Eugène Yemeniz, ὀ.π., σ. 214.

86. Βλ. ἐνδεικτικά: L' Auteur du Mariage, Journal d'un voyage au Levant, vol. I, Paris 1848, σ. 116.

87. Πληροφορίες: Κα Ἰωάννα Παπαντωνίου.

88. Πόπης Ζώρα, Σημειώσεις, σ. 155.

89. Δημητρίου Σακκά, Κοινωνιογράφημα Μεγάρων. ἸΑθῆνα 1966, σ. 87. ΧφΑ. 1026 (σὺλλ. Μαρίας ἸΗλία, ἀπό τά Μέγαρα), σ. 14. ΧφΑ. 1347 (σὺλλ. Γεωργίου Τσοβᾶ, ἀπό τά Μέγαρα), σ. 32. ΧφΑ. 2999 (σὺλλ. Παρασκευῆς Τρύπου, ἀπό τά Μέγαρα), σ. 37. ΧφΑ. 3000 (σὺλλ. ἸΑλεξάνδρας Παυλάκη — Κατσαροῦ, ἀπό τά Μέγαρα), σ. 36—7.

Συμπληρωματικὲς πηγές

Βοιωτία:

ἸΑρχεῖο Γιάννη Τσαρούχη, Φάκ. 2, ἀρ. 13 — 16 (Φορεσιά ἸΑράχοβας καθὼς καί ἐνδυματολογικὲς λεπτομέρειες).

Φωτογραφικό ἸΑρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, Φάκ. 4 (Φορεσιά Βοιωτίας, ποδόγυρος πουκάμισου Τανάγρας, Φορεσιά Παρνασσοῦ, Δεσφίνας, Λιβανάτων).

ἸΑττικὴ:

ἸΑρχεῖο Γιάννη Τσαρούχη (Μουσείου Μπενάκη), Φάκ. 2, ἀρ. 2—3, 5—6, 8—9. Φωτογραφικό ἸΑρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἸΑττικὴ, ἀρ. ἄλμπουμ 2. Λεύκωμα Πεῦτιέ, ἸΑκδοσις ἸΑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς ἸΕλλάδος, ἸΑθῆνα 1971, πίν. ἀρ. 36, 38 —9, 41. (ἸΑ ζωγραφικὴ ἀπόδοση ἄρχισε τό 1829 καί τέλειωσε τό 1836).

ἸΑδατογραφίες πού βρίσκονται στό Μουσείο Μπενάκη: Mary Hogarth, ἸΑδατογραφία γυναίκα ἀπό τά χωριά τῆς ἸΑττικῆς. T. Hope, ἸΑδατογραφία γυναίκα ἀπό τά χωριά τῆς ἸΑττικῆς, ἀρχές 19ου αἰῶνα, ἀνωνύμων, ἸΑδατογραφίες γυναικῶν ἀπό τά χωριά τῆς ἸΑττικῆς, ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Φίλιππος Μαργαρίτης (1810—92), ἸΑδατογραφία γυναίκα ἀπό τά χωριά τῆς ἸΑττικῆς.

Γνωστός ζωγράφος τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς ἦταν καί ὁ Γεράσιμος Πιτζαμάνος, ὁ ὁποῖος σέ πολλά του ἔργα ἔχει ἀπεικονίσει τὴ φορεσιά τῆς ἸΑττικῆς. Σχετικὰ

μέ τις ύδατογραφίες του Γερ. Πιτζαμάνου βλ. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσι-
σιά, σ. 29—30, σημ. 18—20.

Ἐλευσίνα:

Ἀρχεῖο Γιάννη Τσαρούχη, ὁ.π., Φάκ. 2, ἀρ. 4 (Ἐλευσίνα), 5 (Μάνδρα), 6
(σχέδια ἀπό φορεσιές Ἐλευσίνας καί Μάνδρας), 7 (Ἐλευσίνα), 8 (Ἐλευσίνα). Φωτο-
γραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ 3 (Ἐλευσίνα).

Μέγαρα:

Ἀρχεῖο Γιάννη Τσαρούχη, Φάκ. 2, ἀρ. II (σχέδιο φορ. Μεγάρων), Φάκ. 5, ἀρ. 2
(φορ. Μεγάρων), 3 (σχέδια καί λεπτομέρειες ἀπό φορ. Μεγάρων), Φάκ. 7, ἀρ. I (σχέδια
ἀπό φορ. Μεγάρων).

Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ 3 (Μέγαρα, γιορτινή
καί καθημερινή φορεσιά).

6. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Ἡ φορεσιά τῆς Κορινθίας ἄρχιζε ἀπὸ τὴν κωμόπολη τῆς Περαχώρας, καὶ αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος πού ὀνομαζόταν καὶ *φορεσιά τῆς Περαχώρας*. Τὰ κεντήματά της, φτιαγμένα μὲ μεταξωτὲς κλωστὲς, διακρίνονταν γιὰ τὸν πλοῦτο, τὴν ἰδιομορφία καὶ τὴν ποικιλία τους καὶ ἦταν γνωστὰ καὶ ὡς *κεντήματα τῆς Στυμφαλίας*. Ἦταν ὅλα μετρητά, δηλαδή τὰ κεντοῦσαν μετρώντας τὶς κλωστὲς τοῦ ὑφάσματος¹.

Τὸ παλιότερο πουκάμισο ἦταν ἀπὸ ἄσπρο μαμπακερό πανὶ ὑφασμένο ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες κι ἔφτανε περίπου ὡς τοὺς ἀστράγαλους. Λεγόταν *κοντό*, ἐπειδὴ δὲν εἶχε μανίκια. Ἀργότερα ἄρχισαν νὰ βάζουν μανίκια κεντητά, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὰ πρόσθετα κατωμάνικα, πού ἦταν τὸ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα ὅλων τῶν ἀμανίκωτων πουκάμισων. Στόν ποδόγυρο καὶ τὰ μανίκια τὸ πουκάμισο εἶχε περισσότερα ἢ λιγότερα κεντήματα, ἀνάλογα μὲ τὸν προορισμὸ του, δηλαδή ἂν θὰ γινόταν νυφιάτικο, γιορτινὸ ἢ καθημερινό².

Τὸ νυφιάτικο πουκάμισο ἦταν στολισμένο μπροστά μὲ ὄρθιες ταινίες, τὶς *κολόνες*, πού ἔφταναν ὡς τὴ μέση, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ λεγόταν *κολονάτο*. Εἶχε ὅμως καὶ ἄλλες πῖο μικρὲς κατακόρυφες ταινίες ὀλόγυρα στόν ποδόγυρο, πού στόλιζαν ἀκόμη περισσότερο τὸ πουκάμισο. Ἰδιότυπα κεντήματα ἔβαζαν καὶ στ' ἄλλα τους πουκάμισα. Δυστυχῶς ὅμως, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὰ περισσότερα κεντήματα τῶν χωρικῶν πουκάμισων, οἱ ὀνομασίες τους ἔχουν πιά ὀλοκληρωτικὰ λησμονηθεῖ³. Τὰ ἐξαιρετικὰ αὐτὰ κεντητικὰ παραδείγματα δείχνουν παράδοση πολὺ παλιά, πού πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς Charles Schaub⁴, Dora d' Istria κ.ἄ.⁵. Τὰ κύρια χρώματα τῶν κεντημάτων αὐτῶν, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει ἐπιδράσεις κεντητικῶν θεμάτων ἀπὸ τὴν Ἀράχοβα (εἰκ. 222), Τανάγρα (εἰκ. 223) καὶ Ἀττικὴ (εἰκ. 224), ἦταν τὸ καφετὶ καὶ τὸ μαῦρο, χωρὶς ὅμως

1. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, σ. 140.

2. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., σ. 140, 142.

3. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., σ. 142.

4. Charles Schaub, Excursion en Grèce au printemps de 1862, Genève 1863, σ. 143.

5. Dora d'Istria, Excursion en Roumélie et en Morée, vol. II, Paris 1863, σ. 420.

καί νά λείπουν καί μερικά κομμάτια κεντημένα μέ κόκκινο, γαλάζιο ἢ κίτρινο⁶.

Τά σχέδια τῶν κεντημάτων τῶν μανικωτῶν πουκάμισων⁷ τῆς τελευταίας περιόδου, φτιαγμένα μέ *σταυροβελονιά* σέ σκουρόχρωμους χρωματισμούς, ἦταν γνωστά μέ τήν ὀνομασία *τουρκατζέλια*⁸, ἐνῶ *μοντάφσα* ὀνόμαζαν τά πουκάμισα πού ἦταν κεντημένα μέ πολύχρωμες ἢ κόκκινες κλωστές, πού στόλιζαν τόν ποδόγυρο, τά μανίκια καί τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ⁹.

Ἡ ἐπιπρόσθετη τραχηλιά δέν ἔλειπε ἀπό κανένα πουκάμισο καί ἦταν φτιαγμένη ἀπό μπαμπακερό πανί. Τά ὄμορφα μεταξωτά τῆς κεντήματα ἦταν ὅλα γεωμετρικά. Στά πεδινά κυρίως μέρη τῆς **Κορινθίας** τά κεντήματα εἶχαν χρῶμα πορτοκαλο-κόκκινο, ἐνῶ ψηλά στή **Ζήρεια** καί τόν **Φενεό** τό χρῶμα τους ἦταν σκούρο καφετί¹⁰.

Τό πουκάμισο πού συνήθιζαν νά φοροῦν στό **Ἄργος** καί τά γύρω χωριά¹¹, γνωστό καί αὐτό στούς παλιότερους περιηγητές¹² (εἰκ. 225—227), ἦταν σχεδόν ὅμοιο μ' ἐκεῖνο τῆς **Κορινθίας**. Τά πολύ ὄμορφα κεντήματα του, γινομένα μέ πολύ λεπτά πολύχρωμα μετάξια σέ βαθιούς σκουρόχρωμους,

6. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, δ.π., σ. 140.

7. ΧφΑ. 1011 (συλλ. Αἰμιλίας Μπαρτζῆ, ἀπό τήν Ἀρχαία Κόρινθο), σ. 44. ΧφΑ. 1012 (συλλ. Θεοδώρας Δαρειώτη, ἀπό τό Ζευγολατιό Κορινθ.), σ. 34. ΧφΑ. 1015 (συλλ. Ἐλένης Λούτα, ἀπό τό Καίσαρι Κορινθ.), σ. 19—20. ΧφΑ. 1274 (συλλ. Αἰκατερίνης Οἰκονόμου, ἀπό τόν Ἅγιο Βασίλειο Κορινθ.), σ. 9. ΧφΑ. 2983 (συλλ. Καλλιόπης Σωτηροπούλου, ἀπό τό Ζεμενό Κορινθ.), σ. 43.

8. ΧφΑ. 584 (συλλ. Δήμητρας Ἀδάμ, ἀπό τό Καίσαρι Κορινθ.), σ. 7. ΧφΑ. 1015 (συλλ. Ἐλένης Λούτα, ἀπό τό Καίσαρι Κορινθ.), σ. 19—20.

9. ΧφΑ. 2823 (συλλ. Ἰακωβίνας Κανελλοπούλου, ἀπό τήν Περαχώρα Κορινθ.), σ. 23. Βλ. καί Ἄννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Ἡ νεότερη παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τά Ἀθήκια Κορινθίας. Συγκρίσεις καί διαφορές μέ ἀντίστοιχες φορεσιές ἀπό ἄλλα χωριά τῆς ἴδιας ἐπαρχίας. (Ἰπό ἔκδοση).

10. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, δ.π., σ. 140.

11. ΧφΑ. 235 (συλλ. Παναγιώτας Βάη, ἀπό τό χωριό Καρυά Ἀργολίδος), σ. 29 — 30. ΧφΑ. 236 (συλλ. Μαρίας Ζέππου, ἀπό τήν Ἐρμιονίδα Ἀργολ.), σ. 33 — 4. ΧφΑ. 237 (συλλ. Αἰκατερίνης Χαραλάμπους, ἀπό τή Λύρκεια, Ἀργολ.), σ. 12 — 3. ΧφΑ. 240 (συλλ. Σοφίας Παπανικολάου, ἀπό τό χωριό Πασσάς Ἀργολ.), σ. 7 — 8. ΧφΑ. 1266 (συλλ. Ἐλένης Πλακογιάννη, ἀπό τό Γυμνό Ἀργολ.), σ. 7 — 8. ΧφΑ. 1267 (συλλ. Ἀγγελικῆς Κωτσοπούλου, ἀπό τό χωριό Καρυά Ἀργολ.), σ. 41. ΧφΑ. 2973 (συλλ. Σοφίας Λεπτοπούλου, ἀπό τό Κρανίδι Ἀργολ.), σ. 23. ΧφΑ. 2974 (συλλ. Μαρίας Γραμματικοῦ, ἀπό τήν Νέα Ἐπίδαυρο Ἀργολ.), σ. 17, 48. ΧφΑ. 2976 (συλλ. Βασιλικῆς Κορωνιώτου, ἀπό τό Λυγουριό Ἀργολ.), σ. 29α—β. ΧφΑ. 2977 (συλλ. Παναγιώτας Σακελλαρίου, ἀπό τίς Λίμνες Ἀργολ.), σ. 15.

12. T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, vol. I, London 1820, σ. 226. Eugène Yemeniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, Paris 1854, σ. 151, 156.

κόκκινους κυρίως, χρωματισμούς, σχημάτιζαν κατακόρυφες ταινίες, τίς κολόνες, καί γι' αὐτό τό ὄνόμαζαν κι αὐτό *κολονάτο*¹³. "Ὅπως καί στά πουκάμισα τῆς **Κορινθίας**, ἔτσι καί ἐδῶ τά νεότερα πουκάμισα εἶχαν μα- νίκια¹⁴. Τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ἦταν συχνά κεντημένο. Δέν ἔλειπε ὅμως καί ἡ ἐπιπρόσθετη *τραχηλιά*, κεντημένη μέ κόκκινα μετάξια πού ἡ κοκκινωπή τους ἐπιφάνεια σκέπαζε ὄλο τό ὕφασμα, ἄν καί ἀνάμεσά τους μπορούσε κανεῖς νά διακρίνει λίγα πράσινα σχέδια, τίς *κλάρες*. Ἀντίθετα στά νεότερα πουκάμισα ἡ *τραχηλιά* ἦταν πολύ ἀπλή, χωρίς κέντημα, μέ μόνη διακόσμηση τίς ἀγορα- στές δαντέλες πού ἔβαζαν στό τέλειωμά της¹⁵. Ἐδῶ θά πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι, ἐνῶ ἡ **Πελοπόννησος** ἦταν ἀπό παλιά γνωστή στοὺς ξένους περιηγητές γιά τίς ἄριστες ὕφαντικές της ὕλες, μπαμπάκι, λινάρι, μετάξι¹⁶, ἀπό τίς ὁποῖες ἔφτιαχναν παλιότερα οἱ κάτοικοί της τίς φορεσιές τους, οἱ Πελοποννήσιοι, ἐκτός ἀπό τοὺς κατοίκους τῆς Κορινθίας καί Ἀργολίδας, ἦταν καί εἶναι πολύ λίγο συντηρητικοί στή φορεσιά τους, καί ἔτσι ὄχι μόνο δέν κράτησαν τίς παλιές τους φορεσιές, ἀλλά, καί ὅσες τυχόν ἔχουν φυλαγμένες, ἀνήκουν στήν τελευταία περίοδο¹⁷, καί ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπό τήν ἀστική φορεσιά τῆς Ἀ- μαλίας.

Ἡ φορεσιά τῆς παραλιακῆς **Κυνουρίας** ἦταν ἡ ἐξέλιξη τῆς φορε- σιᾶς πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες στόν **Πραστό**, ἀπό ὅπου καί μετανάστευ- σαν στό **Λεωνίδι**, μετά τήν καταστροφή τῆς πρωτεύουσας τῆς Τσακω- νιάς, τό 1827, ἀπό τόν Ἰμπραήμ Πασά¹⁸. Ἡ φορεσιά αὐτή ἦταν ἀπό πολύ παλιά ἀστική, ἐπειδῆ οἱ ἄντρες ἦταν ναυτικοί καί ἔφερναν στήν πατρίδα τους ὄχι μόνο ξένα ὕφασματα, ἀλλά καί σχέδια ἐπηρεασμένα ἀπό τά μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹⁹.

Τό πουκάμισο, τό *ᾄγγιωμα*²⁰, ἦταν μεταξωτό καί ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους. Ἦταν κεντημένο μέ μεταξωτά ἄσπρα κεντηματάκια ἢ μέ

13. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π., σ. 167.

14. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

15. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 167—8.

16. Βλ. ἐνδεικτικά: John Morrit, *The letters of John B. S. Morrit of Rokeby in the years 1794 — 6*, London 1914, σ. 197. John Galt, *Letters from the Levant*, London 1813, σ. 64. François Pouqueville, *Voyage en Morée*, vol. I, Paris 1805, σ. 94. William M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. II, London 1830, σ. 22—3.

17. Γιάννη Τσαρούχη, *Οἱ Μωραϊτικὲς φορεσιές σέ σχέση μέ τίς ἄλλες τοπικὲς ἑλληνικὲς ἐνδυμασίες*, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, τ. 2, Ἀθήνα 1958, σ. 261.

18. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ τσακωνικὴ φορεσιά τοῦ Πραστοῦ, Πελο- ποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, τ. 6, Ἀθήνα 1962, σ. 124.

19. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. Βλ. καί Μιχαήλ Δέφνερ, *Λεξικόν τῆς τσακωνικῆς διαλέ- κτου*, Λεξικογραφικόν Ἀρχεῖον, τ. 6, (Παράρτημα). Ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 292.

20. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π. ΧφΑ. 1474 (συλλ. Βλασίου Γιαννακο- πούλου, ἀπό τόν Πραστό Κυνουρίας), σ. 15.

κεντήματα φτιαγμένα με χρυσονήματα, και μ' αυτά στόλιζαν τόν ποδόγυρο (στά πιό παλιά πουκάμισα), τήν τραχηλιά και τίς ἄκρες τῶν φαρδιῶν μανικιῶν²¹ (εἰκ. 228), πού ἦταν γνωστά μέ τήν ὀνομασία οἱ *μάνικες* ἢ τά *καλκάνια*²².

Τίς ἐνώσεις τῶν φύλλων τοῦ πουκάμισου τίς ἔραβαν μέ τή βελονιά τῆς *φρεντῆς*. Κρατοῦσαν δηλαδή στό χέρι τά δυό φύλλα σέ εὐθεία γραμμὴ και πατοῦσαν τίς βελονιές ἀπό κάτω πρὸς τά πάνω²³. Τό φάρδος τῶν παινῶν φύλλων τό μάζευαν σούρα κάτω ἀπό τή μασχάλη. Τό μανίκι τό ἔραβαν πάνω στή σούρα αὐτή, και ἔτσι τό φάρδος τῶν φύλλων ἔμπαινε στό μανίκι και ἔδινε περισσότερη εὐκινησία στά χέρια²⁴.

Τά πουκάμισα τῆς φορεσιᾶς τῆς ὀρεινῆς **Κυνουρίας** (εἰκ. 229) ἦταν ἀπό μπαμπακερό πανί, φτιαγμένο στό σπιτικό ἀργαλειό και λευκασμένο μέ γελαδοβουνιά. Ἦταν μακριά, ἔφταναν ὡς τοὺς ἀστράγαλους, μέ πολὺ φαρδιά μανίκια, *σάν τοῦ παπᾶ*, ὅπως ἔλεγαν χαρακτηριστικά. Τά πουκάμισα τά στόλιζαν μέ ἀπλά κεντήματα στόν ποδόγυρο, τά μανίκια και τήν τραχηλιά²⁵.

Γιὰ τήν παλιότερη φορεσιά τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἀρκαδίας ὑπάρχουν πληροφορίες τόσο ἀπό τοὺς ξένους περιηγητές A. L. Castellan²⁶, François Rouquerville²⁷, Edmond About²⁸, ὅσο και ἀπό τή ζωγραφικὴ ἀπόδοση τοῦ O.M. Stackelberg²⁹ (εἰκ. 230).

Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω πληροφορίες, τό πουκάμισο ἦταν μακρὺ, ἔφτανε ὡς τά πόδια, και ἦταν κεντημένο στόν ποδόγυρο, στά μανίκια, στό

21. ΧφΑ. 1360 (συλλ. Ἑλένης Σαρρῆ, ἀπό τό Λεωνίδιον Κυνουρίας), σ. 36. ΧφΑ. 2960 (συλλ. Ἑλένης Κορομβόκη, ἀπό τό Ἴαστρος Κυν.), σ. 22. ΧφΑ. 2962 (συλλ. Μαρίας Σάλτα, ἀπό τό Λεωνίδιον Κυν.), σ. 33—4.

22. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὀ.π. ΧφΑ. 1474 (συλλ. Βλασίου Γιαννακοπούλου, ἀπό τόν Πραστό Κυν.), σ. 15.

23. Σοφίας Ρουσάλη, Ἡ Κυνουριακὴ ἐνδυμασία, Κυνουριακὴ Ἐπιθεώρηση, τ. 2, Ἀθήναι 1938 — 9, σ. 70. Σοφίας Ρουσάλη — Διατσίντου, Λαογραφία Λεωνιδίου, Ἀθήνα 1977, σ. 10.

24. Σοφίας Ρουσάλη, Ἡ Κυνουριακὴ ἐνδυμασία, ὀ.π.

25. ΧφΑ. 241 (συλλ. Αἰκατερίνης Τατούλη, ἀπό τόν Ἴαστρο Νικόλαο Κυν.), σ. 6. ΧφΑ. 592 (συλλ. Ἡλία Χάλια, ἀπό τή Νέα Χώρα Κυν.), σ. 8. ΧφΑ. 1298 (συλλ. Αἰκατερίνης Ἀναγνωστοπούλου, ἀπό τόν Ἴαστρο Νικόλαο Κυν.), σ. 8. ΧφΑ. 1296 (συλλ. Σοφίας Ψαρογιάννη, ἀπό τή Μελιγού Κυν.), σ. 9. ΧφΑ. 2099 (συλλ. Ἑλένης Τσακοπούλου, ἀπό τήν Καστάνιτσα Κυν.), σ. 29. ΧφΑ. 2377 (συλλ. Εὐτυχίας Κουτσογιάννη, ἀπό τήν Πραγματευτὴ Κυν.), σ. 31.

26. A. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante*, Paris 1808, σ. 114. (deuxième partie).

27. François Rouquerville, ὀ.π., σ. 180.

28. Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854, σ. 198 — 9.

29. O. M. Stackelberg, *Costumes et usages*, ἀρ. 7.

γιακά ή στήν τραχηλιά μέ σχέδια, όπου κυριαρχούσαν τό κόκκινο καί τό σκούρο μπλέ καί καφετί, πράγμα πού πιστοποιείται καί από τά ελάχιστα παραδείγματα πού έχουν σωθει³⁰ (είκ 231).

Τό νεότερο πουκάμισο άλλοτε ήταν μακρύ, έφτανε ως τούς αστράγαλους³¹, καί άλλοτε έφτανε ως τή μέση τής κνήμης³². 'Ο γύρος του λαιμού είχε γιακά, πού ήταν γνωστός ως *γρουζιέρα*³³, ενώ τό ίδιο τό άνοιγμα του λαιμού έφτανε ως τή μέση. Τό πουκάμισο άλλοτε είχε μανίκια (είκ. 232), καί άλλοτε ήταν άμανίκωτο, γιατί οί φτωχοί ιδιαίτερα συνήθιζαν μέ τό πρόσθετο ύφασμα, από τό όποιο θά έφτιαχναν τά μανίκια του πουκάμισου, νά φτιάχνουν πουκάμισα για τά παιδιά τους³⁴. Οί βελονιές των κεντημάτων ήταν γνωστές καί από τά κεντήματα των άλλων πουκάμισων, όπως ή *σταυροβελονιά*, τό *ψαροκόκαλο*, ή *ριζοβελονιά* ή ή *πισοβελονιά* κ.ά.³⁵.

Στή *Λακωνία* τό καθημερινό πουκάμισο ήταν από άσπρο μπαμπακερό πανί ή από λινό, ενώ τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο γινόταν από μεταξωτό ή από σποροκουκουλένιο ύφασμα³⁶. 'Ηταν μακρύ καί άλλοτε είχε μανίκια καί άλλοτε ήταν άμανίκωτο³⁷. Στά πολύ παλιά πουκάμισα έβαζαν στίς άκρες του ποδόγυρου, των μανικιών καί τής λαιμόκοψης δαντέλα *μιμπίλα* ή τά κεντούσαν μέ πολύχρωμες ή κόκκινες κλωστές, ενώ τά νεότερα είχαν για στολισμό άγοραστή δαντέλα³⁸.

Γιά τό παλιότερο πουκάμισο τής μανιάτικης φορεσιās υπάρχουν

30. Βλ. ένδεικτικά: Pauline Johnstone, A guide to Greek island embroidery, London 1972, σ. 97, πίν. 118 (Δολιανά 'Αρκαδίας). Μουσείου Μπενάκη, Βιτρίνα 225, άρ. 10 (πουκάμισο Δολιανών).

31. ΧφΑ. 2965 (συλλ. 'Αγγελικης Κύτταρη, από τά Λαγκάδια 'Αρκαδίας), σ. 32. 77. ΧφΑ. 595 (συλλ. 'Ιωάννου Καρούντζου, από τό Ροινό 'Αρκαδ.), σ. 24. ΧφΑ. 1022 (συλλ. Φωτεινης Καρούντζου, από τήν Πιάνα 'Αρκαδ.), σ. 14. ΧφΑ. 1302 (συλλ. Βασιλικης Κουμαρέλα, από τό Λεβίδι 'Αρκαδ.), σ. 19.

32. ΧφΑ. 591 (συλλ. Ουρανίας Σαμαρά, από τή Στεμνίτσα 'Αρκαδίας), σ. 13. ΧφΑ. 594 (συλλ. Παναγιώτας Κατσιγιαννη, από τό Βαλτεσίνικο 'Αρκαδ.), σ. 8. ΧφΑ. 1294 (συλλ. Κων/νας Νταρζάνου, από τή Μυγαλιά 'Αρκαδ.), σ. 30. ΧφΑ. 375 (συλλ. Κων/νας Κώτσινα, από τή Βλαχοκρασιά 'Αρκαδ.), σ. 67 — 8.

33. ΧφΑ. 1659 (συλλ. Γεωργίου Παλούμπα, από τό χωριό Σκορτσινό 'Αρκαδίας), σ. 100.

34. ΧφΑ. 1659, δ.π., σ. 97—8.

35. ΧφΑ. 2964 (συλλ. Σταυρούλας Κιντή, από τό Σταυροδρόμι 'Αρκαδ.), σ. 92.

36. ΧφΑ. 374 (συλλ. Κων/νας Κώτσινα, από τή Στεφανιά Λακ.), σ. 66 — 7. ΧφΑ. 604 (συλλ. 'Ιωάννας Κουνέλλη, από τόν 'Αγιο Νικόλαο Λακ.), σ. 11—2.

37. ΧφΑ. 605 (συλλ. 'Αντωνίας Λάδη, από τήν 'Αναβρυτή Λακ.), σ. 19. ΧφΑ. 2955 (συλλ. Θεοδώρας Χωριανοπούλου, από τίς Κροκεές Λακ.), σ. 20.

38. ΧφΑ. 374 (συλλ. Κων/νας Κώτσινα, από τή Στεφανιά Λακ.), σ. 66.

πληροφορίες ήδη από τον περιηγητή του 18ου αιώνα John B. Morrit, ο οποίος αναφέρει ότι το πουκάμισο αυτό είχε πλούσιο χρυσοκέντημα και ότι το άνοιγμα του λαιμού κούμπωνε με κουμπιά που ήταν καμωμένα από πολύχρωμες ; ήμιπολύτιμες πέτρες³⁹. Αν η ζωγραφική απόδοση του O.M. Stackelberg (είκ. 233) σωστά απεικονίζει την πραγματική φορεσιά, τότε αποδεικνύεται ότι οι Μανιάτισσες φορούσαν, όπως και οι γυναίκες άλλων ελληνικών παραλιακών περιοχών, τις γυναικείες φορεσιές των πιό κοντινών τους νησιών⁴⁰. Το πουκάμισο της νεότερης φορεσιάς (είκ. 234), που μοιάζει αρκετά μ' εκείνη του Stackelberg, ήταν μάλλινο τό χειμώνα και μπαμπακερό ή από κάμποτο τό καλοκαίρι. Ήταν μακρύ, έφτανε ως τούς αστράγαλους, και είχε πολύ φαρδιά μανίκια. Τά κεντήματά του ήταν κόκκινα ή καφετιά και στόλιζαν τά μανίκια και τή λαιμόκοψη. Αντίθετα τά καλά τους πουκάμισα ήταν όλομέταξα, από μεταξωτό ύφασμα άγορασμένο στην **Καλαμάτα**, και είχαν στο τέλειωμα του ποδόγυρου, των μανικιών και της λαιμόκοψης μία πολύ ψιλή δαντέλα⁴¹.

Γιά τό πουκάμισο της παλιότερης μεσσηνιακής φορεσιάς υπάρχουν πληροφορίες τόσο του Γάλλου περιηγητή του τέλους του 18ου αιώνα. A.L. Castellan όσο και του ψευδώνυμου συμπατριώτη του, συγγραφέα του βιβλίου "Journal d'un voyage au Levant", που εκδόθηκε στά μέσα περίπου του περασμένου αιώνα. Ο πρώτος γράφει, χωρίς νά διευκρινίζει άν πρόκειται για άστική ή για χωρική ένδυμασία, ότι ή φορεσιά των γυναικών των **Φιλιατρών** είχε όλοκόκκινα ή κατακίτρινα πουκάμισα, που έφταναν ως τά πόδια και είχαν πολύ φαρδιά μανίκια⁴². Ο δεύτερος αναφέρει ότι τό πουκάμισο της χωρικής ένδυμασίας στην ίδια περιοχή ήταν άσπρο, μακρύ, έφτανε περίπου ως τά πόδια και ήταν κεντημένο με κόκκινες μεταξωτές κλωστές⁴³.

Γιά τό πουκάμισο της **Κυπαρισσίας** υπάρχουν ελάχιστα μουσειακά παραδείγματα, όπως εκείνο της εικόνας 235, όπου τόσο ή διάταξη όσο και ο τρόπος της κεντητικής διακόσμησης, που μοιάζει καταπληκτικά με τά αντίστοιχα πουκάμισα της **Κορινθίας**, και συγκεκριμένα της **Στυμφαλίας**, ίσως μπορεί νά επιβεβαιώσει την ύπαρξη παλαιότερα του *κολονάτου*

39. John Morrit, δ.π., σ. 202.

40. Γιάννη Τσαρούχη, δ.π., σ. 263.

41. ΧφΑ. 601 (συλλ. Σταυρούλας Δαβάκη, από τά Κεχριάνικα Οιτύλου), σ. 4. ΧφΑ. 1793 (συλλ. Έλένης Ρουτζούνη, από τή Μηλέα Οίτ.), σ. 36. ΧφΑ. 2368 (συλλ. Είρηνης Ψαρράκου, από τό χωριό Κοῦνος Οίτ.), σ. 25. ΧφΑ. 2369 (συλλ. Εύαγγελίας Φραγκοπούλου, από τά Καλύβια Γυθείου), σ. 11. ΧφΑ. 2954 (συλλ. Γεωργίας Πέτροβα, από τή Λεμονιά (Ρόζοβα) Γυθ.), σ. 128.

42. A. L. Castellan, δ.π., σ. 106.

43. L' Auteur du Mariage, Journal d'un voyage au Levant, vol. I, Paris 1848, σ.

πουκάμισου ὡς νυφικοῦ σ' ὄλη σχεδόν τήν Πελοπόννησο⁴⁴.

Τά νεότερα πουκάμισα τῆς Μεσσηνίας, πού ἦταν καμωμένα ἀπό καλαματιανό μεταξωτό καί εἶχαν ὡς κεντητικά θέματα ρόδακες, πουλιά, λουλούδια, τά κεντοῦσαν μέ τήν τεχνική τῆς πισωβελονιάς, τοῦ *φαροκόκαλου* κ.ἄ⁴⁵. Τά νυφικά τους πουκάμισα τά κεντοῦσαν ἄλλοτε μέ ἀσπροκεντίδια φτιαγμένα μέ μεταξωτές κλωστές καί ἄλλοτε μέ χρυσοκεντήματα⁴⁶. Μέ τά κεντήματα αὐτά στόλιζαν τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί τά φαρδιά μανίκια, πού ἄλλοτε ἦταν κοντά⁴⁷ καί ἄλλοτε μακριά⁴⁸ καί ἦταν γνωστά μέ τήν ὀνομασία *μάνικες ἢ καλκάνια*⁴⁹.

Γιά τά παλιότερα πουκάμισα τῆς Ἡλείας δέν ὑπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες. Τά νεότερα ὅμως, ἀπό μπαμπακερό πανί, ἦταν μακριά καί φαρδιά μέ πλατιά μανίκια, τίς *μάνικες*⁵⁰. Τά σκουρόχρωμα πουκάμισα ἦταν γνωστά μέ τήν ὀνομασία *πούρδινα*, ἐνῶ τά λευκότερα *μπαμπουκλιά*⁵¹. Τά πουκάμισα πού προορίζονταν γιά τήν προίκα, τά *προικιάρικα*, ἦταν ἀπό ἀγοραστό χασέ καί συνήθως στολισμένα στόν ποδόγυρο καί τά μανίκια μέ κεντήματα τῆς μηχανῆς, ἐνῶ τό ἄνοιγμα τοῦ στήθους τό κεντοῦσαν μέ *ἀντρεντέδες*. Οἱ *ἀντρεντέδες* ἦταν μικρά τετράγωνα ἢ τρίγωνα κομμάτια, πού εἶχαν πάνω τους σχεδιασμένες διάφορες παραστάσεις, ὅπως ἐλάφια, κοκόρια κ.ἄ., πού τ' ἀγόραζαν ἀπό τούς διάφορους γυρολόφους. Τά κομμάτια αὐτά τά ἔραβαν πρόχειρα πάνω στό πουκάμισο καί μετά, ἀφοῦ μέ μεγάλη προσοχή κεντοῦσαν μέ *ριζοβελονιά* τά διακοσμητικά θέματα, ἔκοβαν τό ὑπόλοιπο ὕφασμα πού δέν τό χρειάζονταν πιά, καί ἔτσι πάνω στό μέρος τοῦ πουκάμισου, πού πλαισίωνε τό ἄνοιγμα τοῦ στήθους, ἔμενε μόνο τό κεντητικό θέμα⁵². Στά πολύ νεότερα πουκάμισα ἔβαζαν στό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ μιά

44. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Φορεσιά, σ. 142.

45. ΧφΑ. 611 (συλλ. Χρυσούλας Μπόμπολη, ἀπό τήν Κάτω Μέλπεια Μεσσηνίας), σ. 103.

46. ΧφΑ. 1792 (συλλ. Μαριάννας Μητροπούλου, ἀπό τό Διαβολίτσι Μεσσην.), σ. 17.

47. ΧφΑ. 614 (συλλ. Ἐλένης Πολίτη, ἀπό τήν Κυπαρισσία Μεσσην.), σ. 16. ΧφΑ. 998 (συλλ. Χριστίνας Φιτσάλου, ἀπό τό Ρωμῆρι Μεσσην.), σ. 15.

48. ΧφΑ. 617 (συλλ. Ἐλένης Πετροπούλου, ἀπό τό Μανιάκι Μεσσην.), σ. 15. ΧφΑ. 2087 (συλλ. Εὐγενίας Λυγούρη, ἀπό τόν Πύργο Καλαμών), σ. 52.

49. ΧφΑ. 1792 (συλλ. Μαριάννας Μητροπούλου, ἀπό τό Διαβολίτσι Μεσσην.), σ. 17.

50. ΧφΑ. 576 (συλλ. Αἰκατερίνης Γεωργίου, ἀπό τά Κρέσταινα Ἡλείας), σ. 32. ΧφΑ. 2347 (συλλ. Βασιλικῆς Κράγκαρη, ἀπό τά Λεχαινά Ἡλείας), σ. 27.

51. ΧφΑ. 576 (συλλ. Αἰκατερίνης Γεωργίου, ἀπό τά Κρέσταινα Ἡλείας), σ. 32.

52. ΧφΑ. 577 (συλλ. Δήμητρας Δρακούλη, ἀπό τό Ἀλεποχώρι Ἡλείας), σ. 15

ἐπιπρόσθετη *τραχηλιά*, πού τή στόλιζαν μέ δαντέλα καί διάφορα ἄλλα *πλουμίδια*⁵³.

Ἡ Ἄχαΐα καί ἰδιαίτερα ἡ Πάτρα ἦταν γνωστή ἀπό τά προεπαναστατικά χρόνια γιά τίς μεγάλες της ἐξαγωγές καθὼς καί γιά τίς εἰσαγωγές της, μέ ἀποτέλεσμα νά δέχεται ὄχι μόνο τοὺς ξένους, ἀλλὰ καί ξενικές ἐπιδράσεις. Αὐτό ἦταν ἀπό τίς βασικές αἰτίες πού γρήγορα οἱ Πατρινές ἐγκατέλειψαν τήν παραδοσιακή τους φορεσιά. Ἡ υἱοθέτηση τῶν ξένων αὐτῶν ἐνδυματολογικῶν στοιχείων φαίνεται ὅτι δέν ἄρесе καθόλου στό Γάλλο περιηγητή τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα François Rouqueville, πού θεωροῦσε τίς χωρικές ἐνδυμασίες τῶν γυναικῶν τῶν Φερῶν πολὺ ἀνώτερες αἰσθητικά ἀπὸ ἐκεῖνες πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες στήν Πάτρα⁵⁴. Τέλος, ἐνῶ γιά τό παλιότερο πουκάμισο τῆς Ἀχαΐας δέν ὑπάρχουν ὑπεύθυνες πληροφορίες, γιά τό νεότερο ὑπάρχουν στοιχεῖα, ἀπὸ τά ὁποῖα βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι ἦταν φτιαγμένο ἀπὸ ἄσπρο μαμπακερό πανί, μέ μακριά μανίκια, ἦταν μακρὺ καί στολισμένο στήν λαιμόκοψη μ' ἀγοραστή δαντέλα ἢ κορδέλες⁵⁵.

53. ΧφΑ. 576, (συλλ. Αἰκατερίνης Γεωργίου, ἀπὸ τὰ Κρέσταινα Ἴλεις), σ. 15—6.

54. François Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, vol. III, A Paris 1820, σ. 523.

55. ΧφΑ. 2337 (συλλ. Αἰκατερίνης Χρυσανθακοπούλου, ἀπὸ τῆ Δάφνη Ἀχαΐας), σ. 7. ΧφΑ. 2338 (συλλ. Ἀθανασίας Μπαλασκοπούλου, ἀπὸ τῆ Δάφνη Ἀχαΐας), σ. 25.

Συμπληρωματικές πηγές

Κορινθία

Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ 5 (Φορεσιές Νεμέας, Κορινθίας, ποδόγυρος πουκάμισου Φενεοῦ Κορινθίας).

Ἀργολίδα

Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ 5 (Φορεσιά Ἀργους). Ὑδατογραφία ἀνώνυμου (Μουσείου Μπενάκη). Γυναίκα πού φορεῖ τὴν ἀργίτικη φορεσιά.

Ἀρκαδία

Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἄλμπουμ ἀρ. 5 (Φορεσιά Λεωνιδίου. Φορεσιά Ἀγίου Πέτρου Κυνουρίας).

7. ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΕΣ

Οί **Σαρακατσάνοι**, μιά πανάρχαια ελληνική φυλή κτηνοτρόφων, ζούσαν άλλοτε νομαδικά σ' όλόκληρη σχεδόν τήν ήπειρωτική 'Ελλάδα. 'Επειδή ζούσαν άπομονωμένοι, οί **Σαρακατσάνες** ετοίμαζαν μόνες τους τά ύλικά μέ τά όποια ξφτιαχναν τή φορεσιά τους. Αύτή, άνεξάρτητα από τίς διαφορές πού παρουσίαζε από περιοχή σέ περιοχή, παρέμεινε βασικά ή ίδια και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό της τά σκούρα αυστηρά χρώματα, τόσο στά ύφάσματα όσο και στά κεντήματα¹.

Δύό ήταν οί ποικιλίες στήν τελευταία εξέλιξη τής σαρακατσάνικης φορεσιάς, γιά τήν όποία ύπάρχουν υπεύθυνες πληροφορίες. Τή μιά φορούσαν όσοι ήταν σκορπισμένοι στή **Δ. Μακεδονία**, στήν **Ήπειρο** (είκ. 236), **Θεσσαλία**, **Στερεά** ως τήν **Άττική** (είκ. 237), στήν **Εύβοια** και στή **Β. Πελοπόννησο**. Τήν άλλη φορούσαν όσοι ζούσαν στήν **Κ.** και **Α. Μακεδονία**, στή **Θράκη** (είκ. 238—239) κι' εκείνοι πού άλλοτε πήγαιναν στήν **Α. Ρωμυλία** και στόν **Αίμο** και σήμερα έχουν περιοριστεί στή **Θράκη**².

Στενός σύνδεσμος γιά τίς δυό αυτές ποικιλίες τής σαρακατσάνικης φορεσιάς ήταν τό πουκάμισο, πού είχε παντού τό ίδιο σχήμα και τά ίδια περίπου *μετρητά* γεωμετρικά κεντητικά σχέδια³.

Τό πουκάμισο, τό π' *κάμισο*⁴ ή τό *σοκάια*, όπως τό ονόμαζαν στή **Θράκη**⁵, γινόταν από χοντρό άσπρο μπαμπακερό πανί και ξφτανε σ' όλες τίς σαρακατσάνικες φορεσιές πιό κάτω από τή μέση τής κνήμης. Στή **Μακεδονία** και τή **Θράκη** όμως ξφτανε σχεδόν ως τόν άστράγαλο⁶. Τόν ποδόγυρό του τόν στόλιζαν συνήθως μέ μικρά άσπροκεντήματα, ένω στίς ραφές, πού ένωναν τά πλαϊνά μέ τά δυό κεντρικά φύλλα, και σέ ύψος 20 πόντους, ξφτιαχναν άσπροκέντημα, τό *μέρτζε*, πού είχε τήν ίδια κεντητική τεχνική μέ τό κέντημα *μέριζε* του νεότερου πουκάμισου τής **'Ελευσίνας**⁷. 'Ολόγυρα

1. Πόπης Ζώρα, Σημειώσεις, σ. 156 — 7. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, *Σαρακατσάνοι: Φορεσιές και στολίδια, Μακεδονική Ζωή*, τεύχ. 109 (1975), σ. 26.

2. 'Αγγελικής Χατζημιχάλη, *'Η Φορεσιά*, σ. 298.

3. Τής ίδιας, *δ.π.*, σ. 300. Τής ίδιας, *Σαρακατσάνοι*, τ. 1, Μέρος Α', 'Αθήνα 1957, σ. ρλβ'.

4. Τής ίδιας, *δ.π.*, σ. 307.

5. Τής ίδιας, *δ.π.*

6. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, *δ.π.*, σ. 31.

7. 'Αγγελικής Χατζημιχάλη, *δ.π.*

στό τέλειωμα του ποδόγυρου έραβαν μιά λεπτή δαντέλα, πού τήν έφτιαχναν μέ τό βελονάκι⁸. Τό άνοιγμα του λαιμού, πού έφτανε ώς τή μέση περίπου, τό στόλιζαν μέ άμορφα κεντητικά σχέδια, ένώ για τέλειωμα είχε ένα μικρό όρθιο γιακαδάκι, πού είχε περίπου δύο δάχτυλα φάρδος⁹. Τά μανίκια, γνωστά στό βορειοελλαδικό χώρο ώς τά *φρουτα*¹⁰, πού έφταναν ώς τόν άγκώνα, ήταν παλιότερα στενά, 35 πόντους, ένώ στά νεότερα πουκάμισα ήταν πιό φαρδιά, 50 πόντους. Τά μανίκια είχαν πλούσια κεντήματα, όλα *μετρητά*, φτιαγμένα μέ λεπτές μάλλινες κλωστές (άρνόμαλλο, κατσικόμαλλο, τραγόμαλλο) και sé χρώματα σκούρο κόκκινο, σκούρο γαλάζιο, κ.ά. (είκ. 240) όπου, όπως άλλωστε και σ' όλόκληρο τό πουκάμισο, κυριαρχούσαν τά γεωμετρικά σχέδια, τά όποια είχαν διάφορες όνομασίες, όπως π.χ. τό *κλειδωτό*, πού τά έφτιαχναν μέ τήν τεχνική τής *ριζοβελονιάς* και *σταυροβελονιάς*¹¹.

Τά μανίκια των πουκάμισων στη **Θεσσαλία**, στην **Άττικοβοιωτία** και στην **Πελοπόννησο** ήταν κεντημένα μέ *σταυροβελονιά* sé σκούρα χρώματα, πού είχαν τό μαύρο ως κυρίαρχο χρώμα. Έξαίρεση άποτελούσαν όρισμένα πουκάμισα τής **Πελοποννήσου**, όπου, εκτός από τά μαύρα κεντήματα, είχαν και σχέδια φτιαγμένα μέ πολύχρωμες κλωστές. Δέν έλειπαν όμως και τά πουκάμισα τής **Άττικοβοιωτίας** και τής **Πελοποννήσου**, πού ήταν κεντημένα — στά μανίκια πάντα — μέ τά χρώματα και τά σχέδια εκείνων τής **Τανάγρας**. Τά τελευταία χρόνια τά πουκάμισα στις παραπάνω περιοχές τά στόλιζαν στις άκρες των μανικιών μέ χρυσά ή πολύχρωμα επιπρόσθετα κρόσσια¹². Αντίθετα τά νεότερα πουκάμισα είχαν πιό άπλά κεντήματα μέ τά όποια στόλιζαν τά μανίκια μόνο από τήν έξωτερική πλευρά, από τό ύψος του ώμου ως τήν άκρη τους¹³.

Στήν **Ήπειρο**, όταν καταργήθηκε τό κεντητό πουκάμισο, έφτιαξαν άλλο, πού τό ύφασμά του ήταν *καμπρί*, δηλαδή άμερικάνικο κάμποτο. Τά πουκάμισα αυτά, όπως και εκείνα τής **Θεσσαλίας**, είχαν μανίκια όμοια σχεδόν μ' εκείνα τής φουστανέλας¹⁴ (είκ. 241). Στήν **Ήπειρο** πάλι στά νεότερα χρόνια έπαψαν νά φορούν τίς καθημερινές πουκάμισα και τά φορούσαν μόνο οι νύφες και οι νιόπαντρες τίς γιορτινές μέρες¹⁵. Έδώ άξίζει

8. Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π. Άγγελικής Χατζημιχάλη, δ.π.

9. Άγγελικής Χατζημιχάλη, δ.π.

10. Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π.

11. Άγγελικής Χατζημιχάλη, *Οί Σαρακατσαναίοι. Τά διακοσμητικά τους θέματα στην κεντητική τους τέχνη*, Νέα Έστία, τ. 1, Άθήνα 1927, σ. 29—31.

12. Ιωάννας Παπαντωνίου, δ.π.

13. Άγγελικής Χατζημιχάλη, *Ή Φορεσιά*, δ.π.

14. Τής ίδιας, δ.π., σ. 308.

15. Τής ίδιας, δ.π.

νά σημειωθεί ὅτι στό πένθος σ' ὅλες τίς περιοχές φοροῦσαν μαῦρα πουκάμισα, χωρίς καθόλου κέντημα¹⁶. Τά τελευταῖα χρόνια στήν Ἑπειρο, Θεσσαλία καί Ἀττική δέν φοροῦσαν καθόλου πουκάμισο. Ἀντί γι' αὐτό, ἔβαζαν μιὰ φανέλα, πού ἦταν γνωστή μέ τήν ὀνομασία *κατασάρκι*¹⁷.

Πρίν κλείσει τό κεφάλαιο αὐτό, θά πρέπει νά προστεθοῦν λίγα πράγματα πού σχετίζονται μ' ἓνα σημαντικότερο ἐνδυματολογικό ἐξάρτημα τοῦ σαρακατσάνικου πουκάμισου, τήν (*ἐ*) *ζωτραχηλιά* ἢ τήν *ποδιά*, ὅπως λεγόταν στήν Ἑπειρο καί στή Στερεά (εἰκ. 242), τό *ροῦχο*, ὅπως ἦταν γνωστό στή Θράκη. Ἐνῶ τά παλιότερα πουκάμισα ἦταν κεντημένα στό ἀνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, στά νεότερα ἔβαζαν ἓνα ἐπιπρόσθετο κομμάτι, τήν *τραχηλιά*, πού ἔπιανε ὄλο τό στήθος καί ἔφτανε ὡς τή μέση περίπου. Ἡ *τραχηλιά*, πού στηριζόταν στό σῶμα μέ δύο τρύπες, τά *νωμάρια*, ἀπό ὅπου περνοῦσαν τά χέρια, ἔκλεινε στό λαιμό μέ τό γιακά. Γινόταν ἢ ἀπό γαλάζιο σκοῦρο μάλλινο ὕφασμα γνωστό ὡς *σκαλτσοσκούτι* (Ἑπειρος — Θράκη) ἢ ἀπό μπαμπακερό πανί, *χασέ* ἢ *τσιτί* (Στερεά)¹⁸. Οἱ *τραχηλιές* στήν Ἑπειρο εἶχαν τό ὕφασμα *τεντωμένο*, γιά νά φαίνεται πιό καλά τό κέντημα. Δέν ἔλειπαν ὅμως καί οἱ κεντημένες *τραχηλιές* (Στερεά — Θράκη), πού εἶχαν *σοῦρες* γύρω ἀπό τό γιακά¹⁹. Στή Στερεά τά τελευταῖα χρόνια δέν κεντοῦσαν καθόλου τή σουρωτή *τραχηλιά*. Ἡ ἀκέντητη *τραχηλιά* εἶχε τήν ὀνομασία *μπρουμάνικο* ἢ *μπρουμάνικα*, καί τήν ἄφηναν νά πέφτει ριχτή μπροστά στό στήθος, πάνω ἀπό τό φουστάνι καί τήν *ποδιά*²⁰. Μέ τήν ἴδια ὀνομασία *μπρουμάνικα* ἦταν ἐπίσης γνωστή στά παλιότερα χρόνια ἡ θρακιώτικη *τραχηλιά*, τῆς ὁποίας τό ὕφασμα ἦταν *τεντωτό* καί κεντημένο μέ *χρωματιστές κλωστές*²¹.

Στήν Ἑπειρο οἱ μάλλινες ἐπιπρόσθετες *τραχηλιές* δέν εἶχαν πάντα κέντημα. Σκέτες ἦταν ἐκεῖνες πού φοροῦσαν οἱ μεσόκοπες, ἐνῶ οἱ ἄλλες γυναῖκες φοροῦσαν μάλλινη κεντημένη *τραχηλιά* σέ λουλακί χρῶμα, γνωστή ὡς *φλώρα ποδιά*²². Τά μπαμπακερά νήματα, τά *ράμματα*, πού χρησιμοποιοῦσαν γιά τό κέντημα τῆς *φλώρας ποδιάς* ἦταν τά περισσότερα ἄσπρα. Δέν ἔλειπαν ὅμως καί νήματα πού ἦταν βυσσινιά καί γαλάζια. Τό κέντημα αὐτῆς τῆς *τραχηλιάς*, πού ἔπιανε ὄλο τό στήθος, λεγόταν *πλάκα*. Τά διακοσμητικά θέματα εἶχαν διάφορες ὀνομασίες, ὅπως τό *δρεπανάτο μέ τούς δύο*

16. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

17. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

18. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

19. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 308—9. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὁ.π.

20. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 309.

21. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

22. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

σταυρούς, ή κλάρα μέ τό σταυρό, τό μισό κουπωτό μέ τό σταυρό στή μέση κ.ἄ.²³
Ἐπίθετα ή νυφιάτικη τραχηλιά τῆς Ἡπειροῦ, γνωστή στή Θράκη ὡς
πετσέτα, ήταν φτιαγμένη ἀπό μπαμπακερό πανί καί εἶχε πλούσια λεπτοδο-
λεμένα στολίδια, γνωστά μέ διάφορες ὀνομασίες, ὅπως π.χ. τό κλαρωτό μέ
τσ' εἴκοσι κ.ἄ.²⁴

Τέλος, στήν Ἡπειρο, ὅταν τίς τραχηλιές τίς στολίζαν μέ σουρωτές
δαντέλες πού ἔπεφτε ή μιὰ πάνω στήν ἄλλη, ἔλεγαν ὅτι αὐτές οἱ τραχηλιές
ήταν ἀρμαθιασμένες γύρου στό λαιμό μέ κουρσέδες (εἰκ. 243). Στήν ἄκρη τῆς
κάθε δαντέλας ἔραβαν πολύχρωμες χάντρες, τά παρδαλά φρούτα. Ἐπειδή
αὐτές οἱ τραχηλιές ήταν ἀκριβές, ή κάθε Σαρακατσάνα εἶχε μιὰ συνή-
θως, τήν ὁποία φοροῦσε στίς γιορτές, ἀφοῦ γινόταν νύφη καί μέχρι ν'
ἀποκτήσει τό πρῶτο της παιδί²⁵.

23. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

24. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

25. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

A. ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Τό παλιότερο γυναικείο πουκάμισο στη **Θράκη**, πού ήταν φτιαγμένο, ακόμη και στο ίδιο τό χωριό, ανάλογα μέ τή χρήση του πάντοτε, από ποικιλία ύφαντικῶν ὑλῶν, εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση καί ἀπό τήν ἴδια τήν ὑλη πού ἐβγαζε ὁ τόπος καί ἴσως ἀπό τήν οἰκονομική δυνατότητα τῆς κάθε οἰκογένειας. Ἔτσι τό πουκάμισο ἦταν μπαμπακερό γιά καθημερινή καί γιορτινὴ χρήση στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι, Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, Βρυσικά, Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες, Μάνη, Καρωτή, Μεταξάδες, Κουφόβουνο· μπαμπακερό μόνο γιά καθημερινή χρήση στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακῆλι τῶν Μετρῶν, Μάλγαρα, Σουφλί· μπαμπακομέταξο γιά καθημερινή καί γιορτινὴ χρήση στό Σουφλί· μεταξωτό γιά γιορτινὴ χρήση στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακῆλι, Μάλγαρα, Σουφλί· μεταξωτό γιά νυφιάτικη χρήση στό Σουφλί· μαλλομπάμπακο γιά ὄλες τίς χρήσεις στήν Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες, Μάνη, Καρωτή, Κουφόβουνο· καί, τέλος, μαλλομέταξο γιά γιορτινὴ χρήση στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακῆλι καί Μάλγαρα.

Τό μακρὸς τοῦ πουκάμισου ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τή μέση περίπου τῆς κνήμης, ὅπως στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι, Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, Βρυσικά, Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες, Μάνη, Καρωτή, Μεταξάδες, Κουφόβουνο, Πετράδες, χωριά τῆς Ξάνθης, καί ἄλλοτε ἦταν μακρὸ κι ἔφτανε ὡς τοὺς ἀστράγαλους, ὅπως στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακῆλι καί Μάλγαρα.

Τά μανίκια γενικά στά θρακιώτικα πουκάμισα ἦταν σχετικὰ φαρδιά κι ἔφταναν ἢ λίγο πιό κάτω ἀπό τόν ἀγκώνα ἢ στόν καρπό περίπου τοῦ χεριοῦ.

Τά θρακιώτικα πουκάμισα ἦταν, ὡς πρὸς τό χρῶμα, ἄλλοτε ἄσπρα, ὅπως στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακῆλι, Μάλγαρα, Βρυσικά, Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες, Μάνη, Καρωτή, Μεταξάδες, Λαγό, Λάβαρα, Πράγγιον, Μαυροκκλήσι, Σουφλί, χωριά τῆς Ξάνθης, ἄλλοτε καφετιά, ὅπως στό Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, καί ἄλλοτε δίχρωμα, ὅπως στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι καί Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι. Κιναρωτά πουκάμισα συνήθιζαν κυρίως στά Βρυσικά, Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες καί Μάνη. Δέν ἦταν ὁμως ἄγνωστα καί τά κόκκινα πουκάμισα γιά καθημερινή, γιορτινὴ καί νυφιάτικη χρήση, ὅπως π.χ. στά Βρυσικά, ἐνῶ στά χωριά Κουφόβουνο, Λαγό, Λάβαρα, Πράγγιον, Μαυροκκλήσι, Σουφλί τά κόκ-

κινα πουκάμισα ήταν για νυφιάτικη κυρίως χρήση, χωρίς νά λείπουν καί τά νυφιάτικα πού ήταν άσπρα στό χρώμα.

Ἡ διακόσμηση τῶν θρακιώτικων πουκάμισων ήταν ὕφαντή, ὅπως στά Βρυσικά, Καρωτή, Μεταξάδες, Σουφλί, ἢ κεντητή, ὅπως στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι, Κυανή, Ἀσπρονέρι, Ἀσβεστάδες, Μάνη, Λαγό, Λάβαρα, Πράγγιον, Μαυροκκλησι, χωριά τῆς Ξάνθης, ἢ, τέλος, μεικτή, ὅπως στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι, Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι καί τούς Πετράδες. Μέ δαντέλα τέλειωναν τό στολισμό τοῦ γύρου τοῦ ποδόγυρου καί τίς ἄκρες τῶν μανικιῶν στήν Τσεντώ, Μάδυτο, Δορκάδα, Τσακήλι, Μάλγαρα, Καρωτή, Μεταξάδες, Κουφόβουνο καί τά χωριά τῆς Ξάνθης.

Τά νεότερα πουκάμισα τῆς Θράκης ήταν πάντοτε πολύ πιό ἀπλά ἀπό τά παλιότερα. Ἀρκετά ἀπό αὐτά εἶχαν μακριά μανίκια, ὅπως στά χωριά Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, Μεταξάδες καί Σουφλί. Ἐλλά ήταν ὀλόλευκα καί ἀκέντητα, ὅπως στή Μεσημβρία, Ἄγχιαλο, Καβακλί, Βογιαλίκι. Ἐλλά, τέλος, ήταν κεντημένα, ὅπως στά Βρυσικά, ἢ, τέλος, εἶχαν γιά μόνο στολισμό μιά πλεχτή ἢ ἀγοραστή δαντέλα, ὅπως στους Πετράδες καί τό Σουφλί.

Τά περισσότερα πουκάμισα τῆς Μακεδονίας, μ' ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὡς πρός τά ὕλικά ήταν φτιαγμένα ἀπό μπαμπακερό πανί, τόσο γιά καθημερινή ὅσο καί γιά γιορτινὴ καί νυφιάτικη χρήση. Ἐτσι μπαμπακερό ήταν τό πουκάμισο στά χωριά: Ξηροπόταμος, Βάλακας, Πετρούσα, Μοναστηράκι, στους Βλάχους τῆς Προσοτσάνης καί τοῦ Χιονοχωριοῦ, στά χωριά Ὀρεινή, Βέτρινα, Ράμνα, Κάτω Τσουμαγιά, Μεσολακκιά, Βαμβακόφυτο, Ροδολίβος, Ἀρέθουσα, Δοβίστα, Ἀηδοноχώρι, στά ὄρεινά χωριά τῆς Χαλκιδικῆς, στό Ἀσβεστοχώρι, Ἀλεξάνδρεια (Γιδάς), Γαλατάδες, Ἐπισκοπή, στά Χάσια, στή Σαρακήνα, στό Βελβεντό, στά χωριά τοῦ Τσαρτσαμπᾶ: Κρόκος, Λευκοπηγή, Μηλιά, Αἰανή, Καρυδίτσα, Ἁγία Παρασκευή, καί στά χωριά τῆς Φλώρινας: Ἄλωνα, Ψαράδες, Σκοπιά, Νίκη, Ἁγία Παρασκευή κ.ά. Ἀντίθετα στήν Ἐπανομή φοροῦσαν μπαμπακερό πουκάμισο τό καλοκαίρι καί μάλλινο τό χειμῶνα, ἐνῶ στά κοντινά μεταξύ τους χωριά Μάλτσια, Δρυμό καί Λητή τό πουκάμισο ήταν φτιαγμένο ἀπό τόν ποδόγυρο ὡς 50 πόντους ὕψος μέ μπαμπακερό στημόνι καί μεταξωτό, μπαμπακερό ἢ μάλλινο ὑφάδι καί ἀπό κεῖ καί πάνω ἡ ὕφανση συνεχιζόταν μέ τό ἴδιο στημόνι καί μέ μπαμπακερό ὑφάδι.

Τό μάκρος τοῦ μακεδονίτικου πουκάμισου ἔφτανε ἄλλοτε λίγο πιό κάτω ἀπό τά γόνατα, ὅπως στόν Ξηροπόταμο, Βάλακα, Πετρούσα, Μοναστηράκι, στους Βλάχους τῆς Προσοτσάνης, τά Ἄλωνα καί τή Νίκη, καί ἄλλοτε ὡς τή μέση περίπου τῆς κνήμης (Βλάχοι Χιονοχωριοῦ, Ὀρεινή, Βέτρινα, Ράμνα, Κάτω Τσουμαγιά, Μεσολακκιά, Βαμβακόφυτο, Ροδολίβος,

Ἄρεθουσα, Δοβίστα, Ἀηδονοχώρι, Ἐπανομή, Ἀσβεστοχώρι, Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή, Γαλατάδες, Ἀλεξάνδρεια, Χάσια, Σαρακήνα, Βελβεντός, τὰ χωριά τοῦ Τσαρτσαμπά: Ἀνταρτικό, Ἁγία Παρασκευὴ κ.ἄ.). Ὑπῆρχαν ὁμως καὶ πουκάμισα πολὺ πιό μακριά, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Κολχικοῦ καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς.

Τὰ μανίκια τῶν περισσότερων μακεδονικῶν πουκάμισων ἢ ἔφταναν πιό κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, ὅπως π.χ. στὸν Ξηροπόταμο, Βῶλακα, Πετρούσα, Μοναστηράκι, Ὀρεινὴ, Ἀνταρτικό, Ἄλωνα, Σκοπιὰ, Νίκη, Ἁγία Παρασκευὴ, ἢ ἦταν μακριά, ὅπως στὴν Ἐπισκοπὴ κ.ἄ.

Ὡς πρὸς τὸ χρῶμα, ἐνῶ τὰ περισσότερα πουκάμισα ἦταν ἄσπρα (Ξηροπόταμος, Βῶλακας, Πετρούσα, Μοναστηράκι, Βλάχοι Προσοτσάνης, Βλάχοι Χιονοχωριοῦ, Ὀρεινὴ, Βέτρινα, Ράμνα, Κάτω Τσουμαγιά, Μεσολακκιά, Βαμβακόφυτο, Ροδολίβος, Ἀρέθουσα, Δοβίστα, Ἀηδονοχώρι, Ἐπανομή, Ἀσβεστοχώρι, Κολχικό, Ἀλεξάνδρεια, Γαλατάδες, Ἐπισκοπὴ, Χάσια, Σαρακήνα, Βελβεντός, Ἀνταρτικό, Ἄλωνα, Ψαράδες, Σκοπιὰ, Νίκη, Ἁγία Παρασκευὴ κ.ἄ.), δὲν ἔλειπαν ὁμως καὶ ἐκεῖνα πού ἦταν δίχρωμα, ὅπως τὰ πουκάμισα πού φοροῦσαν στὰ χωριά τῆς Χαλκιδικῆς, στὰ Μπάλτσια, στὸ Δρυμό καὶ τὴ Λητή, ἄλλα πού ἦταν γαλάζια, ὅπως στὸν Ξηροπόταμο, Βῶλακα, Ἐπανομή, καὶ ἄλλα κιναρωτά, ὅπως στὸ Κολχικό, καὶ, τέλος, ἄλλα πού ἦταν ἢ κόκκινα στὸ θεατὸ μέρος (Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή) ἢ εἶχαν κόκκινη ἐπιπρόσθετη ταινία (Ὀρεινὴ).

Ἡ διακόσμηση ἦταν ὑφαντὴ, ὅπως στὸν Ξηροπόταμο, Βῶλακα, Πετρούσα, Μοναστηράκι, Ἀσβεστοχώρι, ἐνῶ στοὺς Βλάχους τῆς Προσοτσάνης καὶ τοῦ Χιονοχωριοῦ, στὴν Ὀρεινὴ, Βέτρινα, Κάτω Τσουμαγιά, Μεσολακκιά, Βαμβακόφυτο, Ροδολίβος, Ἀρέθουσα, Δοβίστα, Ἀηδονοχώρι, ὀρεινά χωριά τῆς Χαλκιδικῆς, Ἐπανομή, Ἀσβεστοχώρι, Ἀλεξάνδρεια, Γαλατάδες, Ἐπισκοπὴ, Χάσια, Σαρακήνα, στὰ χωριά τοῦ Τσαρτσαμπά: Ἀνταρτικό, Ἄλωνα, Σκοπιὰ, Νίκη, Ἁγία Παρασκευὴ ἦταν κεντητή. Ὑπῆρχαν καὶ πουκάμισα πού εἶχαν διακόσμηση κεντητὴ πού τὴ συμπλήρωνε ἡ δαντέλα, ὅπως π.χ. στοὺς Βλάχους τοῦ Χιονοχωριοῦ, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως στὸ Κολχικό, τὰ χωριά τοῦ Τσαρτσαμπά καὶ τοὺς Ψαράδες, ἢ διακόσμηση ἀντιπροσωπευόταν μόνο ἀπὸ τὴν πλεχτὴ ἢ ἀγοραστὴ δαντέλα, πού ἔβαζαν στὰ τελειώματα τῶν ποδόγυρων καὶ στοὺς γύρους τῶν μανικιῶν.

Τὰ νεότερα πουκάμισα, ὅπως κι ἐκεῖνα τῆς Θράκης, ἦταν πολὺ πιό ἀπλά, ὅπως στὰ χωριά τῆς Χαλκιδικῆς π.χ. καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ὁ μόνος στολισμὸς ἦταν ἡ δαντέλα. Ἄλλοι, ὅπως στὴ Σαρακήνα, τὰ νεότερα πουκάμισα εἶχαν πολὺ λίγο κέντημα, ἐνῶ στὰ χωριά τοῦ Τσαρτσαμπά τὰ πουκάμισα τῆς τελευταίας περιόδου ἦταν ἐντελῶς ἀκέντητα.

Στὴν Ἡπειρο μπαμπακερά ἦταν τὰ πουκάμισα στὸ Πωγῶνι καὶ στὸ Δελβινο, τὸ πουκάμισο πού φοροῦσαν οἱ νομάδες τῆς Ἡπείρου, τὸ πουκάμισο τῆς

Παραμυθιάς, τῶν χωριῶν τῆς Δωδώνης (καλοκαιρινά), ἐνῶ δὲν ἦταν ἄγνωστο τό πουκάμισο ἀπὸ κάμποτο ἢ χασέ, ὅπως στό Πωγώνι πάλι καί στά χωριά τῆς Θεσπρωτίας: Γιρομέρι, Φανερωμένη, Σίδηρη, Φοινίκι, Φατήρι, Λίμποβο, Κωστάνα, Κεραμίτσα, Κούτσι κ.ά. Ἐπίσης ἀπὸ λινό ἦταν φτιαγμένα τὰ παλιότερα πουκάμισα στά κοντινά πρὸς τὸ Δέλβινο χωριά: Καινούργιο, Κουλουρίτσα, Σκοπιά, Τζάρα, καθὼς καί στά χωριά Κρανιά, Μετόχι, Γέρμα, Καλύβια καί στά χωριά τῆς Δωδώνης (καλοκαιρινά). Ἐπίσης ἀπὸ σπάρτο ἦταν τὰ πουκάμισα τῶν φτωχῶν στὴ Λεσνίτσα, καθὼς καί στά χωριά Πετσά, Γαρδικάκι, Ραντάτι, Πισκοπή. Ἐπίσης ἀπὸ μεταξωτὸ ἦταν συνήθως τὰ γιορτινά ἢ νυφιάτικα πουκάμισα, ὅπως π.χ. στό Γιρομέρι.

Τὸ μακρὸς τοῦ πουκάμισου ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τὴ μέση περίπου τῆς κνήμης (Πωγώνι, Κρανιά, Μετόχι, Γέρμα, Καλύβια, Γιρομέρι, Φατήρι, στά χωριά τῆς Δωδώνης, στά χωριά τοῦ Σουλίου κι ἐκεῖνα τῆς Ἄρτας καί τῆς Πρέβεζας) καί ἄλλοτε ἦταν πιὸ μακρὸ, ὅπως ἐκείνων πού φοροῦσαν οἱ νομάδες τῆς Ἡπείρου.

Τὸ ἡπειρώτικο πουκάμισο, πού εἶχε χρῶμα ἄσπρο, ἄλλοτε εἶχε στενά μανίκια, ὅπως στό Πωγώνι, μακριά ἢ κοντά, καί ἄλλοτε φαρδιά καί σχετικά κοντά, ὅπως στό Γιρομέρι, Φατήρι καί στά γύρω χωριά. Ἐπίσης μανίκια, τέλος, ἦταν φαρδιά καί πολὺ μακριά, ὅπως ἐκεῖνα πού φοροῦσαν οἱ Σουλιώτισσες καί οἱ νομάδες τῆς Ἡπείρου.

Ἡ διακόσμηση ἦταν ἄλλοτε κεντητή, ὅπως στά χωριά τοῦ Δέλβινου, στό Σούλι, στά χωριά τῆς Ἄρτας, τῆς Πρέβεζας, στὴν Παραμυθιά, καί ἄλλοτε ἀπλούστερη, δηλαδή τὸν στολισμὸ ἀντιπροσώπευε ἡ δαντέλα, πού ἔμπαινε ἢ στά τελειώματα τῶν ποδόγυρων καί τῶν μανικιῶν, ὅπως π.χ. στό Πωγώνι, ἢ στά τελειώματα τῶν πουκάμισων, ὅπως στό Δέλβινο καί τὰ κοντινά του χωριά, στό Γιρομέρι κ.ά.

Τέλος τὰ νεότερα πουκάμισα ἦταν ἀπὸ μπαμπακερὸ πανὶ στά χωριά Καινούργιο, Κουλουρίτσα, Σκοπιά, Τζάρα, Κρανιά, Μετόχι, Γέρμα, Καλύβια καί τὴν περιοχὴ τοῦ Σουλίου, καί εἶχαν πολὺ μακριά καί φαρδιά μανίκια, ὅπως π.χ. στό Σούλι κ.ά.

Στὴ Θεσσαλία τὸ μπαμπακερὸ πανὶ ἦταν τὸ ὑλικὸ πού ἔφτιαχναν τὰ πουκάμισα οἱ Καραγκοῦνες τῆς περιοχῆς, οἱ γυναῖκες στά Φάρσαλα καί στά χωριά τῆς περιοχῆς τῆς Λάρισας, καθὼς καί τὰ καθημερινά τῶν χωριῶν τοῦ Ἄλμυροῦ. Δὲν ἔλειπαν ὁμως καί τὰ πουκάμισα πού ἦταν φτιαγμένα εἶτε ἀπὸ λινό (Καραγκοῦνες, Φάρσαλα) εἶτε ἀπὸ μείγμα λιναριοῦ καί καναβιοῦ, ὅπως π.χ. μερικά πουκάμισα πού φοροῦσαν οἱ Καραγκοῦνες στά χωριά τῆς Θεσσαλίας. Μεταξωτὰ πουκάμισα φοροῦσαν στό Πήλιο καί καλὰ πουκάμισα ἀπὸ μεταξωτὸ φοροῦσαν στά χωριά τοῦ Ἄλμυροῦ.

Τὸ μακρὸς τῶν πουκάμισων αὐτῶν ἔφτανε ὡς τὴ κνήμη (Φάρσαλα, χωριά Λάρισας) ἢ λίγο πιὸ κάτω (ὅπως π.χ. στά χωριά τοῦ Ἄλμυροῦ), ἢ ὡς

τούς άστραγάλους (Καραγκούνες, γιορτινά πουκάμισα χωριών του ' Αλμυροῦ καί του Πηλίου).

Τά μανίκια ήταν μακριά καί φαρδιά (Καραγκούνες, Φάρσαλα, χωριά Λάρισας, χωριά ' Αλμυροῦ καί Πηλίου).

Συνηθισμένο χρώμα τῶν θεσσαλικῶν πουκάμισων ήταν τό άσπρο, ὅπως ἐκεῖνα πού φοροῦσαν οἱ Καραγκούνες, οἱ γυναῖκες στά Φάρσαλα, στά χωριά τῆς Λάρισας, στόν ' Αλμυρό κ.ά. Δέν ἔλειπαν ὁμως καί τά χρωματιστά: μπλέ ἢ μῶβ (Φάρσαλα, χωριά Λάρισας), μπλέ (χωριά ' Αλμυροῦ), κόκκινα, βυσσινί ἢ πράσινα, ὅπως στά χωριά του Πηλίου.

Τέλος, ἡ διακόσμηση στά θεσσαλικά πουκάμισα ήταν ὄλη κεντητή.

Στή Δ. Στερεά καί συγκεκριμένα στήν Αἰτωλοακαρνανία (ἐπαρχίες Βάλτου, Βόνιτσας, Ξηρόμερου, Μεσολογγίου, Ναυπακτίας καί Τριχωνίδας) τά πουκάμισα ήταν ἀπό μπαμπακερό πανί γιά καθημερινή καί ἀπό χασέ γιά γιορτινή καί νυφιάτικη χρήση.

Τό μάκρος του πουκάμισου ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τή κνήμη περίπου, ὅπως π.χ. στή Ναυπακτία καί Τριχωνίδα, καί ἄλλοτε ὡς τά πόδια (ἐπαρχίες Βάλτου, Βόνιτσας, Ξηρόμερου).

Τά καθημερινά ἄλλοτε ήταν ἀμανίκωτα καί ἄλλοτε εἶχαν μανίκια πού ἔφταναν ὡς τή μέση του ἀγκώνα καί ήταν φαρδιά. Μανίκια εἶχαν πάντοτε τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα. Τέλος, σχεδόν ὄλα τά πουκάμισα εἶχαν ὁμορφα λεπτά κεντήματα.

Στήν Κ. Στερεά (Εὐρυτανία) τό καθημερινό πουκάμισο ήταν ἀπό μπαμπακερό πανί καί ἀπό χασέ τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο. Τό πουκάμισο, πού ήταν άσπρο, ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης καί ἄλλοτε ὡς τούς ἀστράγαλους. Τά μανίκια ήταν φαρδιά καί ἔφταναν ὡς τή μέση του ἀγκώνα. Τέλος, ἡ διακόσμηση ήταν κεντητή. Οἱ Καραγκούνες τῆς Εὐρυτανίας φοροῦσαν άσπρο μπαμπακερό κεντημένο πουκάμισο, μέ πολύ μακριά καί φαρδιά μανίκια.

Στήν Α. Στερεά (Φθιώτιδα) τό καθημερινό πουκάμισο ήταν ἀπό μπαμπακερό πανί ἢ ἀπό κάμποτο, ἐνῶ ἀπό μεταξωτό ἢ ἀπό βατίστα ήταν τό γιορτινό καί τό νυφιάτικο. Τό μάκρος του πουκάμισου ξεπερνοῦσε τή μέση τῆς κνήμης, καί τά μανίκια του ήταν ἄλλοτε φαρδιά καί ἄλλοτε στενά. Τέλος, ἡ διακόσμηση, πού ὑπῆρχε συνήθως μόνο στό νυφιάτικο πουκάμισο, δέν ήταν ἄλλη ἀπό μιά πλεχτή ἢ ἀγοραστή δαντέλα.

Μπαμπακερά ήταν τά πουκάμισα τῆς καθημερινῆς χρήσης στή Φωκίδα (' Αμφισσα, ' Αράχοβα, Δεσφίνα, Δελφούς), ἐνῶ ἀπό τήν ἴδια ὄλη ήταν τόσο τά καθημερινά ὅσο καί τά γιορτινά πουκάμισα στή Βοιωτία (Λιβαδιά, Θήβα καί Τανάγρα). ' Αντίθετα τά πουκάμισα τῆς γιορτινῆς καί νυφιάτικης

φορεσιᾶς στήν Ἄμφισσα, Ἀράχοβα, Δεσφίνα, Δελφούς ἦταν ἀπό ἀκριβό μεταξωτό.

Τό μάκρος τῶν πουκάμισων ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης, ὅπως π.χ. τό παλιότερο πουκάμισο τῆς Ἀράχοβας, τό νεότερο τῆς Λιβαδιᾶς, τό πουκάμισο τῆς Θήβας, καί ἄλλοτε ὡς τοὺς ἀστράγαλους, ὅπως π.χ. τό νεότερο πουκάμισο τῆς Ἀράχοβας, τό παλιότερο τῆς Λιβαδιᾶς, τό πουκάμισο τῆς Τανάγρας.

Γιά τά πολύ παλιά πουκάμισα τῆς Φωκίδας καί Βοιωτίας δέν ὑπάρχουν πληροφορίες, ἂν εἶχαν ὅλα μανίκια ἢ ἂν ὅλα ἦταν ἀμανίκωτα. Τά λίγα παραδείγματα ὁμως πού ἔχουν διασωθεῖ ἔχουν ὅλα μανίκια, μέ μόνη ἐξαιρέση τά πουκάμισα τῆς Τανάγρας. Ἡ διακόσμηση στά πουκάμισα αὐτά, πού ἦταν ἄσπρα, ἦταν κεντητή. Τό κόκκινο χρῶμα ἦταν σέ χρήση, μέ ἐξαιρέση τήν Τανάγρα, σ' ὅλα σχεδόν τά γιορτινά καί τά νυφιάτικα πουκάμισα, ἐνῶ ὀλοκόκκινα ἦταν τά πουκάμισα τά νυφιάτικα τῆς Ἀράχοβας.

Τά νεότερα πουκάμισα διέφεραν σ' ἄρκετά σημεῖα ἀπό τά παλιότερα. Ἔτσι ἄλλα ἔφταναν ὡς τοὺς ἀστράγαλους καί εἶχαν φαρδιά μανίκια, ὅπως τά πουκάμισα τῆς Ἄμφισσας, Ἀράχοβας, Δεσφίνας, Δελφῶν, Λιβαδιᾶς, καί ἄλλα ἔφταναν ὡς τή μέση τῆς κνήμης, ὅπως τό νεότερο πουκάμισο τῆς Λιβαδιᾶς.

Μπαμπακερό καί ἄσπρο ἦταν τό πουκάμισο γιά ὅλες τίς χρήσεις τῆς Ἀττικῆς καί τό παλιότερο τῆς Ἐλευσίνας.

Μανίκια δέν ὑπῆρχαν στά παλιότερα πουκάμισα τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ἐλευσίνας καί τῶν Μεγάρων, πού ἦταν μακριά καί ἔφταναν ὡς τοὺς ἀστράγαλους. Ἡ διακόσμηση ἦταν στά πουκάμισα αὐτά κεντητή, ἐνῶ μιά ἐπιπρόσθετη δαντέλα ἔδινε περισσότερο διακοσμητικό πλοῦτο. Ἀντιθετά τά νεότερα πουκάμισα στίς περιοχές αὐτές, πού εἶχαν ὅλα μανίκια, ἦταν τά περισσότερα μπαμπακερά, ἐκτός ἀπό τά καλά πουκάμισα τῆς Ἐλευσίνας, πού ἦταν ἀπό μεταξωτό ὕφασμα. Ἡ διακόσμηση ἦταν ἄλλοτε πιό ἀπλή ἀπό ἐκείνη τοῦ παλιότερου καί ἄλλοτε διαφορετική, δηλαδή τό κύριο διακοσμητικό στοιχεῖο ἦταν μόνο ἡ δαντέλα, πού συνήθως ὑπῆρχε στά τελειώματα τῶν πουκάμισων τῆς Ἐλευσίνας, τῶν χωριῶν τῆς Μεγαρίδας, καί τά Μέγαρα.

Στήν Β. Α. Πελοπόννησο (Κορινθία, Ἀργολίδα) τά πουκάμισα ἦταν ἄσπρα, μπαμπακερά καί ἀμανίκωτα, μέ μάκρος πού ἄλλοτε ἔφτανε ὡς τή μέση τῆς κνήμης (Κορινθία) καί ἄλλοτε ἔφτανε σχεδόν ὡς τοὺς ἀστράγαλους (Κορινθία, Ἀργολίδα). Ἡ διακόσμηση στά κεντήματα τῶν πουκάμισων αὐτῶν ἦταν πάντα πλούσια καί πρωτότυπη. Τά νεότερα πουκάμισα, πού εἶχαν πάντα μανίκια, ἦταν πολύ πιό ἀπλά στόν κεντητικό τους στολισμό.

Στήν Κ. καί Ν. Πελοπόννησο, (ὄρεινὴ Κυνουρία καί Λακωνία), τά πουκάμισα ἦταν μπαμπακερά, χωρὶς νά λείπουν καί τά καθημερινά πουκά-

μισα στή Λακωνία πού ήταν φτιαγμένα από λινό. Ἀντίθετα τὰ παλιότερα πουκάμισα τῆς Λακωνίας, εἴτε γιορτινά εἴτε νυφιάτικα, ήταν συνήθως μεταξωτά. Τό μάκρος τῶν πουκαμισῶν ἔφτανε, στίς περισσότερες περιπτώσεις, ὡς τοὺς ἀστράγαλους (ὄρεινὴ Κυνουρία, ἐνδοχώρα Ἀρκαδίας, Λακωνίας, κ.ά.). Τὰ μανίκια στίς περιοχὲς αὐτές ήταν μακριὰ καὶ φαρδιά. Δὲν ἔλειπαν ὅμως καὶ τὰ πουκάμισα χωρὶς μανίκια (Λακωνία). Ἡ διακόσμηση τῶν πουκαμισῶν στίς περιοχὲς αὐτές ήταν τίς περισσότερες φορές κεντητή.

Τὰ νεότερα πουκάμισα ἄλλοτε ἔφταναν ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης (ἐνδοχώρα Ἀρκαδίας) καὶ ἄλλοτε ὡς τοὺς ἀστράγαλους (ἐνδοχώρα Ἀρκαδίας, Μάνη). Ἦταν μάλλινα τὰ χειμερινά, ἀπὸ κάμποτο τὰ καλοκαιρινά (Μάνη), καὶ τὰ νυφιάτικα ὀλομέταξα (Μάνη). Ἄλλοτε εἶχαν μανίκια (Μάνη), καὶ ἄλλοτε ήταν ἀμανίκωτα (ἐνδοχώρα Ἀρκαδίας). Ἡ διακόσμησή τους ήταν πολὺ πιο ἀπλή ἀπὸ τὰ παλιότερα πουκάμισα καὶ ήταν συνήθως φτιαγμένη ἀπὸ δαντέλα (Λακωνία, Μάνη).

Στὴ Δ. Πελοπόννησο (Ἀχαΐα, Ἡλεία, Μεσσηνία) ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μουσειακὰ παραδείγματα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παλιότερα πουκάμισα, πού ήταν ἀπὸ μπαμπακερὸ πανί, ήταν μανικωτά, ἔφταναν ὡς τοὺς ἀστράγαλους, καὶ εἶχαν πλούσια κεντητὴ διακόσμηση. Τὰ νεότερα πουκάμισα, πού εἶχαν καὶ αὐτὰ μανίκια, ήταν μπαμπακερά στὴν Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία, μεταξωτά στὴ Μεσσηνία, καὶ εἶχαν τό ἴδιο περίπου μάκρος μὲ τὰ παλιότερα, ἐνῶ τό κέντημά τους ήταν πολὺ ἀπλό.

Τέλος, τὰ παλιότερα πουκάμισα τῶν Σαρακατσάνων, πού ήταν μπαμπακερά κι ἔφταναν λίγο πιο κάτω ἀπὸ τὴ μέση τῆς κνήμης, εἶχαν μανίκια καὶ πολὺ πλούσια κεντητὴ διακόσμηση, πού δὲ διατηρήθηκε παρά ἐλάχιστα στά νεότερα πουκάμισα, πού εἶχαν καὶ αὐτὰ μανίκια καὶ ήταν φτιαγμένα ἀπὸ μπαμπακερὸ πανί ἢ ἀπὸ κάμποτο.

Β. ΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΠΟΥΚΑΜΙΣΟΥ

Τά στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν, τόσο στά προηγούμενα κεφάλαια ἀναφορικά μέ τό πουκάμισο τῆς γυναικειᾶς ἀμφίεσης στόν ἠπειρωτικό ἑλλαδικό χώρο ὅσο καί ἀπό πηγές πού προέρχονται ἀπό τόν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό, δίνουν ἀφορμή γιά ὀρισμένες πρῶτες παρατηρήσεις, ἐκτός ἀπό τίς καθαρά ἐνδυματολογικές.

1. Τό γεγονός ὅτι τό παλιότερο πουκάμισο στή Θράκη ἦταν φτιαγμένο, ἀκόμη καί στό ἴδιο τό χωριό, ἀπό ποικιλία ὑφαντικῶν ὕλῶν (μαλλί, μπαμπάκι, μετάξι) φαίνεται ὅτι εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση ὄχι μόνο ἀπό τήν ὕλη πού ἔβγαζε ὁ τόπος, ἀλλά καί ἀπό τήν οἰκονομική δυνατότητα τῆς κάθε οἰκογένειας, ἄν ληφθεῖ προπάντων ὑπόψη ἡ ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν μέσων. Ἔτσι π.χ. στό χωριό Βρυσικά, ἐνῶ ἡ ὑφαντική ὕλη, τό μπαμπάκι, ἦταν ἡ ἴδια πού μεταχειρίζονταν ὅλες οἱ γυναῖκες, μόνο ὅσες εἶχαν οἰκονομική ἄνεση ἔβαζαν τίς πούλιες γιά πρόσθετο στολισμό στά πουκάμισά τους, καθημερινά, γιορτινά καί νυφιάτικα¹.

Ἔτσι πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι, τόσο ἡ γυναικεία φιλαρέσκεια ὅσο καί ἡ σταθερή τάση τῶν κοινωνικά κατώτερων νά φτάσουν καί νά ἐξομοιωθοῦν μέ τά ἀνώτερα στρώματα — τάση ιδιαίτερα ἔντονη στόν ἑλληνικό λαό —, συντελοῦσαν, ὥστε καί οἱ γυναῖκες πού προέρχονταν ἀπό ἀπορότερες τάξεις νά φοροῦν ὅσο τό δυνατό πλουσιότερα, ἀπό τήν ἄποψη τῆς διακόσμησης, πουκάμισα. Ἔτσι στό ἴδιο χωριό πού ἀναφέρθηκε πῶ πάνω, τά Βρυσικά, τά πῶ φτωχά κορίτσια ἦταν πολλές φορές πρόθυμα εἶτε νά κάνουν αἱματηρές οἰκονομίες εἶτε νά δουλεύουν στά χωράφια ἄλλων μέ πληρωμή, γιά νά μποροῦν νά συγκεντρώσουν τό ἀναγκαῖο ποσό καί ν' ἀγοράσουν τίς διακοσμητικές ὕλες, πού θά ἔκαναν πλουσιότερο τό πουκάμισό τους, τό ὁποῖο, ὡς ἐνδυμα ἐξωτερικό, ἐπιδεικνυόταν στίς καθημερινές καί στίς γιορτινές μέρες².

Ἄλλά τίς διαφορές αὐτές δέν ἦταν πάντα εὐκόλο νά τίς ξεπεράσουν οἱ οἰκονομικά ὑποδεέστεροι. Ἐδῶ μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ τό παράδειγμα τοῦ πλούσιου στολισμοῦ τοῦ νυφιάτικου πουκάμισου, πού ἀνήκε στή *χρυσή στολή* τήν ὁποία φοροῦσαν παλιότερα οἱ νύφες τῆς πρώτης, τῆς πῶ πλούσιας, κοινωνικῆς τάξης στά χωριά τῆς Ἀττικῆς. Ὁ ὑπερβολικός διακο-

1. Βλ. Κεφ. Θράκη, σ. 51.

2. Πληροφορίες: Κα Περιστεῖρα Κεκέ, ἀπό τά Βρυσικά.

σημτικός φόρτος του πουκάμισου αυτού τό έκανε σχεδόν άσήκωτο από τά μετάξια καί από τό ξανακέντημά του μέ χρυσάφι καί κόστιζε μία όλόκληρη περιουσία³. 'Η παρουσία του πουκάμισου αυτού μπορεί νά έξηγηθεί από τό γεγονός ότι οί χωρικοί μετά τήν άπελευθέρωση, καί χωρίς πιά τό φόβο τών Τούρκων, μπορούσαν καί άρχισαν σιγά-σιγά νά φανερώνουν τήν περιουσία τους. 'Η φορεσιά τών χωρικών, καί στή συγκεκριμένη περίπτωση τό νυφιάτικο πουκάμισο τών κοριτσιών τους, έγινε ένα μέσο όχι μόνο νά άποταμιεύουν τόν πλούτο τους, αλλά καί νά έπιδεικνύουν τήν οικονομική τους άνεση⁴. Αυτά λοιπόν τά πολλά χρυσοκεντήματα δέν τά συνήθιζαν — γιατί δέν μπορούσαν — οί νύφες τής δεύτερης κοινωνικής τάξης. Αυτές, στά χωριά τής 'Αττικής πάντα, φορούσαν γιά νυφιάτικο πουκάμισο τό *δευτερο φούντι* ή τό *μισό φούντι μέ τή μία μαστραπά*, δηλαδή πουκάμισο κεντημένο μέ πολύχρωμα μετάξια, αλλά μέ ένα μόνο χρυσό διακοσμητικό μοτίβο⁵. 'Αξιοπρόσεκτο είναι τό γεγονός ότι οί κοπέλες τών φτωχότερων κοινωνικών τάξεων, επειδή δέν ήθελαν νά ύστερήσουν, από τήν άποψη του πλουσιοστολισμένου πουκάμισου, από τίς εύπορες, ήταν άναγκασμένες νά κεντούν οί ίδιες, γιά πολλά χρόνια, τά πουκάμισά τους, τά όποια οί πλουσιότερες έδιναν εργολαβικά στίς ειδικές κεντήστρες του χωριού, πού ήταν γνωστές ως *μάλισταρες*⁶.

2. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζει ή πληροφορία ότι σέ πολλές περιοχές τά κορίτσια, από τά μικρά τους ήδη χρόνια, έτοιμάζαν, μαζί μέ τά ύπόλοιπα προικιά τους, τόσες φορεσιές καί πουκάμισα, πού νά τούς κρατήσουν γιά όλη τήν ύπόλοιπη ζωή τους⁷. 'Ετσι στά Βρυσικά, επειδή ή κάθε κοπέλα

3. 'Υπήρχαν περιπτώσεις, όπου τό κέντημα του πουκάμισου τής 'Αττικής κόστιζε όσο περίπου καί ή αγορά ενός καλού χωραφιού. Πληροφορίες: Κες 'Ιφιγένεια Τσόκα, Εύαγγελία Μπισμπίλη, από τόν 'Ασπρόπυργο 'Αττικής. Βλ. καί 'Αγγελικής Χατζημιχάλη, 'Η Φορεσιά, σ. 28—9.

4. Τής ίδιας, δ.π., σ. 28.

5. Τής ίδιας, δ.π., σ. 32.

6. Τής ίδιας, δ.π.

7. Πληροφορίες γιά τόν άριθμό τών πουκάμισων πού έπαιρνε ή κάθε κοπέλα στην προίκα της, στίς διάφορες περιοχές του έλληνικού χώρου, δίνουν τά χειρόγραφα τών φοιτητών. 'Ετσι στό χωριό 'Ελεύθερνα, κοντά στό Ρέθυμνο, ή μελλονύμφη έπαιρνε 5 πουκάμισα, στά Δάφια τής Λέσβου 12, στήν Κατούνα Λευκάδας 15, στήν 'Αλαγονία Μεσσηνίας 12, στό Καμπί Ζακύνθου 8, στό Νεοχώρι 'Αρτας 12, στό Σουφλί 30 — 40 ή 30 — 50, στους Χουλιαράδες Δωδώνης 10. Βλ. σχετικά: ΧφΑ. 253 (συλλ. 'Αντωνίου Τζανιδάκη, από τό χωριό 'Ελεύθερνα Ρεθύμνης), σ. 77. ΧφΑ. 327 (συλλ. Αίκατερίνης 'Αραγιανού, από τά Δάφια τής Λέσβου), σ. 46. ΧφΑ. 1105 (συλλ. Εύαγγελίας Λογοθέτη, από τήν Κατούνα Λευκάδας), σ. 46. ΧφΑ. 1151 (συλλ. 'Ανάργυρου Σβολόπουλου, από τήν 'Αλαγονία Μεσσηνίας), σ. 77. ΧφΑ. 1534 (συλλ. Διονυσίας Κολυβά, από τό Καμπί Ζακύνθου), σ. 153. ΧφΑ. 1673 (συλλ. Μιχαήλ Λέτσιου, από

ἔπαιρνε στήν προίκα της 15—18 πουκάμισα, ἔπρεπε κάθε χρόνο, γιά νά προλάβει, νά ὑφάνει πανί γιά 4—5 τουλάχιστον πουκάμισα⁸. Ἄλλου ἔπαιρναν πολύ περισσότερα. Στό Σουφλί π.χ. τό νέο κορίτσι ἔπαιρνε 30—50 πουκάμισα στήν προίκα του⁹.

Στήν Ἀττική ὄχι μόνο οἱ πλούσιες ἀλλά καί οἱ φτωχές προικίζονταν μέ πάρα πολλά ροῦχα καί σκεπάσματα, χράμια, κιλίμια, ἀνδρομίδες κλπ. Οἱ πλούσιες νύφες ἔπαιρναν, ἐκτός ἀπό δύο δωδεκάδες κεντημένα πουκάμισα γνωστά μέ τήν ὀνομασία «φούντια», ἔξι τό λιγότερο, ἀκέντητα γιά καθημερινά, καθώς καί ἄλλα γιά τά γηρατιά τους. Ἔτσι στά χωριά αὐτά ἡ νύφη ἔπαιρνε φορεσιές καί πουκάμισα γιά κάθε ἡλικία καί περίσταση. Περισσότερα ἔπαιρνε γιά τίς δύο πρῶτες ἡλικίες, τή νεανική καί τή μέση, καί λιγότερα γιά τή γεροντική¹⁰.

Ἄν οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν τήν οἰκονομική ἄνεση, τότε, παντρεμένες πιά, προσπαθοῦσαν νά κρατήσουν ὅσο τό δυνατό περισσότερα ροῦχα ἀφόρετα, γιά νά τά δώσουν, μέ τή σειρά τους, προίκα στά κορίτσια τους¹¹.

Μιά πιθανή ἐρμηνεία τῆς συνήθειας αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ γυναίκα, μέ τό γάμο της, ἔμπαινε σέ ἕνα ἄλλο σχῆμα ζωῆς μέ νέες ἀπασχολήσεις καί ὑποχρεώσεις, ὥστε δέν εἶχε πιά τή χρονική ἄνεση γιά τήν ἐτοιμασία ἐνός στοιχείου τῆς ἐνδυμασίας της, ὅπως ἦταν τό πουκάμισο, πού, ὅπως ὅλα τά χωρικά ροῦχα, χρειάζονταν κόπο καί χρόνο πολύ, γιά νά γίνει γερό καί στερεό, γιατί ἔπρεπε νά τοῦς κρατήσῃ ὅλη τους τή ζωή¹².

3. Κάποτε σ' αὐτή τή προετοιμασία συμπεριλαμβανόταν καί τό πένθι-

τό Νεοχώρι Ἄρτας), σ. 130. ΧφΑ 1886 (συλλ. Δόμνας Γατέλα, ἀπό τό Σουφλί), σ. 46. ΧφΑ. 2155 (συλλ. Βασιλείας Μιρίση, ἀπό τούς Χουλιαράδες Δωδώνης), σ. 117.

8. Βλ. Κεφ. Θράκη, σ. 50.

9. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ φορεσιά τῆς Σουφλιώτισσας, Ἀρχ. Θρακ. Θησ., τ. 15 (1948), σ. 210.

10. Τῆς ἴδιας, Ἡ Φορεσιά, σ. 29.

11. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

12. Ἀναφέρονται ὀρισμένα γαμήλια τραγούδια, ὅπου τό πάλιωμα πολλῶν πουκαμίσων θεωρεῖται ἀπόδειξη μακροβιότητος.

Ἔτσι σέ χωριά τῆς Κεφαλλονιάς, ὅταν φοροῦσαν στή νύφη τό νυφιάτικο πουκάμισο οἱ φίλες της, τῆς τραγουδοῦσαν:

Νά ζήσῃ ἡ νύφη κι ὁ γαμπρός,
νά ζήσουν χρόνους ἑκατό,
καί νά τοῦς ξεπεράσουν,
χιλία βρακοπουκάμισα,
νά ζήσουν νά χαλάσουν.

.....

μο πουκάμισο. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στίς συνήθειες τῶν γυναικῶν τῆς Τανάγρας, πού ἔραβαν μαζί μέ τ' ἄλλα τους προικιά καί τό *κολονάτο*, τό πένθιμό τους πουκάμισο¹³. Ὑπῆρχε καί μιὰ γενικότερα διαδομένη συνήθεια, πού συσχέτιζε τό πουκάμισο μέ τά νεκρικά ρούχα, τά *θανάτικια*¹⁴. Ἔτσι στά χωριά τῆς Ἀττικῆς ἦταν ἀπαράβατο ἔθιμο νά κρατοῦν φυλαγμένη μιάν ἀφόρετη ἐνδυμασία, πού περιλάμβανε, ὅπως ἦταν φυσικό, καί τό πουκάμισο, γιά τό τελευταῖο τους ταξίδι. Ἡ φορεσιά αὐτή ἦταν γνωστή ὡς *νεκροφορεσιά*¹⁵. Ἄν τύχαινε καί δέν εἶχε ἔτοιμη ἡ γυναίκα μιὰ τέτοια φορεσιά, τότε, καθώς προχωροῦσε στά χρόνια, ἔπρεπε νά ἀρχίζει νά τήν ἐτοιμάζει¹⁶. Ἡ συνήθεια αὐτή, νά κρατοῦν ἕνα πουκάμισο τῆς προίκας τους ἀφόρετο γιά τό νεκρικό τους, ἦταν ἄλλοτε πολύ διαδομένη στόν ἑλληνικό χῶρο¹⁷. Σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας συνήθιζαν μάλιστα νά κρύβουν, γιά τόν ἴδιο σκοπό, τό πουκάμισο πού φοροῦσαν τή νύχτα πού πρωτοκοιμήθηκαν μέ τόν ἄντρα τους¹⁸, κάτι πού θυμίζει τήν συσχέτιση γάμου καί θανάτου, ὄχι ἄγνωστη στό λαό¹⁹.

Βλ. ΧφΑ. 1538 (συλλ. Ἀνδρονίκης Σουρῆ), ἀπό τά χωριά: Φαρσά, Πόρος, Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος Δημήτριος Κεφαλλονιάς), σ. 72.

Ἐταν ἔφευγε ἡ νύφη ἀπό τό πατρικό της σπίτι, στό χωριό Τύλισος τοῦ Ἡρακλείου, ἡ μητέρα της τήν ἀποχαιρετοῦσε τραγουδώντας:

Ἔσ' ἄστρα ἔχει ὁ οὐρανός
καί φύλλα τό ρεβίθι,
τόσα ψιλὰ πουκάμισα
νά καταλύσει ἡ νύφη.

ΧφΑ. 1072 (συλλ. Στυλιανῆς Κοκολάκη, ἀπό τήν Τύλισο Ἡρακλείου), σ. 82.
13. Τό πουκάμισο αὐτό, ἐνῶ παλιότερα τό φοροῦσαν μόνο ὄσες ἔχαναν τόν ἄντρα τους, ἀργότερα τό φοροῦσαν καί στίς ὑπόλοιπες πένθιμες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τους, Βλ. σχετικά: Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 95.

14. Θανάτικια ὀνόμαζαν τά νεκρικά ρούχα στήν Ἡλεία. ΧφΑ. 1280 (συλλ. Σοφίας Ζερβογιάννη, ἀπό τό χωριό Λαμπεῖα Ἡλείας), σ. 48.

15. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὁ.π., σ. 29.

16. Τῆς ἴδιας, ὁ.π.

17. Βλ. ἐνδεικτικά: ΧφΑ. 616 (συλλ. Γεωργίου Νιניοῦ, ἀπό τό χωριό Ἄμμος Μεσσηνίας), σ. 130. ΧφΑ. 1204 (συλλ. Βασιλικῆς Καλογήρου, ἀπό τή Σαλαμίνα), σ. 33. ΧφΑ 1229 (συλλ. Αἰκατερίνης Μανιδάκη, ἀπό τό χωριό Μιαμοῦ Ἡρακλείου), σ. 133.

18. ΧφΑ. 134 (συλλ. Γεωργίας Σαραντοπούλου, ἀπό τήν Πύλο Μεσσηνίας), σ. 62—3. ΧφΑ. 228 (συλλ. Θεοφάνους Μιχαλοῦτσου, ἀπό τό Γεράκι Λακωνίας), σ. 52—3. ΧφΑ. 565 (συλλ. Σαραντου Σαραντοπούλου, ἀπό τό Ἀνθοχώρι Ἀρκαδίας), σ. 51. ΧφΑ' 659 (συλλ. Ἀργυρῶς Κρουστάλλη, ἀπό τήν Πακαδιά Εὐρυτα-

4. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις μποροῦν νά γίνουν σχετικά μέ τό θέμα τῆς ἀκτινοβολίας τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων μεταξύ κατοίκων πού ζοῦν σέ κοντινά μεταξύ τους μέρη. Π.χ., ἐνῶ τή μεσογίτικη φορεσιά τή φοροῦσαν σ' ὄλα τά χωριά τῆς Ἀττικῆς καί τῆς Μεγαρίδας, δέν τή φοροῦσαν ὥστόσο στήν ἴδια τήν Ἀθήνα, ὅπου φοριόταν ἡ ἰδιαίτερη ἐνδυμασία τῆς Παλιᾶς Ἀθήνας καί ἀργότερα ἡ φορεσιά τῆς Ἀμαλίας²⁰. Ἡ διαφορετική, στά βασικά σημεία, φορεσιά τῶν γυναικῶν τῆς Ἀθήνας ἀπό ἐκείνη πού φοροῦσαν οἱ γυναῖκες ἀκόμη καί στά πιό κοντινά μέ τήν Ἀθήνα χωριά²¹ (ἐνῶ θά περίμενε κανεῖς ἡ φορεσιά τοῦ κέντρου νά ἔχει ἀκτινοβολήσει στήν ἐνδοχώρα τῆς Ἀττικῆς) ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀκτινοβολία ἢ ἡ ἐπιμειξία κάποτε ἀναστέλλεται ἐξαιτίας ἔντονων διακριτικῶν τάσεων. Εἶναι χαρακτηριστικό αὐτό πού ἔχει πει ὁ Levi-Strauss: «...πλάι στίς διαφορές πού ὀφείλονταν στήν ἀπομόνωση, ὑπῆρχαν οἱ ἐξ ἴσου σημαντικές διαφορές πού ὀφείλονταν στήν ἐγγύτητα, δηλαδή ἡ ἐπιθυμία τοῦ νά διαφέρουν, τοῦ νά διακρίνονται, τοῦ νά εἶναι ὁ ἑαυτός τους. Πολλά ἔθιμα γεννήθηκαν ὄχι ἀπό μιᾶ ἐσωτερική ἀνάγκη ἢ μιᾶ τυχαία σύμπτωση, ἀλλά μόνο ἀπό τή θέληση νά μὴ μείνουν καθυστερημένοι ἀπέναντι σέ μιᾶ γειτονική κοινωρία, πού χρησιμοποιοῦσε σέ ἕνα ὀρισμένο τομέα στοιχεῖα πού δέ σκέφτηκαν οἱ ἴδιοι νά παρουσιάσουν. Ἐπομένως ἡ διαφορά τῶν ἀνθρωπίνων πολιτισμῶν δέν πρέπει νά μᾶς ὀδηγήσει σέ μιᾶ μερικεῦουσα γνώμη ἢ μερικευμένη. Ἡ διαφορά δέν ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τήν ἀπομόνωση τῶν λαῶν ὅσο ἀπό τίς σχέσεις πού τοὺς συνδέουν»²².

Ἐκτός ἀπό τά χωριά τῆς Ἀττικῆς, ἀναφέρεται ὅτι σέ ὀρισμένα μέρη τῆς Εὐβοίας προτιμοῦσαν νά παντρεύουν τά παιδιά τους, καί ἰδιαίτερα τά κορίτσια τους, σέ μακρινές — γιά τήν ἐποχή ἐκείνη — περιοχές, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ Σαλαμίνα, ἡ Κύμη κ.ά., πού εἶχαν ὅμως τήν ἴδια πολιτιστική παράδοση, παρά σέ χωριά πού ἦταν πιό κοντινά μέ αὐτούς²³.

νίας), σ. 87—8. ΧφΑ. 1315 (συλλ. Γιαννούλας Κάλφα, ἀπό τό χωριό Θαρρούνια Εὐβοίας), σ. 118—9. ΧφΑ. 2103 (συλλ. Παναγιώτας Καστραντᾶ, ἀπό τή Βλαχοκερασιά Ἀρκαδίας), σ. 110. ΧφΑ. 2249 (συλλ. Ἐλένης Παπαζησίμου, ἀπό τό χωριό Κονίσκη Αἰτ/νίας), σ. 94. ΧφΑ. 2307 (συλλ. Λεμονιάς Γεωργούλα, ἀπό τόν Ἐλληνόπυργο Καρδίτσας), σ. 31.

19. Νικολάου Γ. Πολίτου, Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικά Σύμμεικτα, τ. 2. Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 281.

20. Πληροφορίες: Κα Πόπη Ζώρα.

21. Ἡ Ἀγγελική Χατζημιχάλη γνῶρισε Μαρουσιώτισσες, πού φοροῦσαν ἀκόμα καί τό 1906 τή φορεσιά τῆς Ἀττικῆς. Βλ. σχετικά: Τῆς Ἰδίας, Ἡ Φορεσιά, σ. 26.

22. Πρβλ. Claude Levi-Strauss, Φυλές καί Ἱστορία, Ἀθήνα 1973, σ. 18.

23. Πληροφορίες: Κα Μαρία Μιχαήλ — Δέδε, ἀπό τό Κορωπί Ἀττικῆς. Κες Ἱφιγένεια Τσόκα καί Εὐαγγελία Μπισμπίλη, ἀπό τόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς. Δίς Μαρία Παπαδοπούλου, ἀπό τοὺς Ζάρακες Εὐβοίας.

διακόσμηση στά γιορτινά και τά νυφιάτικα, όταν αυτά δέν ήταν έξολοκλήρου κόκκινα, ήταν αρκετά συνηθισμένη. Κόκκινη ένυφασμένη διακόσμηση π.χ. είχαν αρκετά πουκάμισα του Ἴσβεστοχωρίου (Μακεδονία), κόκκινο κεντητό στολισμό είχαν πουκάμισα σέ χωριά τῆς Εὐρυτανίας, καθώς και σέ πολλά μέρη τῆς Α. Στερεᾶς (ἸΑταλάντη, Γαλαξίδι, ἸΑμφισσα, Δεσφίνα, Δελφοί, ἸΑράχοβα, Λιβαδιά κ.ἄ.)²⁹.

Τό κόκκινο χρῶμα στά νυφιάτικα πουκάμισα και κατ' ἐπέκταση και σ' ἄλλες γαμήλιες ἐκδηλώσεις πρέπει νά συνδέεται μέ παμπάλαιες συνήθειες και δοξασίες, τώρα λησμονημένες. Γιά τό κόκκινο χρῶμα στόν ἀρχαίον ρωμαϊκό γάμον (κόκκινο κάλυμμα στό κεφάλι τῆς νύφης: Flammeum) κάνει διεξοδικό λόγο ὁ Ernst Samter³⁰. Τό θεωρεῖ σημεῖο και σύμβολο θυσίας, πού πρέπει νά προσφερθεῖ τήν κρίσιμη ἐκείνη στιγμή στή θεότητα. ἸΑπως ἡ ἀρχαία ἸΑλληνίδα νύφη ζητάει νά ἐξευμενίσει μέ τά «καταχύσματα» τοὺς ἐφέστιους θεοὺς τοῦ συζύγου της, πού τῆς ἦταν ὡς ἐκείνη τῆ στιγμή ξένος, τό ἴδιο κάνει ἡ νύφη στοὺς Ρωμαίους και σέ πολυάριθμους ἄλλους λαοὺς, καθώς μέ τό κόκκινο κάλυμμα πού βάζει στό κεφάλι της μεταβάλλεται συμβολικά και αὐτή ἡ ἴδια σέ θύμα³¹.

ἸΑ ἡ μιά φοράει τά κόκκινα
κι ἡ ἄλλη τά πατάτα (κίτρινα)
κι ἡ τρίτη, ἡ μικρότερη,
φοράει τά νερατζάτα. ·

.....

ΧφΑ. 1077 (συλλ. Πηγῆς Γκούσκου, ἀπό τό χωριό Καταστάρι Ζακύνθου, σ. 26).

— Στῶσε, μάνα μου, τό στῶμα μου,
νά πέσω νά πεθάνω.
— Τί ν' αὐτά π' λές, μουρ' Δέσπω μου,
τί ν' αὐτά πού κρένεις;
— Βάλτο μου τ' ἄσπρο τοῦ τιρλίκ(ι)
τοῦ ἔρμου *μουχασένιο* (τό νυφικό κόκκινο πουκάμισο)

Χφ. 2163 (συλλ. Στυλιανοῦ Φώκου, ἀπό τό Σουφλί ἸΑβρου, σ. 136).

29. ἸΑδῶ θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό κόκκινο χρῶμα δέν βρίσκεται μόνο στό πουκάμισο, ἀλλά και σ' ἄλλα ἐξαρτήματα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς, ὅπως π.χ. μέ τῆ μορφή στενῆς ταινίας πάνω στή χοντρή μάλλινη σεγκούνα. Δέν ἀποκλείεται ἡ ταινία αὐτή νά ἔχει κάποιο εἰδικό ἀφιερωματικό και συμβολικό χαρακτήρα. Βλ. σχετικὰ ἸΑλένης Καρασταμάτη, ἸΑθνικές φορεσιές στόν Βορειοελλαδικό χῶρο, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 129—31 (Πρακτικά τοῦ Α' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου).

30. Ernst Samter, Familienfeste der Griechen und Römer, Berlin 1901, σ. 47 κ.ἄ.

31. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 57.

Τό ἄσπρο χρῶμα ἀσφαλῶς σχετίζεται καί μέ τήν πρώτη ὕλη τοῦ ὑφάσματος, πού ἔμενε ἄβαφο (μαλλί, μπαμπάκι, λινάρι κ.ά.). Ὡστόσο παρατηρεῖται ὅτι συχνά χρησιμοποιούνταν καί εἰδικές τεχνικές γιά τή λευκότητά του³². Ἔρα ἐπιζητοῦσαν τό λευκό χρῶμα³³. Καί αὐτό ἴσως σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι, ὅπως ἐπιτρέπει νά ὑποτεθεῖ τό παραδομένο ὑλικό, τό πουκάμισο θεωρήθηκε πολλές φορές ὡς ἕνα εἶδος ὑποκατάστατου τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος, ἐπειδή εἶναι ἀπό τά πύ βασικά ἐνδύματα, ἀλλά καί γιατί ἔρχεται καί σέ καθολική ἐπαφή μέ τό σῶμα.

Πραγματικά τό πουκάμισο, λόγω τῆς ἄμεσης καί καθολικῆς ἐπαφῆς μέ τό σῶμα καί ἐπειδή εἶναι ρούχο παμπάλαιο, συντέλεσε ὄχι μόνο στό σχηματισμό σχετικῶν δεισιδαιμονιῶν, οἱ ὁποῖες ἀντικατοπτρίζονται σέ μεγάλο ἀριθμό ἀπό σχετικές τελετουργίες στίς πρωτόγονες συνήθειες τῶν λαῶν, ἀλλά καί συγκέντρωσε γύρω του ἕνα πλῆθος ἀπό δοξασίες πού συνδέονταν ἄμεσα μέ τήν προσωπικότητα ἐκείνου πού τό φοροῦσε. Πρωταρχικό ρόλο στήν πίστη αὐτή ἐπαιξε ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς του, ἄν δηλαδή τό πουκάμισο τό ἴφιαχναν ἀνύπαντρες ἤ παντρεμένες καί ἀκόμα ἄν ἦταν ἀντρικό ἤ γυναικεῖο, γαμήλιο ἤ νεκρικό, ἄπλυτο ἤ φορεμένο ἀνάποδα, δῶρο κλπ.³⁴. Σέ συσχετισμό πάντοτε μέ τά παραπάνω θά πρέπει νά τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς ἐνδυσῆς κάποιου μέ τό πουκάμισό του μόνο, πράξη πού ξεκίνησε ἀπό τή βαθμιαία ὑποκατάσταση (ἀπό τό πουκάμισο) τῆς ἀρχικῆς γυμνότητος τῶν λατρευτικῶν τελετῶν ἢ μαγικῶν ἐπικλήσεων³⁵.

32. Ἔτσι στά Βρυσικά χρησιμοποιοῦσαν γιά τό ἄσπρισμα τοῦ πανιοῦ κοπριές προβάτων (βλ. Κεφ. Θράκη, σ. 50.). Ἄλλοῦ, ὅπως στόν Ἅγιο Νικόλαο Κυνουρίας, τό πανί τό λεύκαιναν μέ γελαδοβουνιά, στό Σταυροδρόμι τῆς Γορτυνίας μέ κοπριά βοδιῶν. Βλ. ΧφΑ. 241 (σὺλλ. Αἰκατερίνης Τατούλη, ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο Κυνουρίας), σ. 6. ΧφΑ. 2964 (σὺλλ. Σταυρούλας Κιντή, ἀπό τό Σταυροδρόμι Γορτυνίας), σ. 82.

33. Δέν ἦταν ἄγνωστα ὅμως καί τά καθημερινά πουκάμισα, πού τ' ἄφηναν στό φυσικό ἀλεύκαντο τους χρῶμα, γιά ν' ἀντέχουν στίς ἀπαιτήσεις τῆς καθημερινῆς σπιτικῆς καί ἐξωσπιτικῆς ζωῆς. Τέτοια π.χ. ἦταν τό καθημερινό πουκάμισο, τό «χωματένιο», τοῦ χωριοῦ Φατήρι τῆς Ἡπείρου καί ἐκεῖνο τῆς Δ. Αἰτωλοκαρνανίας. Βλ. Κεφ. Ἡπειρος, σ. 76 καί Κεφ. Στερεά, σ. 83.

34. Γιά τή σχέση πουκάμισου καί σώματος βλ. σχετικά ΗΔΑ, ΙΙΙ, στ. 1709 — 10.

35. ΗΔΑ, ὁ.π., στ. 1710.

Ἡ γύμνωση, γνωστή ἤδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὄχι μόνο στούς ἀρχαίους Ἕλληνας, ἀλλά καί σέ ἄλλους λαούς, ἀποσκοποῦσε σέ διάφορες ἐνέργειες, ὅπως π.χ. σέ ἀφαίρεση τῶν ἀγαθῶν ἄλλων προσώπων, στήν πρόγνωση τοῦ μέλλοντος καί ἰδιαίτερα τοῦ συζύγου, τήν ἀποκατάσταση τῆς γονιμότητος στείρων γυναικῶν, τή θεραπεία ἀπό ἀρρώστια, τόν ἐξορκισμό ἐπιβλαβῶν ζώων καί τήν ἀποτροπή ἐνδημικῶν ἀσθενειῶν, τήν τιθάσευση τῶν φαινομένων τῆς φύσης, τήν κατασκευή μαγικῶν ἐργαλείων κ.ά. Βλ. σχετικά Δ. Α. Πετρόπουλου, Ἡ γύμνωση στίς μαγικές ἐνέργειες, Ἄρχ. Θρακ. Θησ., 13 (1946 — 7), σ. 100 κ.ἑ. Γεωργ. Α. Μέγα, Παραδόσεις περί ἀσθενειῶν, Λαογραφία, 7 (1923), σ. 491, σημ. Ι. ΗΔΑ, ὁ.π., στ. 1710, 1719.

Ἐπιβεβαιώσεις τέτοιων συνηθειῶν πέρασαν καί στίς ἑλληνικές δοξασιές καί ἔθιμα. Ἔτσι σέ μερικά προγαμιαῖα ἔθιμα, ὅπως σ' αὐτά πού ἐπικρατοῦσαν στούς πρόσφυγες τῆς Α. Θράκης πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Καλλιόπολη τῶν Γιαννιτῶν π.χ., οἱ ἐλεύθερες, γιά νά παντρευτοῦν, ἔταζαν στήν Παναγία ἕνα πουκάμισό τους, τάμα πού τό πραγματοποιοῦσαν σαράντα μέρες μετά τό γάμο τους³⁶. Στό Σουφλί ἐπίσης, εἴκοσι δύο μέρες μετά τό γάμο, ἡ πεθερά ἔπαιρνε τή νύφη καί τήν πήγαινε στήν ἐκκλησία, ὅπου ἡ νύφη χάριζε στήν Παναγία ἕνα πουκάμισό της³⁷. Καί τά δύο αὐτά παραδείγματα μποροῦν νά συσχετιστοῦν μέ τά ὁλόσωμα τάματα τῶν πιστῶν σέ διάφορες περιστάσεις, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι τό πουκάμισο εἶναι ἕνα ὑποκατάστατο τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος. Μόνο μέ αὐτή τήν ἐκδοχή (πουκάμισο: σῶμα) μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν καί ὀρισμένες μαγικές βλαπτικές ἐνέργειες σέ βάρος τῆς κοπέλας πού θά γινόταν νύφη, μέσω τοῦ πουκάμισου. Στό χωριό Καταστάρι π.χ. τῆς Ζακύνθου οἱ ἐχθροί τῆς οἰκογένειας προσπαθοῦσαν μέ κάθε τρόπο νά πάρουν γιά λίγη ὥρα τό νυφιάτικο πουκάμισο, γιά νά τοῦ κάνουν πολλές ψαλιδιές, πού θά εἶχαν, κατά τήν ἀντίληψή τους, ὡς ἀποτέλεσμα νά γενῶ ὄλο θηλυκά ἢ ν' ἀρρωστήσει βαριά ἢ, τό χειρότερο, νά πεθάνει³⁸. Γι' αὐτό τό λόγο ἐξάλλου στό Βαθύ τῆς Σάμου, ὅταν ἡ νύφη ἔβλεπε τό πουκάμισό της ψαλιδισμένο, τό πήγαινε ἀμέσως στόν παπά νά τό διαβάσει καί στή συνέχεια τό ἔκαιγε, γιά νά καοῦνε τά μάγια³⁹. Γιά τοῦς λόγους αὐτούς οἱ κοπέλες ἔπαιρναν, μαζί μέ τά διάφορα ἄλλα προφυλακτικά μέτρα, καί ὀρισμένα πού συνδέονταν ἄμεσα μέ τή χρήση τοῦ πουκάμισου. Ὡς ἕνα ἀπό τά πιά ἀποτελεσματικά μέσα, πού πιστοποιεῖται ἀπό πολλές ἑλληνικές περιοχές, θεωροῦσαν νά φορέσει ἡ νέα, ὅταν τήν ἔντυναν νύφη, δύο πουκάμισα, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ἔπρεπε νά φορεθεῖ ἀπό τήν ἀνάποδη, γιά νά μὴν πιάνουν τά μάγια⁴⁰. Στίς Λουσακίες Χανίων πίστευαν ὅτι γιά τό σκοπό αὐτό ἔπρεπε νά εἶναι ἄπλυτο τό ἕνα ἀπό τά δύο πουκάμισα, γιατί μόνο τότε δέ θά τήνε πιάνανε οἱ κατάρες καί οἱ βλαστημίες⁴¹. Τά προστατευτικά αὐτά μέτρα ἐπιτρέπουν τήν ὑπόθεση ὅτι τό πρῶτο, τό ἐσωτερικό, πουκάμισο ἐκλαμβάνεται ὡς σῶμα ἤδη, γιατί τά μέτρα αὐτά (πουκάμισο φορεμένο ἀνάποδα ἢ

36. ΧφΑ. 1126 (συλλ. Σμάρως Μαυρίδου, ἀπό πρόσφυγες τῆς Α. Θράκης ἐγκατεστημένους στήν Καλλιόπολη Πέλλης), σ. 22.

37. ΧφΑ. 1886 (συλλ. Δόμνας Γατέλα, ἀπό τό Σουφλί Ἐβρου), σ. 57.

38. ΧφΑ. 1535 (συλλ. Μαριάνθης Καλοκαιρινοῦ, ἀπό τό Καταστάρι Ζακύνθου), σ. 84.

39. ΧφΑ. 1858 (συλλ. Ἀλεξάνδρας Γαβριηλίδου, ἀπό τό Βαθύ Σάμου), σ. 120.

40. Βλ. ἐνδεικτικά: ΧφΑ. 651 (συλλ. Παναγιώτας Ράπτη, ἀπό τήν Παλιοκατόυνα Ξηρόμερου), σ. 46. ΧφΑ. 1070 (συλλ. Ἀρτεμηςίας Πανακάκι, ἀπό τήν Ἄνω Βιάννο Ἡρακλείου), σ. 13.

41. ΧφΑ. 250 (συλλ. Ἀργυρῶς Βλαστάκη, ἀπό τίς Λουσακίες Χανίων), σ. 38.

πουκάμισο ἄπλυτο) συνήθως παίρνονται γιά τό ἴδιο τό σῶμα, πού τό ὑποκαθιστᾶ ἐδῶ τό ἐσωτερικό πουκάμισο⁴².

Ἄλλοῦ, στά χωριά ἹΑγιος Νικόλαος Λακωνίας καί ἹΑχλαδόκαμπος ἹΑργολίδας π.χ., θεωροῦσαν πολύ πιά ἀποτελεσματικό νά φορέσει ἡ νύφη τό πουκάμισό της ἀπό τήν προηγούμενη μέρα⁴³. Στό χωριό Πασάς ἹΑργολίδας ἐξάλλου οἱ νύφες ἔραβαν στό ἐσωτερικό τοῦ πουκάμισου ἕνα μικρό Εὐαγγέλιο⁴⁴ καί στό χωριό Σάσαλος Χανίων στερέωναν στό πουκάμισο τῆς νύφης ἕνα κομμάτι «ἀπανωπετσαλίδα τοῦ ψωμιοῦ, γιά νά μή τήνε πιάσει τό ἀμάτι»⁴⁵.

Μόνο μ' αὐτή τήν πίστη στή στενή καί βαθύτερη σχέση πού συνδέει τό πουκάμισο μέ τό σῶμα μποροῦν ἐπίσης νά ἐξηγηθοῦν καί ὀρισμένα διακοσμητικά θέματα πού στολίζουν τό νυφιάτικο πουκάμισο, τό πιά *ἱερό πᾶγμα*, ὅπως λένε χαρακτηριστικά στή Λευκάδα⁴⁶. Ἐτσι τό κύριο διακοσμητικό μοτίβο τοῦ ποδόγυρου τοῦ νυφιάτικου πουκάμισου στό ἹΑχλάδι τῆς Εὐβοίας καί στό χωριό Μαθιά ἹΗρακλείου ἦταν ἡ *πέρδικα μέ τά περδικάκια της*⁴⁷, ἐνῶ στό χωριό ἹΟρμούλια τῆς Χαλκιδικῆς τό πουκάμισο ἔπρεπε νά ἔχει κεντημένο στόν ποδόγυρό του *τά πετεινάκια*⁴⁸. Ἄλλοῦ, ὅπως στή Σαλαμίνα π.χ., ὁ ποδόγυρος ἦταν στολισμένος μέ *κόκκινα κουκουνάρια*⁴⁹. Τόσο ἡ *πέρδικα* μέ τά πολλά περδικάκια καί τά *πετεινάκια* ὅσο τά *κουκουνάρια* μέ

42. Γιά τό πουκάμισο ἀνάποδα ὡς προφυλακτικό μέσο ἀπό βλαπτικές ἐνέργειες ἐχθρῶν (στούς ὁποίους περιλαμβάνονται καί τά κακά πνεύματα βέβαια) βλ. σχετικά ΗΔΑ, ὁ.π., στ. 1733· γιά τή μαγική χρῆση τοῦ ἀκάθартου πουκάμισου βλ. ἐπίσης ΗΔΑ, ὁ.π., στ. 1731 (θεραπεία ἀπό ἐπιληψία), καί στ. 1733 γιά τό πέρασμα καχεκτικοῦ παιδιοῦ ἀπό λερωμένο ἀντρικό πουκάμισο.

43. ΧφΑ. 604 (συλλ. ἹΙωάννας Κουνέλλη, ἀπό τόν ἹΑγιο Νικόλαο Λακωνίας), σ. 98 — 9. ΧφΑ. 2975 (συλλ. Γεωργίας Τσοῦτσουβα, ἀπό τόν ἹΑχλαδόκαμπο ἹΑργολίδας), σ. 120.

44. ΧφΑ. 240 (συλλ. Σοφίας Παπανικολάου, ἀπό τό χωριό Πασάς ἹΑργολίδας, σ. 68.

45. ΧφΑ. 251 (συλλ. Χρυσάνθης Φαλαγκαράκι ἀπό τό χωριό Σάσαλος Χανίων), σ. 58.

46. ἹΑεῖζει νά σημειωθεῖ ὅτι γιά τίς Λευκαδίτισσες τό πουκάμισο ἦταν τό κατεξοχήν κρυφό καί νυκτερινό ἔνδυμα, πού μόνο ὁ ἀντρας τους μποροῦσε νά τό δεῖ. ἹΑν κατά λάθος φαινόταν, ἔστω καί μικρό του μέρος, τήν ἡμέρα, τό θεωροῦσαν μεγάλη ντροπή. Βλ. σχετικά Μουσείου Μπενάκη, Ε. Ε. Ε, τ. 2 (1954), σ. 25. (Πβλ. ἹΑλκης Κυριακίδου — Νέστορος, Τό πετεινάρι στά λαϊκά κεντήματα τῶν Βαλκανίων, ἹΑρχιτεκτονική, τεῦχ. 72 (1969), σ. 91.

47. ΧφΑ. 3224 (συλλ. Μαρίας Γλωσσιώτη, ἀπό τό ἹΑχλάδι Χαλκίδας), σ. 29 — 30. ΧφΑ. 3260 (συλλ. Κυριακῆς Λαῖδου, ἀπό τό χωριό Μαθιά ἹΗρακλείου), σ. 92—3.

48. Βλ. ἹΑλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ὁ.π., σ. 91.

49. Π. Α. Φουρική, Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῖς ἹΑλβανοφώνοις τῆς Σαλαμίνας, Λαογραφία, 9 (1926), σ. 535, σημ. 1.

τούς πολλούς σπόρους, συμβολίζουν τή γονιμότητα ή όποία μ' αυτόν τόν τρόπο, μέ τήν άμμεση γεινίαση πουκάμισου — σώματος, μεταβιβάζεται στήν ίδια τή νέα πού παντρεύεται⁵⁰.

Ή ανάλογη θέση είχε τό πουκάμισο στό σύστημα τής άμοιβαίας άνταλλαγής δώρων στό γάμο, όπως πιστοποιείται από πολλές έλληνικές περιοχές⁵¹. Πουκάμισα καί μαντίλια (τά τελευταία κρατούσαν όμόλογη θέση μ' εκείνη του πουκάμισου), καθώς καί παπούτσια, χαρίζονταν μόνο σ' εκείνους πού θά γίνονταν *όμαιμοι έν κοινωνία*⁵². Τά πουκάμισα ειδικά, πού ώς γαμήλια δώρα ήταν γνωστά μέ τήν όνομασία *ριχτά* στήν Ήργοιδα⁵³, *μαντιλώματα* στή Θεσσαλία⁵⁴, *ζώσματα* στή Στερεά, Θεσσαλία καί Ήπειρο⁵⁵, τά έπαιρναν συνήθως οί νεαροί συγγενείς του γαμπρού, στους όποιους τά πρόσφερε ή νύφη, τά χόρευαν (σά νά ήταν ή ίδια ή νύφη, πού έτσι τήν

50. Ήλκης Κυριακίδου — Νέστορος, ό.π.

51. Βλ. ένδεικτικά: ΧφΑ. 603 (συλλ. Ειρήνης Καλιτζή, από τόν Κάμπο Λακωνίας), σ. 155. ΧφΑ. 1244 (συλλ. Βάγιας Παπακόγκου, από τό Παχτούριο Τρικάλων), σ. 111. ΧφΑ. 2951 (συλλ. Παναγιωτίτσας Παναγιωτουνάκου, από τόν Πύρριχο Λακωνίας), σ. 86. ΧφΑ. 3010 (συλλ. Ήωάννας Ήντωνίου, από τήν Ήνάληψη Αίτωλοακαρνανίας), σ. 88.

Γιά τό πουκάμισο ώς γαμήλιο δώρο σέ άλλους λαούς βλ. καί Η.Δ.Α., ό.π., στ. 1721.

52. Ήλένης Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου, Στοιχεία, σ. 36. Ήξίζει νά σημειωθεί ότι σέ όρισμένες περιοχές, όπως εκείνης στή Βήσσανη Ήωαννίνων π.χ., τά δώρα άνάμεσα στή νύφη καί τά πεθερικά, τά «ζώσματα», κρατούσαν όκτώ όλόκληρες μέρες. Κάθε πρωί ή νύφη «έζωνε» όσους έμεναν στό νέο της σπίτι, δηλ. τά πεθερικά καί τά άδέλφια του άντρα της, καί εκείνοι μέ τή σειρά τους τής τά άνταπέδιναν. Βλ. ΧφΑ. 1240 (συλλ. Γεωργίας Σταματοπούλου, από τή Βήσσανη Ήωαννίνων), σ. 62—3.

Γιά γαμήλια δώρα βλ. ένδεικτικά: Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Τά κατά τόν γάμον έθιμα έν Γκιουμουλτζίνη, Λαογραφία, 2 (1910), σ. 48. Στυλιανού Βίου, Τά κατά τόν γάμον έθιμα έν Ήγίω Γεωργίω του Πηλίου, Λαογραφία, 5 (1915), σ. 644. Π. Α. Φουρίκη, Γάμος καί γαμήλια σύμβολα έν Σαλαμίνη, Λαογραφία, 9 (1926), σ. 525. Δημ. Λουκόπουλου, Σύμμεκτα Λαογραφικά έξ Αίτωλίας, Λαογραφία, 12 (1938 — 48), σ. 32. Φώτη Παπανικολάου, Ή γάμος στή Δ. Μακεδονία, Λαογραφία, 19 (1960), σ. 219. Ήνάργυρου Κ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια έθιμα τής Μάνης, Λαογραφία, 19 (1960), σ. 164.

53. ΧφΑ. 1126 (συλλ. Ήλένης Πλακογιάννη, από τό Γυμνό Ήργολίδας), σ. 54.

54. ΧφΑ. 49 (συλλ. Νικολάου Καραμπέκου, από τούς Ήγίους Ήναργύρους Καρδίτσας), σ. 58. ΧφΑ. 1253 (συλλ. Σταυρούλας Μπακόλα, από τήν Ήνακασία Μαγνησίας), σ. 80.

55. ΧφΑ. 90 (συλλ. Παναγιώτας Μιχαήλ, από τά χωριά: Οίτη, Ροδωνιά, Κωσταλέξι κ.ά. Φθιώτιδας), σ. 15. ΧφΑ. 171 (συλλ. Δροσούλας Κολονέλλου, από τό Ήέρμο Αίτωλοακαρνανίας), σ. 54. ΧφΑ. 1240 (συλλ. Γεωργίας Σταματοπούλου, από τή Βήσσανη Ήωαννίνων), σ. 62—3.

οικειοποιούνταν οικογενειακά!) καί, όταν γυρνοῦσαν μετά τό γλέντι τοῦ γάμου στά σπίτια τους, τά ἔδειχναν μέ μεγάλο καμάρι σ' ὄσους περαστικούς ἀπαντοῦσαν στό δρόμο τους⁵⁶.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σχέση τοῦ πουκάμισου μέ τό νεογέννητο. Στά χωριά Μιδέα Ἀργολίδας καί Ἀσπρόπυργος Ἀττικῆς π.χ., όταν γεννιόταν τό παιδί μέ τσίπα (ὑμένα) στό πρόσωπό του, ἔλεγαν ὅτι *γεννήθηκε μέ τό πουκαμισάκι του*. Ἐξάλλου ἐπαιρναν τόν ὑμένα, τόν ξέραναν καί τόν ἔβαζαν φυλαχτό στό μωρό⁵⁷. Στά χωριά Κισσός καί Μακρυνίτσα Μαγνησίας, μόλις γεννιόταν τό παιδί, τό περνοῦσαν ἀπό τό πουκάμισο τοῦ πατέρα του, *γιά νά πάρει τά χρόνια του καί νά στεριώσει*⁵⁸. Στά χωριά Ὀθος καί Βωλάδα Καρπάθου συνήθιζαν νά περνοῦν τό νεογέννητο ἀπό τό πουκάμισο τοῦ πατέρα του, ἂν ἦταν κορίτσι, ἀπό τό πουκάμισο τῆς μητέρας, ἂν ἦταν ἀγόρι⁵⁹. Σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅπως π.χ. στήν Ἀθήνα, τήν Ἀγία Ἄννα στήν Εὐβοία, τήν Καρυά τῆς Λευκάδας, τόν Πολίχνιτο τῆς Λέσβου,

56. ΧφΑ. 1179 (συλλ. Παναγιώτας Γκίκα, ἀπό τό Νεοχώρι Ὑπάτης), σ. 5.

57. ΧφΑ. 2725 (συλλ. Ἄννας Γουήλ, ἀπό τή Μιδέα (Γκέρμπεσι) Ἀργολίδας), σ.

112. ΧφΑ. 3125 (συλλ. Σιδερεῆ Λιόση, ἀπό τόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς), σ. 221.

Τόν ὑμένα αὐτόν τόν φύλαγαν οἱ μητέρες καί ἄλλοι, ὅπως στή Ρόδο π.χ. Βλ. σχετικὰ Ἀναστ. Βρόντη, Ροδιακή Λαογραφία, Λαογραφία, 11 (1934—7), σ. 569.

58. ΧφΑ. 3025 (συλλ. Χαράλαμπου Κωνσταντέλλια, ἀπό τόν Κισσό Μαγνησίας), σ. 65. ΧφΑ. 3027 (συλλ. Κων/νου Λιάπη, ἀπό τή Μακρυνίτσα Μαγνησίας), σ. 65. Τέτοιες μαρτυρίες ὑπάρχουν καί ἀπό ἄλλα μέρη, ὅπως π.χ. ἀπό τή Λευκάδα (Πινακωχώρι), τή Χίο (Βροντάδες) κ.ά. Βλ. σχετικὰ Δημ. Σ. Λουκάτου, Ὁ σύζυγος εἰς τά κατά τήν γέννησιν ἔθιμα καί λαογραφικά ἐνδείξεις περὶ ἀρρενολοχείας, Κ.Λ., 8 (1953—4), σ. 160—1.

Ἀνάλογα μαρτυροῦνται καί σ' ἄλλους λαούς. Στή Γερμανία π.χ. ἐπαιρναν τό νεογέννητο καί τό τύλιγαν μέ τό πουκάμισο τοῦ πατέρα του, γιατί μόνον ἔτσι πίστευαν ὅτι τό παιδί θά τόν ἀγαποῦσε, όταν μεγάλωνε. HDA, δ.π., στ. 1716. Στήν ἴδια χώρα πάλι συνήθιζαν πολλές φορές νά παίρνουν προφυλακτικά μέτρα πού θά ἐξασφάλιζαν τό παιδί ἤδη πρὶν ἀπό τή γέννησή του. Γι' αὐτό τό λόγο φοροῦσαν στή μέλλουσα μητέρα ἕνα βρώμικο πουκάμισο τοῦ ἀντρα της. Σ' ἄλλα μέρη, ὅπως π.χ. στούς Ἑλλήνες τῆς Βλαχίας (Ρουμανίας), τό πουκάμισο πού προοριζόταν γιά τό νεογέννητο τό ἔβαζαν γιά σαράντα μέρες κάτω ἀπό τήν Ἀγία Τράπεζα. HDA, δ.π.

59. ΧφΑ. 2176 (συλλ. Μιχαήλ Χανιώτη, ἀπό τό Ὀθος Καρπάθου), σ. 120. ΧφΑ. 2395 (συλλ. Ἀλεξάνδρας Μαλτζῆ, ἀπό τή Βωλάδα Καρπάθου), σ. 23. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πληροφορία ὅτι στή Ρόδο τό παιδί τό τύλιγαν σέ πανιά πού ἔφτιαχναν ἀπό παλιά ροῦχα τοῦ πατέρα, ἂν ἦταν ἀγόρι, ἢ ἀπό παλιά ροῦχα τῆς μητέρας, ἂν ἦταν κορίτσι. Α. Βρόντη, Ροδιακή Λαογραφία, Λαογραφία, 11 (1934—7), σ. 569. (Πβλ. Δημ. Α. Λουκάτου, δ.π., σ. 161).

Στή Γερμανία συνήθιζαν παλιά νά περνοῦν τό νεογέννητο κορίτσι ἀπό τό πουκάμισο τοῦ παπποῦ καί τό νεογέννητο ἀγόρι ἀπό τό πουκάμισο τῆς γιαγιάς, HDA, δ.π.

ήταν διαδομένη ή συνήθεια τό πρώτο πουκάμισο μικροῦ νά φτιάχεται ἀπό ἕνα παλιό τοῦ πατέρα του⁶⁰.

Μ' αὐτές τίς μαγικές πράξεις ἴσως προσπαθοῦσαν νά ἐξαπατήσουν τά κακά πνεύματα καί ταυτόχρονα νά μεταδώσουν δύναμη ἀπό τό δυνατό γονιό στό ἀδύνατο ἀκόμη νεογέννητο. Παράλληλα ὅμως δέν ἀποκλείεται νά ἀποσκοποῦσαν μ' αὐτές τίς ἐνέργειες στήν ἀναγνώριση τῆς γνησιότητας καί τῆς νομιμότητος τοῦ νέου ἀνθρώπου⁶¹. Πραγματικά ὅλες οἱ πιό πάνω ἐνέργειες ἐνέχουν καί τό στοιχεῖο τῆς υἰοθεσίας⁶², ὅπως γινόταν ἀπό παλιά, ἐθιμικά⁶³. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τήν νομική ἐπικύρωση⁶⁴, ἦταν γνωστός καί ἕνας ἄλλος τρόπος υἰοθεσίας, ὅπου τό πουκάμισο γινόταν, στή διάρκεια εἰδικῆς τελετουργίας, τό ὑποκατάστατο τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τοῦ θετοῦ γονιοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ πράξη αὐτή συμβόλιζε τήν κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων του πάνω στό παιδί⁶⁵. Ἔτσι στά Ἀνώγεια Ρεθύμνης π.χ. τό υἰοθετούμενο παιδί ἔπρεπε νά περάσει ἀπό τό πουκάμισο ἐκείνης πού θά γινόταν ἡ θετή του μητέρα, γιά νά θεωρηθεῖ μετά δικό της⁶⁶. Ἡ ἴδια περίπου διαδικασία γινόταν καί στίς Ἁγίες Παρασκιές Ἡρακλείου⁶⁷. Ἀλλοῦ, ἐκείνη πού θά υἰοθετοῦσε τό παιδί, ἀφοῦ φοροῦσε καινούργιο πλατυμάνικο πουκάμισο, γνωστό ὡς *μάνικα* ἀπό τά φαρδιά μανίκια του, περνοῦσε τό υἰοθετούμενο παιδί τρεῖς φορές ἀπό τό πουκάμισό της, ἀφοῦ τό ἔβαζε ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ καί τό ἔβγαζε ἀπό τά πόδια της. Ἔτσι μέ τήν πράξη αὐτή, πού συμβόλιζε τή γέννησή του, τό παιδί γινόταν δικό της⁶⁸. Μέ τόν ἴδιο περίπου τρόπο γινόταν ἡ υἰοθεσία καί στό χωριό Μεσολακκιά Σερρών, ὅπου, ὅσοι

60. Δημ. Σ. Λουκάτου, ὁ.π., σ. 160—1.

61. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 161—2. ΗΔΑ, ὁ.π.

62. Δημ. Σ. Λουκάτου, ὁ.π., σ. 162.

63. Αὐτός ὁ τρόπος υἰοθεσίας ἦταν γνωστός καί στούς ἀρχαίους, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπό τό Διόδωρο τό Σικελιώτη (Δ', 39, 2), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἔτσι υἰοθετήθηκε ἀπό τήν Ἥρα ὁ Ἡρακλῆς. Πβλ. Δημ. Σ. Λουκάτου, Πατήρ τίκτων. Σχετικαί περιπτώσεις εἰς δύο τύπους παραμυθιῶν, Κ.Α., 11—12 (1958—9), σ. 42 καί σημ. 1. Ὁ ἴδιος τρόπος υἰοθεσίας ἦταν γνωστός καί στούς Τούρκους. Βλ. ΗΔΑ, στ. 1721.

64. Ἡ νομική ἐπικύρωση συντελεῖται μέ τή σύνταξη — παρουσία μαρτύρων — σχετικοῦ ἐγγράφου μεταξύ τῶν ἐνδιαφερομένων προσώπων. Βλ. σχετικά Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Ἑλληνική Λαογραφία (Λαϊκός πολιτισμός τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων), τεῦχ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 314.

65. Δημ. Σ. Λουκάτου, ὁ.π., σ. 162.

66. ΧφΑ. 1063 (σουλ. Ζαχαρένιας Χαιρέτη, ἀπό τά Ἀνώγεια Ρεθύμνης), σ. 31—2.

67. ΧφΑ. 1069 (σουλ. Ἐμμανουήλ Πολυζωάκη, ἀπό τίς Ἁγίες Παρασκιές Ἡρακλείου), σ. 213.

68. Φαίδωνος Κουκουλέ, Ἡ νέα Ἑλληνική γλῶσσα καί τά Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά ἔθιμα, Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, 5 (Παράρτημα), (1952), σ. 71.

“Ένα άκραίο παράδειγμα όπου ή ένδυμασία άντικαθρεφτίζει τέτοιες πολιτιστικές διαφορές άποτελοϋν οί *Μάριδες*, *Μάρηδες* ή *Μαραϊοι*, πού κατοικοϋν σέ δεκατρία χωριά κοντά στόν ποταμό “Έβρο. Τέτοια χωριά είναι τά Βρυσικά, τό Κουφόβουνο, οί ‘Ασβεστάδες, τό ‘Ασπρονέρι, ή Μάνη, ή Καρωτή κ.ά.²⁴. Παλιότερα τίποτε άλλο, έκτός από τή φορεσιά, δέν χώριζε τούς Μάριδες από τούς γείτονές τους. Καί όμως οϋτε στά πανηγύρια τους πήγαιναν οϋτε παντρευόταν μέ αϋτούς. Τήν εξήγηση τήν έδιναν οί ίδιοι οί Μάριδες, πού έλεγαν οτι τά κορίτσια τους, μέ εξαίρεση μερικές χήρες, δέν ήθελαν νά παντρευτοϋν σέ χωριά, όπου δέν φοριόταν ή παραδοσιακή τους ένδυμασία, γιατί διαφορετικά θά έπρεπε νά βγάλουν τή δική τους και νά φορέσουν τή φορεσιά πού συνήθιζαν οί γυναίκες στό χωριό τοϋ άντρα τους!²⁵. Στά Βρυσικά ως πρίν από λίγα χρόνια ήταν τόσο στενά δεμένοι μέ τά πατροπαράδοτα ήθη και έθιμά τους, ώστε οί άντρες τοϋ χωριου προτιμοϋσαν νά παντρευόταν μόνο όσα κορίτσια φοροϋσαν τήν τοπική τους φορεσιά. Κορίτσια πού φοροϋσαν εϋρωπαϊκά δέν μποροϋσαν εϋκολα νά παντρευτοϋν και για τό λόγο αϋτό αναγκάζονταν νά πάρουν ξένους, πού ήταν συνήθως “Έλληνες πρόσφυγες από τή Βουλγαρία πού ή έλληνική κυβέρνηση τούς είχε παραχωρήσει γή σ’ αϋτά τά μέρη²⁶.

5. Δυό ήταν τά χρώματα πού συνήθως κυριαρχοϋσαν στό πουκάμισο: Τό άσπρο, πού ήταν και τό πίο συνηθισμένο, και τό κόκκινο²⁷.

Τό κόκκινο συνηθιζόταν κατά κανόνα στά νυφιάτικα και τά γιορτινά πουκάμισα. ‘Ολοκόκκινα ήταν τά γιορτινά και νυφιάτικα πουκάμισα τής Θράκης (Βρυσικά, Κουφόβουνο, Λαγός, Λάβαρα κ.ά.). “Αλλα πουκάμισα, στη Μακεδονία, είχαν ή κόκκινο τό θεατό τους μέρος (Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή) ή κόκκινα επιπρόσθετα κομμάτια (‘Ορεινή). Κόκκινα ήταν άρκετά γιορτινά πουκάμισα τοϋ Πηλίου και, τέλος, κόκκινα ήταν ίσως και εκείνα πού φοροϋσαν οί γυναίκες στά Φιλιατρά τής Μεσσηνιας, αν άληθεϋουν οί περιγηγνητικές πληροφορίες τών προεπαναστατικων χρόνων²⁸. ‘Η κόκκινη

24. Γεωργίου Α. Μέγα, Θρακικά Οικήσεις, Λαογραφία, τ. 26 (1968 — 9), σ. 17.

25. Τοϋ ίδιου, δ.π., σ. 18.

26. “Αννας Γουήλ - Μπαδιεριτάκη, ‘Η παραδοσιακή φορεσιά τών Βρυσικών τής Θράκης, σ. 75.

27. Δέν έλειπαν βέβαια και πουκάμισα μέ διαφορετικά χρώματα, όπως π.χ. τά δίχρωμα πουκάμισα τής Α. Ρωμυλίας και τής Α. Θράκης και ορισμένων περιοχων τής Μακεδονίας (χωριά Χαλκιδικής, χωριά Θεσσαλονίκης, Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή). Γαλάζια πουκάμισα φοροϋσαν στόν Ξηροπόταμο, Βώλακα, ‘Επανομή τής Μακεδονίας, γαλάζια και μώβ στη Κ. και Α. Θεσσαλία. Βλ. Κεφ. Τυπολογική Συγκεφαλαίωση, σ. 113, 115 117.

28. Βλ. Κεφ. Θράκη, σ. 51—2. Κεφ. Μακεδονία, σ. 62. Κεφ. Θεσσαλία, σ. 82. Κεφ. Πελοπόννησος, σ. 104.

Συχνή είναι ή αναφορά τοϋ κόκκινου πουκάμισου στα δημοτικά τραγούδια:

δέν είχαν δικό τους παιδί, ξπαιρναν ένα συγγενικό τους και γινόταν δικό τους, άφου πρώτα τό περνούσαν από τήν *τραχηλιά* (άνοιγμα) του πουκάμισου τής θετής μητέρας⁶⁹. Στην "Υδρα και τή Θράκη, γιά νά αναφερθοῦν δυό μόνο παραδείγματα, ή φυσική μητέρα ήταν εκείνη πού περνούσε τό παιδί τρείς φορές από τό πουκάμισο τής νέας του μητέρας⁷⁰. Τέλος στά Μεστά τής Χίου ό τρόπος αυτός τής υίοθεσίας άπαντούσε πιά έξασθениσμένος. Έκει ή μελλοντική θετή μητέρα, άφου φορούσε ένα πουκάμισο, άπλως κρατούσε τό παιδί στην άγκαλιά της λέγοντας «*Τώρα πιά τό πιδί έν δικό μας*»⁷¹.

Δέν είναι όμως άσχετα και μερικά παραδείγματα γιά τή χρήση του γυναικείου, άντρικού και παιδικού πουκάμισου στη λαϊκή μαντική και ιατρική. Στην πρωτεύουσα τής Λέσβου τό πουκάμισο χρησίμευε γιά τή πρόγνωση του έμβρύου. "Όταν ή έγκυος γινόταν έφτά μηνών, έκοβε και έραβε από τό πουκάμισο του άντρα της ένα πουκαμισάκι του μωρού. "Όταν τό τελείωνε, τό 'ριχνε στον άέρα και, άν έπεφτε μέ τό κούμπωμα στό κάτω μέρος, θά γεννούσε άγόρι, διαφορετικά, κορίτσι⁷². Άλλού, π.χ. στό χωριό Παλαμάς Καρδίτσας, άφου πρώτα έκοβαν τό ύφασμα πού θά γινόταν ή τραχηλιά του πουκάμισου του μωρού, τό άφηναν νά πέσει και, άν τό ύφασμα έπεφτε από τήν καλή πλευρά, θά γεννιόταν άγόρι, αντίθετα, κορίτσι⁷³. Στη Λέσβο πάλι, όταν ένα μικρό παιδί ήταν βαριά άρρωστο, ξπαιρναν τό πουκαμισάκι του και τό 'ριχναν τήν ήμέρα τής γιορτής του 'Αγίου Κηρύκου μέσα στό άγίασμά του. Άν τό πουκαμισάκι έπλεε, τό παιδί θά γινόταν καλά, σέ αντίθετη περίπτωση, θά πέθαινε⁷⁴.

Τό πουκάμισο έξάλλου δέν ήταν άγνωστο και ώς μέσο θεραπείας. Στην 'Αγιάσο τής Λέσβου π.χ. στη γιορτή του 'Αγίου Χαράλαμπου πήγαιναν τά

69. ΧφΑ. 1689 (συλλ. Γεωργίου Συροπούλου, από τή Μεσολακκία Σερρών), σ. 167.

70. Νικολάου Γ. Χαλιορή, 'Υδρέικα Λαογραφικά, Πειραιεύς, 1931, σ. 74. 'Ελ-πινίκης Σαράντι — Σταμούλη, Προλήψεις Θράκης, Λαογραφία, 14 (1952), σ. 188, άριθμ. 392. Βλ. και Γεωργίας Ταρσούλη, 'Η υίοθεσία στη Θράκη και ή περιγραφή της από τόν Γεώργιο Βιζυηνό, Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 663—5.

71. ΧφΑ. 1100 (συλλ. 'Αθηνάς Τσόκου, από τά Μεστά Χίου), σ. 209.

72. ΧφΑ. 720 (συλλ. Μαρίας Ταλιάνη, από τή Μυτιλήνη Λέσβου), σ. 46.

73. ΧφΑ. 3193 (συλλ. Χρυσής Τσερέτη, από τό χωριό Παλαμάς Καρδίτσας), σ. 52.

74. ΧφΑ. 718 (συλλ. Πουλχερίας Βογιατζή, από τό χωριό Κάπη Λέσβου), σ. 30.

Μέ παρόμοιο τρόπο μάντευαν στη Γαλλία γιά τήν πορεία τής ασθένειας του άρρώ-στου τους. Έριχναν σέ νερό κάποιο εσώρουχό του και, άν επέπλεε, τότε ό άνθρωπος θά γινόταν καλά, διαφορετικά, θά πέθαινε. ΗΔΑ, ό.π., στ. 1729.

ἄρρωστα παιδιά στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου καί, ἀφοῦ πρῶτα τά γύμνωναν καί τά ἄφηναν μέ τό πουκάμισό τους, τά περιέλουζαν μέ νερό. Μετά ἔβγαζαν τό μουσκεμένο πουκάμισο καί ἔντυναν τό παιδί μέ καινούρια ροῦχα, ἀφήνοντας τό παλιό πουκάμισο κάπου μέσα στήν αὐλή τῆς ἐκκλησίας, γιατί πίστευαν ὅτι ἔτσι θά ἄφηναν καί τά παιδιά τήν ἀρρώστια τους⁷⁵.

Σ' ὁλόκληρο τόν ἑλληνικό χῶρο ἦταν παλιότερα διαδομένη ἡ πίστη στίς θεραπευτικές ιδιότητες τοῦ «μονομερίτικου» πουκάμισου, πού τό ὕφαιναν, τό ἔκοβαν καί τό ἔραβαν τήν ἴδια μέρα οἱ γυναῖκες πού ἦταν ἢ γυμνές, ἢ μονοστέφανες, ἢ παρθένες κ.λπ.⁷⁶. Ἔτσι στά χωριά τῆς Ἀττικῆς πίστευαν ὅτι τό πρῶτο πουκάμισο πού φοροῦσε τό νεογέννητο ἔπρεπε νά εἶναι μονομερίτικο⁷⁷. Στή Ρόδο, ἂν τό παιδί πού γεννιόταν ἀνήμερα τά Χριστούγεννα φοροῦσε μονομερίτικο πουκάμισο, πού τό εἶχαν ὕφαινε, κόψει καί ράψει ἐπτά Μαρίες, θά γλύτωνα καί δέ θά γινόταν καλλικιάντζαρος, ἀποφεύγοντας τήν κοινή τύχη ἐκείνων πού γεννήθηκαν τέτοια μέρα⁷⁸. Στά Λιθακιά τῆς Ζακύνθου, ἂν ὑπῆρχε ἄρρωστο παιδί τῆ Μεγάλη Πέμπτη, σαράντα ἀνύπαντρες κοπέλες ἔφτιαχναν μονομερίτικο πουκάμισο, πού τό ἔραβαν μέσα στήν ἐκκλησία τήν ὥρα τῆς ἀκολουθίας. Τό ἔραβαν δηλαδή τήν ὥρα πού ὁ παπάς διάβαζε τό Εὐαγγέλιο, καί σταματοῦσαν τό ράψιμο, ὅταν αὐτός τέλειωνε τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, γιά νά ξαναρχίσουν μέ τό ἐπόμενο⁷⁹. Στήν

75. ΧφΑ. 3247 (σουλ. Γερασιμιᾶς Μουχτούρη, ἀπό τήν Ἁγιάσο Λέσβου), σ. 66. Ἔτσι κι ἄλλοι, ὅπως στή Γερμανία π.χ., πίστευαν ὅτι ἓνα παλιό ἀντρικό πουκάμισο μπορούσε νά σταματήσει τίς αἱμορραγίες. Στήν Ἑλβετία οἱ γυναῖκες πού ἔπασχαν ἀπό πονοκέφαλο ἔδεναν τό κεφάλι τους μ' ἓνα παλιό ἀντρικό πουκάμισο. Ἄλλοι, σέ περίπτωση ἐμμηνόρροιας, φοροῦσαν μαῦρο ἢ ἀντρικό πουκάμισο, πού κάποιος ἄντρας εἶχε φορέσει προηγούμενα, χωρίς νά τό βγάλει ἀπό πάνω του συνέχεια γιά μιᾶ ἑβδομάδα. HDA, δ.π., στ. 1731.

76. Βλ. Γεωργ. Α. Μέγα, δ.π., σ. 499. Τά μονομερίτικα ἐνδύματα ἦταν γνωστά καί στούς ἀρχαίους Αἰγύπτιους. Βλ. σχετικά καί στόν Ἡρόδοτο (2.122): «φᾶρος δέ αὐτῆμερόν ἐξυφίηναντες οἱ ἱρέες κατ' ὦν ἔδησαν ἐνός αὐτῶν μίτρη τούς ὀφθαλμούς, ἀγαγόντες δέ μιν ἔχοντα τό φᾶρος ἐς ὁδόν φέρουσιν ἐς [ἱρόν] Δήμητρος αὐτοῖ ἀπαλλάσσονται ὀπίσω».

Στή Γερμανία τό μονομερίτικο πουκάμισο (Not-Hemd: πουκάμισο τῆς ἀνάγκης) τό ἔφτιαχνε ὀρισμένος ἀριθμός παρθένων μέσα σέ μιᾶ ὀρισμένη μέρα. Στήν ἴδια χώρα στό Μεσαίωνα δίκαιαν τίς μάγισσες ἀφοῦ πρῶτα τούς φοροῦσαν μονομερίτικο πουκάμισο, γιατί πίστευαν ὅτι μ' αὐτόν τόν τρόπο θά μπορούσαν νά ἐξουδετερώσουν τήν ἐπίδρασή τους. HDA, δ.π., στ. 1713—4.

77. Γεώργ. Α. Μέγα, δ.π., σ. 499.

78. Ἄναστ. Βρόντη, Ροδιακή Λαογραφία, δ.π., σ. 575. Ἐλένης Ρωμαίου — Καρασταμάτη, Ἄμοιβαία ἐπίδραση θρακικῶν ἐθίμων καί θρακικῆς ἐνδυμασίας, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 201 (Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χῶρου).

79. ΧφΑ. 943 (σουλ. Ἰωάννας Γιατρᾶ, ἀπό τά Λιθακιά Ζακύνθου), σ. 16—7.

Κυπαρισσία πίστευαν ότι τό μονομερίτικο πουκάμισο, πού τό 'φτιαχναν τή Μεγάλη Πέμπτη, έπρεπε, γιά νά έχει περισσότερη δύναμη, νά ραφτεί μέσα στόν γυναικωνίτη, τήν ώρα πού ό παπάς διάβαζε τό Εύαγγέλιο⁸⁰. Στή Θράκη, όταν μιās γυναίκας δέ ζοῦσαν τά παιδιά, γιά νά ζήσει τό τελευταίο της, έπρεπε νά τοῦ φορέσουν άμέσως μετά τή γέννησή του μονομερίτικο πουκάμισο πού τό είχαν φτιάξει σαράντα άνύπαντρες κοπέλες⁸¹. Στο χωριό Σορωνή τής Ρόδου πίστευαν ότι τό μονομερίτικο πουκάμισο μπορούσε νά σταματήσει τίς ένδημικές ασθένειες. 'Υπήρχε παράδοση ότι κάποτε, τά πολύ παλιά χρόνια, έπεσε χολέρα στό χωριό καί πέθαναν πολλοί κάτοικοί του. Τότε μαζεύτηκαν οί γυναίκες τοῦ χωριοῦ καί έφτιαξαν μονομερίτικο πουκάμισο πού τό φόρεσε ό παπάς τοῦ χωριοῦ καί έκαμε ειδική λειτουργία, γιά νά φύγει τό κακό. Καί πραγματικά ή ασθένεια έφυγε⁸².

'Από τίς ίδιες δοξασίες γιά τή θεραπευτική ιδιότητα τοῦ μονομερίτικου πουκάμισου σέ συνδυασμό μέ τίς νεότερες παραδόσεις γιά τόν "Αγιο Χαράλαμπο ως διώκτη τής πανούκλας δημιουργήθηκε ή πίστη γιά τό *πουκαμισάκι τοῦ 'Αγίου*. "Ετσι στά Καλάβρυτα, σέ έποχή πανούκλας, μαζεύτηκαν κάποτε δώδεκα κορίτσια καί έφτιαξαν ένα μονομερίτικο πουκάμισο πού τό κρέμασαν στήν εικόνα τοῦ 'Αγίου, γιά νά σταματήσει ή άρρώστια⁸³. Στήν 'Αθήνα, στό «δέυτερο θανατικό» τοῦ 1792, έφτιαξαν μονομερίτικο πουκάμισο, τό κρέμασαν στήν εικόνα τοῦ 'Αγίου καί τήν επόμενη ήμέρα τό έκοψαν μικρά κομματάκια πού τό μοίρασαν στόν κόσμο γιά φυλαχτό⁸⁴.

"Ενα άλλο άποτρεπτικό μέσο, αναγόμενο στό παμπάλαιο έθιμο τοῦ καθαρμοῦ, ήταν ή συνήθεια νά περνοῦν από τό άνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ενός άμανίκωτου πουκάμισου. Τό έθιμο αυτό ήταν κυρίως γνωστό στά χωριά τής Θράκης, όπου, γιά νά γλυτώσουν από ένδημικές ασθένειες, συνήθως όλοι οί κάτοικοι ενός χωριοῦ περνοῦσαν από ένα τέτοιο πουκάμισο, γιατί πίστευαν ότι μόνο έτσι θά απομάκρυναν τήν άρρώστια από πάνω τους⁸⁵.

'Η θεραπεία μέ κύριο μέσο τό πουκάμισο δέν είχε περιοριστεί μόνο στόν άνθρωπο, αλλά είχε επεκταθεί καί στά ζῶα. "Ετσι στόν Πύργο τής 'Ηλείας, «*δταν ή άγελάδα ή τό άλογό τους δέν μπορούσε νά σηκωθεί ή νά κατου-*

80. ΧφΑ. 1146 (σουλ. Εϋσταθίου Παρασκευοπούλου, από τήν Κυπαρισσία Τριφυλίας), σ. 11.

81. Γεωργ. Α. Μέγα, δ.π., σ. 497—8.

82. ΧφΑ. 2398 (σουλ. Αικατερίνης Μικρομανώλη, από τό χωριό Σορωνή Ρόδου), σ. 69.

83. Γεωργ. Α. Μέγα, δ.π., σ. 503.

84. Νικ. Γ. Πολίτου, Αί ασθένειαι κατά τούς μύθους τοῦ έλληνικοῦ λαοῦ, Δελτίον τής 'Ιστορ. καί 'Εθνολ. 'Εταιρίας, I (1883), σ. 11 (Πβλ. Γεωργ. Α. Μέγα, δ.π.).

85. Γεωργ. Α. Μέγα, δ.π., σ. 499—500.

ρήσει, Έπρεπε νά περάσουν από τήν κοιλιά του ὡς τρεῖς φορές τό πουκάμισο ἐνός πρωτάρικου παιδιοῦ, πού εἶχε μάνα καί πατέρα»⁸⁶.

6. Ἡ πλατιά αὐτή χρήση καί σημασία τοῦ πουκάμισου στή ζωή τῆς παραδοσιακῆς γυναίκας πέρασε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, στή λαϊκή λογοτεχνία. Δίνονται ἐδῶ μερικά παραδείγματα:

Σέ χωριά τῆς Λάρισας καί τῆς Θήβας τό πουκάμισο, σέ συσχετισμό μέ τ' ἄλλα ἐξαρτήματα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς, ὑποδήλωνε, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τούς παρακάτω στίχους, τήν ἀρχοντιά ἢ τήν ὁμορφιά τοῦ κοριτσιοῦ:

Φορεῖ λινό πουκάμισο
καί λουλουδένια γούνα⁸⁷

.....
Σάν παίρνεις τόν κατήφορο
στήν ἄκρη στό ποτάμι
μέ τό πλατύ πουκάμισο
τ' ἄσπρα σου τά ποδάρια⁸⁸

.....
Ἐπίσης, ἀπό τή Ζάκυνθο εἶναι οἱ παρακάτω στίχοι, πού ἀναφέρονται στήν ἐρωτική ἀπελπισία:

Ροῦχα μου καί πουκάμισα
οὔλα θά τά μαυρίσω,
καί σπήλαιο σκοτεινό (sic)
θά πάω νά κατοικήσω⁸⁹

.....
Δέν ἔλειπε τό πουκάμισο καί ἀπό τά μοιρολόγια, ὅπως φανερώνουν οἱ πῶς κάτω στίχοι ἀπό τή Ζάκυνθο καί τήν Κρήτη:

Χριστέ μου, νά γενόμουνα,
πραματευτής στόν Ἄδη,

86. ΧφΑ 147 (συλλ. Ἰσμήνης Ἀργυρίου, ἀπό τόν Πύργο τῆς Ἡλείας), σ. 31.
87. ΧφΑ. 71 (συλλ. Ἰωάννου Παπαϊωάννου, ἀπό τήν Ἀμυδαλή Λάρισας), σ. 7.
88. ΧφΑ. 1349 (συλλ. Ἐλένης Παπαχρήστου, ἀπό τήν Παναγία Θηβῶν), σ. 57. Βλ. ἐνδεικτικά καί Νικολάου Γ. Πολίτου, Ἐκλογαί ἀπό τά Τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 53. Μαίρης Σαβοπούλου, Ἐθνικά διαμάντια καί ζαφείρια, Κάιρο 1942, σ. 58.
89. ΧφΑ. 1077 (συλλ. Πηγῆς Γκούσκου, ἀπό τό Καταστάρι Ζακύνθου), σ. 82.

νά βάλω στήν κανίστρα μου,
κάθε λοῆς λογάδι,
νά βάλω νιῶν πουκάμισα,
καί λυγερῶν βελέσια,
νά βάλω καί τῆς Μαριγῶς
πουκάμισο ν' ἀλλάξει⁹⁰

.....
Τσῆ πίκρας τό πουκάμισο
μοῦ δώκανε νά βάλω,
καθημερινό νά τό φορῶ,
ποτέ νά μή τό βγάλω.
Τσῆ πίκρας τό πουκάμισο,
τσῆ πίκρας τό τσεμπέρι,
μοῦ δώκανε νά τό φορῶ,
χειμῶνα, καλοκαίρι⁹¹

.....
Δέν ἦταν ἄγνωστο τό πουκάμισο καί στά σκωπτικά τραγούδια. Ἐπό
αὐτά πανελλήνια γνωστό καί ἀπό πολύ παλιά, μέ τίς διάφορες παραλλαγές
του⁹², εἶναι τό ἐπόμενο τραγούδι:

Πέντε—δέκα καλογριές
κι ἄλλες τόσες παπαδιές
πῆγαν στούν ἀσπροπόταμου,
τά ρασάκια τους νά πλύνουν.

.....
Βγάζουν τά ρασάκια τους
καί τά πουκαμισάκια τους,
κί στοῦ γάργαρο νερό
πλένουν τά κορμάκια τους.

.....
Κι ἕνας γέρο-καλόγερος,
πίσω ἀπό τόν πλάτανο,

90. ΧφΑ. 943 (σουλ. Ἰωάννας Γιατρᾶ, ἀπό τό χωριό Λιθακιά Ζακύνθου), σ. 37.

91. ΧφΑ. 1235 (σουλ. Κων/νου Φανουριάκη, ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο Λασι-
θίου), σ. 177—8.

92. Arnoldus Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, Athenis-Lipsiae 1860, σ. 439. Ἐθα-
νασίου Οἰκονομίδου, Τραγούδια τοῦ Ὀλύμπου, Ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 88. Γεωρ-
γίου Ρήγα, Σκιάθου Λαϊκός Πολιτισμός, τεύχ. Α', Θεσσαλονίκη 1958, σ. 7. Γεωργ.
Παχτίκου, 260 Δημῶδη Ἑλληνικά Ἄσματα. Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 170 (Βιθυνία).

κλέβει τὰ ρασάκια τους,
καί τὰ πουκαμισάκια τους⁹³.

.....

93. ΧφΑ. 673 (συλλ. Γεωργίας Πλεξίδα, από τό Γαρδίκι Τρικάλων), σ. 280—1. Βλ. επίσης καί ΧφΑ 193 (συλλ. Ἀθανασίου Βελέντζα, από τό Μοσχοχώρι Λαμίας), σ. 59—60. ΧφΑ 717 (συλλ. Κλεάνθη Κορομηλά, από τήν Ἀγιάσο Λέσβου), σ. 23. ΧφΑ. 1280 (συλλ. Σοφίας Ζερβογιάννη, από τό χωριό Λαμπεία Ἡλείας), σ. 108.

Εὐρύτατη χρήση τοῦ πουκάμισου γίνεται καί σέ παροιμίες, αἰνίγματα, καθαρογλωσσήματα, κατάρες καί ὄρκους, χωρίς πάντοτε νά διευκρινίζεται ἄν πρόκειται γιά ἀντρικό ἢ γυναικεῖο.

Στό χωριό Κολλάκα τῆς Φθιώτιδας γιά κάποια ἀναποδιά τῆς τύχης λένε: «Νά μή σοῦ τῦχει τό κοντό τό π'κάμισο» ΧφΑ. 12 (συλλ. Χρήστου Εὐαγγελίου, από τό χωριό Κολλάκα Φθιώτιδος), σ. 10. Βλ. καί Ι. Βενιζέλου, Παροιμιαί δημῶδεις συλλεγεῖσαι καί ἐρμηνευθεῖσαι. Ἐν Ἐρμουπόλει 1867, σ. 8, ἀριθμ. 89. Στή Σαντορίνη, ὅταν ἀναφέρονται σ' ἄπληστη γυναίκα: «Τά θέλει φαρδομάνικα» ΧφΑ. 119 (συλλ. Μακαρίου Πελέκη, από τή Σαντορίνη), σ. 61. Στό χωριό Ἐλούντα Λασιθίου γιά κάποιον ἀχάριστο: «Ἀνέθρεψε τόν ποντικό, νά φάει τό πουκάμισό σου» ΧφΑ. 707 (συλλ. Δέσποινας Ζερβοῦ, από τήν Ἐλούντα Λασιθίου), σ. 112. Στό Κακοδίκι τῶν Χανίων, γιά κάτι ξένο πρὸς τὰ συμφέροντά τους: «Ἡ ξένη κάσα δέν κολλᾷ τήν ξένη πουκαμίσα» ΧφΑ. 1062, (συλλ. Γεωργίου Λουπάση, από τό χωριό Κακοδίκι Χανίων), σ. 159. Στό χωριό Ροζενά τῆς Κορινθίας γιά τόν ἐπιπόλαιο: «Ἀλλάζει σκέψη, σάν τὰ πουκάμισά του» ΧφΑ. 1272, (συλλ. Βασιλικῆς Γεωργαλᾶ, από τὰ Ροζενά Κορινθίας), σ. 80.

Σέ διάφορες περιοχές, ὅταν ἀναφέρονται στίς ἐποχές τοῦ χρόνου, χρησιμοποιεῖται ἡ παρακάτω παροιμία, μέ τίς διάφορες παραλλαγές της: «Ἀπό Μαρτιοῦ πουκάμισο κι ἀπ' Αὐγουστο σεγκούνα». ΧφΑ. 202 (συλλ. Μαργαρίτας Ἀξή, από τήν Ἀμφιθέα Μεσσηνίας), σ. 136. ΧφΑ 572 (συλλ. Γεωργίου Κυριακοπούλου, από τό χωριό Τζίβα Ἀρκαδίας), σ. 5. ΧφΑ 677 (συλλ. Μαρίας Κόκκαλη, από τὰ χωριά Βασινιά, Μουζάκι Καρδίτσας), σ. 65. ΧφΑ 722 (συλλ. Αἰκατερίνης Λαγουμίδου, από τό Πλωμάρι Λέσβου), σ. 62. ΧφΑ 804 (συλλ. Οὐρανίας Καρκούλα, από τή Νεμέα Κορινθίας), σ. 17. ΧφΑ. 999 (συλλ. Αἰκατερίνας Μαντέλη, από τό Ληξούρι Κεφαλλονιάς), σ. 100.

Ἀναφορικά μέ τὰ αἰνίγματα ἔλεγαν στίς Ἀρχάνες τοῦ Ἡρακλείου, ὑπονοώντας τόν καπνό:

Μακρὺς - μακρὺς καλόγερος
καί μέ τήν πουκαμίσα

.....

ΧφΑ. 101 (συλλ. Ἐλένης Στραταριδάκη, από τίς Ἀρχάνες Ἡρακλείου), σ. 47.

Στά Κρέσταινα τῆς Ὀλυμπίας γιά τό κριθάρι:

Στή μυλόπετρα ἀπουκάτω,
ρίχνεται καί τρίβεται,
κι ὁμως τό πουκάμισό του

δέν τ' ἀποχωρίζεται

.....
ΧφΑ. 576 (συλλ. Αἰκατερίνης Γεωργίου, ἀπό τὰ Κρέσταινα Ὑλυμπίας), σ. 408).
Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρκαδίας ἔλεγαν, γιὰ τὸ αὐτό:

Τῆς Φούλας τὸ πουκάμισο
πουθενά ραφή δέν ἔχει

.....
ΧφΑ. 1021 (συλλ. Ἀθανασίας Βουδούρη, ἀπό τὴν Τριποταμιὰ Ἀρκαδίας), σ. 64).
Τὸ πουκάμισο δέν ἦταν ἄγνωστο καὶ στὰ καθαρογλωσσήματα, ὅπως φανερώνει τὸ
παρακάτω παράδειγμα ἀπὸ τὴ Λευκάδα:

— Π' κάμσου, μεταξπ' κάμσου,
καὶ πάλι μεταξουπ' καμισένιο,
Ποιός σέ μιταξάραφτι
κί'σαι μιταξουπ' ουμ' σου ραμμένο;
— Ὁ γιός τ' μιταξουπ' καμ' σουράφτη

.....
ΧφΑ. 1104 (συλλ. Νικολάου Ἀσπρογέρακα, ἀπό τὰ Ἀσπρογερακάτα Λευκάδας),
σ. 71. Βλ. ἐπίσης καὶ ΧφΑ. 1587 (συλλ. Βασιλικῆς Βασιλείου, ἀπὸ τὸ χωριὸ Μπε-
λοκομίτη Εὐρυτανίας), σ. 65.

Ὅταν ἤθελαν νὰ καταραστοῦν κάποιον στὴν Καλλονὴ τῆς Λέσβου, ἔλεγαν: «Μέ μαῦ-
ρο πουκάμισο νὰ σέ δῶ» ΧφΑ. 715 (συλλ. Ἰωάννου Κωνσταντέλλη, ἀπὸ τὴν Καλ-
λονὴ Λέσβου), σ. 54. Στὸ Κακοδίκι τῶν Χανίων: «Νά μὴν τὸ βάλεις τῆ γρᾶς τὸ ποκάμι-
σο» ΧφΑ. 1062 (συλλ. Γεωργίου Λουπάση, ἀπὸ τὸ χωριὸ Κακοδίκι Χανίων), σ.
122—3. Στὸ Ληξούρι: «Νά σοῦ βγάλει ἡ θάλασσα τὸ πουκάμισο», δηλαδὴ νὰ πιγεῖ αὐτός
πού καταριοῦνται. ΧφΑ 1354 (συλλ. Μαρίας Μαντέλη, ἀπὸ τὸ Ληξούρι Κεφαλλη-
νίας), σ. 42.

Τέλος στοὺς ὄρκους, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀνακοίνωση ἐνός μυστικοῦ, ἔλεγαν στὴ
Μυγαλιὰ τῆς Ἀρκαδίας: «Σοῦ φόρεσα σιδερένιο πουκάμισο» ΧφΑ 1294 (συλλ. Κων/-
νας Νταρζάνου, ἀπὸ τὴ Μυγαλιὰ Ἀρκαδίας), σ. 160).

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ*

- άνάποδο = κέντημα τῆς λαιμόκοψης γιορτινῶν ἢ νυφιάτικων πουκάμισων (Σαρακήνα, Μακεδονία).
- άντζα = ἡ κνήμη (Ἕπειρος).
- άντρεντέδες = μικρά ἀγοραστά τετράγωνα ἢ τρίγωνα σχεδιασμένα κομμάτια ὑφάσματος, πού τά χρησιμοποιοῦν γιά νά στολίσουν τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ τῶν νεότερων πουκάμισων (Ἕλεια).
- ἀστράκια = μικρά κεντητικά μοτίβα γιορτινῶν καί νυφιάτικων πουκάμισων (Σαρακήνα, Μακεδονία).
- βαθράκι = τριγωνικό κομμάτι ὑφασμα πού ράβεται κάτω ἀπό τή μασχάλη, γιά νά κλείσει τό ἄνοιγμά της (Βορειοελλαδικός χῶρος).
- βάλα-φούντια = τά πουκάμισα τοῦ χοροῦ (Τανάγρα, Βοιωτία).
- βάλος, βάλα = ὁ χορός (Τανάγρα, Βοιωτία).
- βεζύρι = ἡ ὀνομασία τοῦ νυφικοῦ πουκάμισοῦ (Τανάγρα, Βοιωτία).
- βιζάνα = τό νυφιάτικο πουκάμισο (Ἐπισκοπή, Μακεδονία)
- βιλέσι = τό πουκάμισο (Αἰτωλοακαρνανία).
- βισέλι = Τό πουκάμισο (Αἰτωλοακαρνανία).
- βλεφαράκια = κεντητικό σχέδιο (Ἄλωνα, Μακεδονία).
- βοϊδομάτης = κεντητικό σχέδιο (Ἄλωνα, Μακεδονία).
- βρογχωτήρ = ἡ σχισμή τοῦ χιτώνα πού εἶναι παράλληλη μέ τοὺς ὤμους, γιά νά περνᾷ τό κεφάλι.
- γεράνιο = δίχρωμο πανί, πού εἶχε ἄσπρες καί σκούρες γαλάζιες ρίγες στό ὑφάδι (Σουφλί, Θράκη).
- γκούλια (οὐδ.) = ὀνομασία κεντητικῆς τεχνικῆς, φτιαγμένης μέ κλωστές τόσο πολύ στριμμένες, πού σχημάτιζαν μικροὺς κόμπους (Χάσια, Μακεδονία).
- γκούρ ντι κμέσι = ἡ λαιμόκοψη (Χιονοχώρι, Μακεδονία).
- γλαστρουδ' = κεντητικό σχέδιο τῆς λαιμόκοψης (Πυλαία, Μακεδονία).
- γουργουλιά (οὐδ.) = πολύχρωμες μεταξωτές κλωστές (Ἄττική).
- γουρζέρε (οὐδ.) = ταινία (Λιόπεσι, Ἄττική).
- γράμματα τῆς Δόμνας = κεντητικά σχέδια, πού πήραν τήν ὀνομασία αὐτή ἀπό τό ὄνομα τῆς γυναίκας πού τά πρωτοκέντησε (Μεγάλο καί Μικρό Ζαλόφι, Α. Θράκη).
- γραμμένο = ὑφαντό κέντημα (Θράκη).
- γρουζιέρα (θηλ.) = ὁ γιακάς (Ἄρκαδια).
- clanus = κατακόρυφη ταινία ἀρχικά δηλωτική τῆς κοινωνικῆς τάξεως, πού στόλιζε τοὺς ρωμαϊκοὺς καί βυζαντινοὺς χιτῶνες. // κλαβιον.

* Δίνεται μόνο ἡ σημασία πού ἔχουν οἱ λέξεις στό κείμενο τῆς ἐργασίας.

colobium = μιά από τις ονομασίες της δαλματικής.
 δαλματική = φαρδύς εξωτερικός χιτώνας, κοινός και για τὰ δύο φύλα, πού ήταν παραπλήσιος ένδυματολογικός τύπος μέ τό ρωμαϊκό χιτώνα.
 δημαρίτσα = ύφαντό κεντητικό σχέδιο τοῦ ποδόγυρου (Βρυσικά, Θράκη).
 δικλεμές (άρσ.) = κεντητικός διάκοσμος τῆς λαιμόκοψης, τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν (Καραγκοῦνες τῆς Θεσσαλίας).
 δοντάκι = πολύ λεπτή δαντέλα, πού ἔμπαινε ὡς τέλειωμα τοῦ ποδόγυρου (ἸΑττική).
 δοντίτσι = ψιλὴ δαντέλα, φτιαγμένη μέ μετάξι στό φυσικό του χρῶμα, πού στόλιζε τό τέλειωμα τοῦ γιακά, τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου (Πωγῶνι, ἸΗπειρος).
 δοξάρι = τόξο μέ χορδή, πού χρησιμεύει στήν κατεργασία τοῦ μαμπακιοῦ.
 δρεπανάτο = ὀνομασία κεντητικοῦ διακοσμητικοῦ θέματος (Σαρακατσάνες τῆς ἸΗπείρου).
 ἐκινάρι = // κινάρι.
 ζαμανίσιο = ὀνομασία τοῦ παλιότερου πουκάμισου (Πυλαία, Μακεδονία).
 instita = διακοσμητικὴ ταινία, πού στόλιζε τόν ποδόγυρο τοῦ ρωμαϊκοῦ γυναικείου ἐξωτερικοῦ χιτώνα.
 καγκελάδες = ὄξυκόρυφο κεντητικό σχέδιο τῶν μανικιῶν (Βελβεντός, Μακεδονία).
 καγκελοῦδ' = ὄξυκόρυφο κεντητικό σχέδιο (Βρυσικά, Θράκη).
 καινούρια ρούχα = ὀνομασία τῆς παλιότερης νυφικῆς φορεσιάς (Ανταρτικό, Μακεδονία).
 καλά ρούχα = ἡ γυναικεία φορεσιά (ἸΑνταρτικό, Μακεδονία).
 καλκάνι = τό μανίκι (Κυνουρία).
 καλκάνι = τό μανίκι τοῦ νεότερου πουκάμισου (Μεσσηνία).
 καλύμμα (—) = ὀνομασία κεντήματος τοῦ ποδόγυρου τῶν παλιότερων πουκάμισων (Κριεκούκι, ἸΑττική).
 καμίσι = τό πουκάμισο (ἸΑττική).
 καμίσιον = ὀνομασία τοῦ πουκάμισου στά βυζαντινά χρόνια.
 καμπρί = τό ἀμερικάνικο κάμποτο (Σαρακατσάνες τῆς ἸΗπείρου).
 κάμ'σο = τό πουκάμισο (Καραγκοῦνες τῆς Θεσσαλίας).
 καρδιά = ὀνομασία ὀρισμένου μέρους τοῦ πουκάμισου, πού κεντιόταν μέ χρυσοκλωστές (ἸΑττική).
 κατασάρ(ι) = ἡ φανέλα (χωριὰ Τσαρτσάμπᾶ, Μακεδονία).
 κατασάρκι = τό πουκάμισο (Καραγκοῦνες τῆς Θεσσαλίας). Στά περισσότερα μέρη τῆς ἸΕλλάδας μέ τὴν ὀνομασία αὐτὴ δηλώνεται ἡ φανέλα.
 κεμίσι(ι) = τό πουκάμισο (Λιούντζη, Β. ἸΗπειρος).
 κενάρι, κινάρι ἢ ἐκινάρι = ἡ οὔγια, δηλαδή ἡ κατά μήκος παρυφή τοῦ ὑφάσματος καί ἡ ριγωτὴ διακόσμηση στό σημεῖο αὐτό. (Βλ. ἸΑλκης Κυριακίδου—Νέστορος, Τὰ ὑφαντά, σ. 92).
 κέντημα γραπτό = τό κέντημα πού γίνεται, ἀφοῦ πρῶτα σχεδιαστοῦν τὰ διακοσμητικά μοτίβα πάνω στό ὑφασμα.
 κέντημα μετρητό = τό κέντημα πού γίνεται μέ τό μέτρημα τῶν νημάτων τοῦ ὑφάσματος.
 κεπτάρν (—) = ἡ τραχηλιά (Χιονοχώρι, Μακεδονία).
 κεφάλι = κεντητικό σχέδιο (ἸΑττική).

κιαμίσι = τό πουκάμισο (Καραγκούνες τῆς Εὐρυτανίας).
 κιμίσε (οὐδ.) = τό πουκάμισο (Ἄττική).
 κινέδες = δέξυκόρυφη μεταξωτή δαντέλα, πού ἔμπαινε στό τέλειωμα τῆς λαιμόκοψης
 καί τῶν μανικιῶν (Κολχικό, Μακεδονία).
 κλαβιον = κατακόρυφη ταινία.// clanus, // σῆμα.
 κλάρα (θηλ.) = κεντητικό σχέδιο τῆς ἐπιπρόσθετης τραχηλιάς (Ἄργολίδα).
 κλάρα (θηλ.) = ὕφασμα πού ἔχει στόν κάμπο του σπαρμένα ὑφαντά κεντήματα
 (Ἐλευσίνα).
 κλειδί = κεντητικό σχέδιο (Ἄλωνα, Μακεδονία).
 κλειδωτό = κεντητικό σχέδιο (Σαρακατσάνες).
 κλούτσι = κλωνάρι ἢ φύλλο. Κεντητικό σχέδιο φτιαγμένο μέ πούλιες (Βρυσικά,
 Θράκη).
 κλωναρούδια τῆς Φάκαινας = κεντητικά σχέδια τῆς λαιμόκοψης παλιότερων πουκά-
 μισων, πού πῆραν τήν ὀνομασία ἀπό τήν γυναίκα πού τά πρωτοκέντησε (Πυ-
 λαία, Μακεδονία).
 κμέσι = τό πουκάμισο (Χιονοχώρι, Μακεδονία).
 κοκιλιά μέ τά κεφάλια = κεντητικό σχέδιο (Ἄττική).
 κολόβιον = Δαλματική φτιαγμένη ἀπό λινό ὕφασμα.
 κολονάτο = πουκάμισο, πού εἶχε ὡς κύριο κεντητικό μοτίβο κατακόρυφες ταινίες
 (Τανάγρα, Εὐβοία, Ἄργολιδοκορινθία, Κυπαρισσία).
 κομιάσε (οὐδ.) = τό πουκάμισο (Νομάδες τῆς Ἡπείρου).
 κοντό = ἀμανίκωτο πουκάμισο (Κορινθία).
 κοσιούλα = τό πουκάμισο (Ψαράδες, Μακεδονία).
 κόσουλα = τό πουκάμισο (Ἄνταρτικό, Μακεδονία).
 κότσι = ὁ ἀστράγαλος (Καραγκούνες τῆς Θεσσαλίας).
 κουκάκι = λεπτή δαντέλα, πού στόλιζε τούς γύρους τῶν μανικιῶν καί τή λαιμόκοψη
 (Χωριά Τσαρτσμπᾶ, Μακεδονία).
 κουκουλίτικο = πουκάμισο ὑφασμένο ἀπό μετάξι, πού ἔβγαине ἀπό τό κουκούλι καί
 γνέθουνταν στό μαντάκι (Μαγνησία).
 κουκουμπλίτσα = μικρό κεντητικό μοτίβο τοῦ ποδόγυρου καί τῶν μανικιῶν τῶν
 γιορτινῶν καί τῶν νυφιάτικων πουκάμισων (Σαρακήνα, Μακεδονία).
 κουκουναρόφυλλα = φυτόσχημα σχέδια κεντημένα μέ χρυσοκλωστές (Μαγνησία).
 κουκούτσι = ὁ κόμπος τοῦ μεταξιοῦ (Θράκη).
 κουλουκ'θίσιου = κολοκυθένιο. Ὄνομασία κεντητικοῦ σχεδίου (Καραγκούνες τῆς
 Θεσσαλίας).
 κ(ου)μίς = τό πουκάμισο (Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, Α. Θράκη).
 κούτριγας = ὁ ἀστράγαλος (Μέγαρο).
 κροκίδι = ἡ δευτερότερη λιναρένια κλωστή (Βορειοελλαδικός χῶρος).
 κροκίδι = κοντό μαλλί (Θράκη).
 κυπαρίσσι = κεντητικό σχέδιο (Καραγκούνες τῆς Θεσσαλίας).
 λαγκιόλι = τό πλαϊνό φύλλο τοῦ νεοελληνικοῦ γυναικειοῦ πουκάμισου.
 λαζούρι = γραφτό κέντημα (Ἄττική).
 λαζούρια = οἱ ρόζ καί μπλέ κλωστές (Μέγαρο).

- λαιμαριά = ή λαιμόκοψη.
- λανάρι = εργαλείο μέ τό όποιο ξαίνουν τό μαλλί και τό λινάρι.
- λανάρι γιουρίκικο = τύπος λιναριου πού χρησιμοποιεΐται γιά τό λανάρισμα τών μαλλιων (Θράκη).
- λανάρι καθιστό = τύπος λιναριου πού χρησιμοποιεΐται γιά τό λανάρισμα τών μαλλιων (Θράκη).
- λανάρια = δύο μικρά σανίδια μέ πυκνά συρμάτινα δόντια, πού ανάμεσα τους ή γυναίκα τραβά τά μαλλιά, γιά νά τά ξάνει (Αίτωλοακαρνανία).
- λαζούλι = ή κλωστή (΄Αττική).
- λερό = τό πουκάμισο στό φυσικό του άλεύκαντο χρώμα (Αίτωλοακαρνανία κ.ά.).
- λιμαριά = // λαιμαριά.
- λιτρούσκα (θηλ.) = ύφαντό κεντητικό σχέδιο του ποδόγυρου (Βρυσικά, Θράκη).
- limbus = // instita.// πέζα.
- λύπικα = τά γεροντικά πουκάμισα (Κορωπί, ΄Αττική).
- λωνάρι = χοντρό χτένι μέ καρφιά, πού χρησιμοποιεΐται γιά χτένισμα του λιναριου (Λευκάδα).
- λωρίον = // λῶρος.
- λῶρος = ή κοντή κατακόρυφη ταινία του χιτώνα και της δαλματικής.
- μαγκάνι = εργαλείο γιά τό ξεκούκισμα του μπαμπακιου (Βορειοελλαδικός χῶρος).
- μάγκανο = εργαλείο, πού χρησιμοποιεΐται στην κατεργασία του μεταξιου (Βορειοελλαδικός χῶρος).
- μάιστρα = ή κεντήστρα (΄Αττική).
- μαλλουδες = μακριά μαλλιά (Θράκη).
- μάνα = τό κεντρικό φύλλο του νεοελληνικου γυναικειου πουκάμισου.
- μάνικα = 1) τό μανίκι (παραλιακή Κυνουρία, ΄Αρκαδία), 2) φαρδομάνικο πουκάμισο (΄Ελληνικός χῶρος).
- μαρίτσα = ή πούλια (Καρωτή, Θράκη).
- μαστραπάς = κεντητικό σχέδιο (΄Αττική).
- μάτι = εργαλείο πού μοιάζει μέ κουμπι και χρησιμοποιεΐται γιά νά βγαίνει τό μετάξι καθαρό χωρίς κόμπους (Θράκη).
- ματσάκι = κεντητικό σχέδιο (Πήλιο).
- μέριζι, μέριτζε, μέρτζε (ουδ.) = κατακόρυφο δαντελωτό τρυπητό άσπροκέντημα, πού άρχιζε άπό τη μέση του πουκάμισου και έφτανε ως τό στρίψωμα (΄Ελευσίνα, Σαρακατσάνες της Θράκης).
- μεσερέζι = όνομασία της κεντητικης τεχνικης στα κολονάτα πουκάμισα (Τανάγρα, Βοιωτία).
- μηλασμένο = τό πουκάμισο πού είχε *μηλα*, στρογγυλά κοσμήματα, ως κεντητικά σχέδια στον ποδόγυρο (Βρυσικά, Θράκη).
- μητούνι = ύφαντικό κεντητικό σχέδιο του ποδόγυρου (Δρυμός, Λητή, Μακεδονία).
- μισκοκούς (ουδ.) = τό νυφιάτικο πουκάμισο, πού τό σχετικά λίγο κεντημά του ήταν φτιαγμένο μέ πολύχρωμες κλωστές (΄Αττική).
- μονή = ύφαντό κεντητικό σχέδιο του ποδόγυρου (Βρυσικά, Θράκη).

μουντάφσα (οὐδ.) = πουκάμισα κεντημένα με πολύχρωμες ή κόκκινες κλωστές (Κορινθία).

μπάλα = ἄσπρο επιπρόσθετο τετράγωνο κομμάτι, που ἔμπαινε πάνω από τή λαιμόκοψη (Προσοτσάνη, Μακεδονία).

μπαλιατσαρουδ' = κεντητικό σχέδιο τῶν μανικιῶν (Πυλαία, Μακεδονία).

μπαμπουκλί = τό μπαμπακερό πουκάμισο ('Ηλεία).

μπασμάς = χρωματιστή λουρίδα (Κουφόβουνο, Θράκη).

μπιντέμια = πολύχρωμες μάλλινες ή μεταξωτές κλωστές (Χάσια, Μακεδονία).

μπόι = τό *ἀνέβασμα* τοῦ κεντήματος σέ ὕψος 3—4 δακτύλων (Πυλαία, Μακεδονία).

μπροστάρι = τό μπροστινό φύλλο τοῦ πουκάμισου ('Αλεξάνδρεια, Μακεδονία).

μπροστέλα = ὀνομασία ἑνός μεγάλου επιπρόσθετου χασεδένιου κομματιοῦ, που ἔμπαινε μπροστά στό στήθος, πάνω από τό καλό πουκάμισο (Φατήρι, Ἡπειρος).

μπρουμάνικα = ή τραχηλιά (Σαρακατσάνες τῆς Στερεᾶς).

μπρουμάνικο = ή τραχηλιά (Σαρακατσάνες τῆς Στερεᾶς καί Θράκης).

μυγδαλωτό = κεντητικό σχέδιο τοῦ ποδόγυρου (Πυλαία, Μακεδονία).

μυρμηγκάτο = κεντητικό σχέδιο τῆς λαιμόκοψης, που ἔμοιαζε με τόν ἀρχαῖο μαιάνδρο (Βρυσικά, Θράκη).

νησις = ἀρχαία ἐλληνική ὀνομασία τοῦ τρίτου στάδιου τῆς κατεργασίας τοῦ μαλλιοῦ.

ντάλα = λουλούδι. Ὀνομασία κεντητικοῦ σχεδίου φτιαγμένου με πούλιες (Βρυσικά, Θράκη).

ντοῦσκο = σκέτο. (Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή, Μακεδονία).

νωμάρια = οἱ ὠμοί καί κατ' ἐπέκταση οἱ τρύπες τῆς σαρακατσάνικης τραχηλιάς, ἀπό ὅπου περνοῦν τά χέρια.

ξάνσις = ἀρχαία ἐλληνική ὀνομασία τοῦ δεύτερου στάδιου τῆς κατεργασίας τοῦ μαλλιοῦ.

ξόμπλια = μετρητά κεντήματα.

ξυλόριζα = τό μέρος τοῦ λιναριοῦ ἀπό ὅπου ἔβγαινε ή δευτερότερη κλωστή τό *κροκίδι* (Θράκη).

ὄβγια = // οὔγια.

ὄγγιουμα = πουκάμισο (παραλιακή Κυνουρία, Ἄρκαδία).

οὔγια = // κινάρι.

παούνι = ὀνομασία μεγάλων καί μικρῶν κεντητικῶν σχεδίων (Σκοπιά, Μακεδονία).

παρδαλά φροῦτα = οἱ πολύχρωμες χάντρες (Σαρακατσάνες τῆς Θράκης).

πάρτα = τό πάνω μέρος, τό *κορμί* τοῦ πουκάμισου (Α. Ρωμυλία).

patagium = χρυσή διακοσμητική ταινία, που στόλιζε τόν ποδόγυρο, σέ περίπτωση τιμητικῆς διάκρισης, τοῦ ρωμαϊκοῦ γυναικείου ἐξωτερικοῦ χιτώνα.

πέζα = ὀριζόντια διακοσμητική ταινία.// *limbus* // *instita*.

περίκλεισις = τό ἀνοιγμα τοῦ λαιμοῦ τῶν ρωμαϊκῶν καί βυζαντινῶν χιτῶνων.

πετσέτα = ή νυφιάτικη τραχηλιά (Σαρακατσάνες τῆς Θράκης).

πλάκα = ὀνομασία κεντήματος τῆς τραχηλιάς (Σαρακατσάνες τῆς Ἡπείρου).

πλιάκθι (οὐδ.) = τό γεροντικό πουκάμισο (Λιόπεσι, Ἄττική).

πλύσις = αρχαία ελληνική όνομασία του πρώτου σταδίου της κατεργασίας του μαλλιού.
 ποδιά = τό ύφαντό κέντημα (Βρυσικά, Θράκη).
 ποδιά = ό ποδόγυρος (Καρωτή, Κυανή, 'Ασπρονέρι, Κουφόβουνο, 'Ασβεστάδες, Θράκη).
 ποδιά = ή τραχηλιά (Σαρακατσάνες της 'Ηπείρου καί Στερεάς).
 πόδρα = κρότσι ('Ανταρτικό, Μακεδονία).
 πόλε (άρσ.) = ό ποδόγυρος (Καραγκούνες της Εύρυτανίας).
 ποκάρι = μάλλινη σφαίρα, πού ζύγιζε δύο περίπου όκάδες (Στερεά).
 ποταμός = κόκκινη μακρόστενη κατακόρυφη ταινία. // λῶρος // λωρίον.
 πουδιά = τό ύφαντό κέντημα του ποδόγυρου (Καβακλί, Α. Ρωμυλία).
 πουλάδα = κεντητικό σχέδιο (Πήλιο).
 πουλέινο = κόκκινο νυφιάτικο πουκάμισο στολισμένο μέ πούλιες (Βρυσικά, Θράκη).
 πούпка = κεντητικό σχέδιο του ποδόγυρου (Πυλαία, Μακεδονία).
 πούρδινο = πουκάμισο στό φυσικό άλεύκαντό του χρώμα ('Ηλεία).
 πράπ'ελια (ουδ.) = άνάποδο κέντημα ('Αττική).
 πρέσιλια (—) = τό πολύχρωμο κέντημα του ποδόγυρου ('Αττική).
 προμάνικο = τό μανίκι (Χάσια, Μακεδονία).
 περυγία = τά δυό κομμάτια του άρχαίου ελληνικού χιτώνα.
 πυραμίδα = κεντητικό σχέδιο στις ένώσεις των ραφών των παινών φύλλων ('Επισκοπή, Μακεδονία).
 πυργάκι = κεντητικό σχέδιο (Χαλκιδική).
 πχάμ'σου = τό πουκάμισο (Βελβεντός, Μακεδονία).
 ραγουζέλα = δαντέλα ('Επανομή, Μακεδονία).
 ρακάβε (ουδ.) = τό πουκάμισο (Ξηροπόταμος, Βόλακας, Πετρούσα, Μοναστηράκι, Μακεδονία).
 ράμματα = τά μπαμπακερά νήματα, πού χρησιμοποιούσαν στό κέντημα (Σαρακατσάνες της 'Ηπείρου).
 ρουτί = τό πουκάμισο (Πωγώνι, Φατήρι, κ.ά., 'Ηπειρος).
 ρούχο = ή τραχηλιά (Σαρακατσάνες της Θράκης).
 σαγίον = ή κοντή δαλματική. // . σάκκος.
 σάκκος = ή κοντή δαλματική, ή όποία από άυτοκρατορικό έγινε άρχιερατικό ένδυμα.
 σαλιγκάρι = κεντητικό σχέδιο του ποδόγυρου ('Επισκοπή, Μακεδονία).
 σαραντάματα = τό κέντημα στις ένώσεις των παινών φύλλων μέ τό κεντρικό καθώς καί έκείνο πού κάνουν στις ένώσεις των ραφών του μανικιού (Βελβεντός, Μακεδονία).
 σαρίδι = ή ρίγα του ύφάσματος του πουκάμισου (Δρυμός, Μακεδονία).
 σάρμπα = ή ρίγα του ύφάσματος του πουκάμισου (Λητή, Μακεδονία).
 segmentum = τετράγωνο ή τριγωνικό διακοσμητικό θέμα του χιτώνα ή της δαλματικής.
 σήμα = //κλαβίον.
 σημεϊον = διακοσμητικό μοτίβο των ύστερορωμαϊκών χιτώνων, πού είχε σχήμα κύκλου ή τετράγωνου.

σκεπένιο = πουκάμισο φτιαγμένο από λεπτό μεταξωτό ύφασμα, τή *σκέπη* (Μαγνησία).
σκ'λιόροκα = ειδική ρόκα για τήν επεξεργασία του λιναριού (Λευκάδα).
σκ'λόπετρα = σαραντοποδαρούσα. Ὀνομασία κεντητικού σχεδίου τῆς λαιμόκοψης (Πυλαία, Μακεδονία).
σκουλί = ἡ λιναρένια κλωστή πρώτης κατηγορίας (Βορειοελλαδικός χῶρος).
σοκάια = τό πουκάμισο (Σαρακατσάνες τῆς Θράκης).
σπαρτζίς (—) = οἱ πούλιες (Χιονοχώρι, Μακεδονία).
σταφυλάκι = κεντητικό σχέδιο (Μεγάλο καί Μικρό Ζαλούφι, Α. Θράκη).
στιχάριν ἢ στιχάριον = (1) ἔσωτερικός χιτώνας (2) ἱερατικό ἄμφιο.
στίγμα = κεντητικό σχέδιο τοῦ ποδόγυρου (Τανάγρα, Βοιωτία).
στουπί = οἱ ἀκατέργαστες ἴνες τοῦ λιναριού (Βορειοελλαδικός χῶρος).
stola = (1) ὁ ἰωνικός χιτώνας, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στήν ρωμαϊκή ἐποχή (2) ὁ ἔσωτε-
ρικός χιτώνας.
στρωμένο = κεντητικό σχέδιο τοῦ ποδόγυρου, σέ γιορτινά καί νυφιάτικα πουκάμισα (Σαρακήνα, Μακεδονία).
συρμουθ'λιά = λεπτή δαντέλα, πλεγμένη μέ χρυσές ἢ ἀσημένιες κλωστές πού στόλιζε τίς ἄκρες τῶν μανικιῶν καί τοῦ ποδόγυρου (Μαγνησία).
σώντυμα = κλωστή πού γνέθεται ἀπότίς κοντές ἴνες τοῦ λιναριού (Θράκη).
ταλασιουργία = ἡ ἀρχαία ἐλληνική ὀνομασία τῆς ὅλης διαδικασίας γιά τήν κατεργα-
σία τοῦ μαλλιού.
ταχταλούθ'κο = χρῶμα πορτοκαλοκόκκινο ἢ βαθύ βυσσινί (Μπάλτσια, Δρυμός, Λητή, Μακεδονία).
τιέλι = ἡ ραφή (Βρυσικά, Θράκη).
τουρκατζέλια = κεντητικό σχέδιο (Κορινθία).
τρανό = ὀνομασία τῶν *καλῶν* πουκάμισων (Πυλαία, Μακεδονία).
τραηλέα = // περίκλεισις.
τραηλιά = ὀνομασία τόσο τῶν κεντημένων κομματιῶν δεξιᾶ καί ἀριστερά ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ ὅσο καί τοῦ ἐπιπρόσθετου τετραγώνου ὑφάσματος, πού τοποθετεῖται πάνω ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ.
τσίκμια = τρυπητό ἀσπροκέντημα τοῦ ποδόγυρου (Ἰ Ανταρτικό, Μακεδονία).
τσιμπητή = κεντητική τεχνική, πού ἀνήκει σέ κατηγορίες τῆς φουσκωτῆς βελονιάς (Ἰ Ἀσεβστοχώρι, Μακεδονία).
τσιουμπάρια = δαντέλα μπιμπίλα μέ ὄξυκόρυφες ἀπολήξεις, πού στόλιζε τόν ποδόγυρο τῶν νεότερων πουκάμισων (Σουφλί, Θράκη).
τσουμπάρια = δαντέλα μπιμπίλα μέ ὄξυκόρυφες ἀπολήξεις, πού στόλιζε τούς γύρους τῶν μανικιῶν (Μάλαρα, Α. Θράκη).
τσουμπές = ρούχο τῶν λαϊκῶν, πού φοριόταν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὁμοιο μέ τό ἱερατικό ράσο.
tunica = ὁ χιτώνας.
tunica angusticlavata = στενόσημος χιτώνας.
tunica interula = ἔσωτερικός χιτώνας.
tunica interior = ἔσωτερικός χιτώνας.
tunica intima = ἔσωτερικός χιτώνας.

tunica laticlavata = πλατύσημος χιτώνας.
 tunica manicata = μανικωτός χιτώνας.
 tunica substricta et brevis = χιτώνας ἀχειρίδωτος καὶ κοντός.
 tunica subucula = ἐσωτερικός χιτώνας.
 Tunica talaris = ποδήρης χιτώνας.
 ὑποκάμισον = // καμίσιον.
 vestis interior = ἐσωτερικός χιτώνας.
 φλώρα ποδιά = ὀνομασία τραχηλιάς (Σαρακατσάνες τῆς Ἡπείρου).
 φούντα = τό κρόσσι πού ἔμπαινε στὶς ἄκρες τοῦ ποδόγυρου καὶ τῶν μανικιῶν (Καραγκοῦνες τῆς Θεσσαλίας).
 φούντι = ὁ ποδόγυρος (Λιούντζη, Β. Ἡπειρος).
 φούντι = ὁ πλουσιοκεντημένος ποδόγυρος καὶ κατ' ἐπέκταση τό κεντημένο πουκάμισο (Βοιωτία, Ἀττική).
 φουντίτσα = τό κρόσσι πού ἔμπαινε στὶς ἄκρες τοῦ ποδόγυρου καὶ τῶν μανικιῶν (Καραγκοῦνες τῆς Θεσσαλίας).
 φουρκέτ = δαντέλα πού στόλιζε τίς ἄκρες τοῦ ποδόγυρου καὶ τῶν μανικιῶν (Χιονοχώρι, Μακεδονία).
 φρέζα = δαντέλα (Βρυσικά, Θράκη).
 φρούτα = τὰ μανίκια (Σαρακατσάνες τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου).
 φρούτα παρδαλά = μικρὲς πολύχρωμες χάντρες (Σαρακατσάνες τῆς Ἡπείρου καὶ Θράκης).
 φτέρη = κεντητικό σχέδιο (Ἄλωνα, Μακεδονία).
 χαίμαλι = τριγωνικό κομμάτι ὑφάσματος κεντημένο μὲ σταυρούς, πού ἔμπαινε στήν πλάτη τοῦ πουκάμισου, κάτω ἀπὸ τό γιακά (Σαρακήνα, Μακεδονία).
 χερούκλα = τό μανίκι (Λιβαδιά, Βοιωτία).
 χιμῖς = τό πουκάμισο (Μεγάλο καὶ Μικρό Ζαλούφι, Α. Θράκη).
 χιντί = κόκκινο χρῶμα (Βρυσικά, Μεταξάδες, Λαγός, Λάβαρα, Πράγγιον, Θράκη).
 χουμάϊ = τό πουκάμισο (Δωδώνη, Ἡπειρος).
 χωματένιο = πουκάμισο στό φυσικό ἀλεύκαντό του χρῶμα (Ἡπειρος).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ*

- Ἄγιά 38
Ἄγία Ἄννα 130
—— Παρασκευή (Τσαρτσαμπᾶ) 67, 114, 115
—— Παρασκευή (Φλώρινας) 35, 68, 70, 114
Ἄγιες Παρασκιές 131
Ἄγιάσος 133
Ἅγιος Νικόλαος 128
Ἄγχιαλος 47, 113, 114
Ἄηδονοχώρι 59, 114, 115
Ἀθήνα 90, 124, 130, 135
Αἰανή 67, 114
Ἀλεξάνδρεια Βλ. Γιδάς
Ἄλωνα 68, 70, 114, 115
Ἀμπελάκια 38
Ἀμφισσα 86, 117, 118, 125
Ἀνταρτικό 34, 68, 115
Ἀνώγεια 131
Ἀράχοβα 35, 86, 99, 117, 118, 125
Ἄργος 100
Ἀργυρόκαστρο 75
Ἀρέθουσα 59, 114, 115
Ἄλμυρός 116
Ἄρναϊα 59
Ἄρτα 78, 116
Ἀσβεστάδες 52, 113, 114, 132
Ἀσβεστοχώρι 35, 62, 114, 115, 125
Ἀσπρονέρι 52, 113, 114, 132
Ἀταλάντη 85, 125
Αὐδήμι 47
Ἀχλάδι 128
Ἀχλαδόκαμπος 128
Βαθύ 127
Βαμβακόφυτο 59, 114, 115
Βελβεντός 67, 114, 115
Βέροια 70
Βέτρινα 59, 114, 115
Βίλια 94
Βογιαλίκι 47, 113, 114
Βόλος 37, 81
Βρυσικά 50, 113, 114, 120, 121, 132
Βωλάδα 130
Βώλακας 57, 114, 115
Γαλαξίδι 86, 87, 125
Γαλατάδες 64, 114, 115
Γαρδικάκι 74, 116
Γέρμα 74, 116
Γιάννενα 78
Γιαννιτσά 70
Γιδάς 63, 114, 115
Γιρομέρι 75, 116
Γρατινή 54
Δέλβινο 73, 115, 116
Δελφοί 86, 117, 118, 125
Δεσφίνα 86, 117, 118, 125
Δοβίστα 59, 114, 115
Δοξάτο 57
Δορκάδα 49, 113, 114
Δράμα 37
Δρόπολη 74
Δρυμός 35, 62, 63, 114, 132

* Δίνονται μόνο οἱ τόποι τοῦ κειμένου καὶ ὄχι ἐκεῖνοι τῶν σημειώσεων.

Ἔδεσσα 70
Ἐλευσίνα 33, 34, 35, 94, 96, 107, 118
Ἐμμανουήλ Παππᾶς Βλ. Δοβίστα
Ἐπανομή 60, 114, 115
Ἐπισκοπή 35, 64, 114, 115

Ζαγορά 37
Ζαλούφι 35, 48, 113, 114
Ζέλοβο Βλ. Ἄνταρτικό
Ζήρεια 100
Ζίτσα 34, 77

Θεσσαλονίκη 37
Θήβα 34, 88, 117, 118, 136

Καβακλί 35, 47, 113, 114
Καινούργιο 74, 116
Καλάβρυτα 135
Καλαμάτα 38, 104
Καλαμπάκα 38
Καλαμωτή 31, 32
Καλλίπολη 127
Καλύβια 74, 116
Καπουτζήδα 35, 60
Καρδίτσα 79
Καρυά 130
Καρυδίτσα 67, 114
Καρωτή 35, 52, 113, 114, 132
Καστοριά 37, 70
Κασσάνδρεια 60
Κεραμίτσα 75, 116
Κεσσάνη 35
Κεφαλόβρυσο 36
Κιλκίς 70
Κισσός 130
Κολχικό Βλ. Μπαλάφτσα
Κομοτηνή 47, 54
Κόρινθος 38
Κορωπί 91
Κορυτσά 75
Κουλουρίτζα 74, 116
Κούντουρα 94
Κούτσι 75, 116

Κουφόβουνο 52, 113, 114, 132
Κρανιά 74, 116
Κριεκούκι 94, 95
Κρόκος 67, 114
Κυανή 52, 113, 114
Κύμη 124
Κυπαρισσία 33, 36, 104, 135
Κωστάνα 75, 116

Λάβαρα 52, 113, 114, 132
Λαγός 52, 113, 114, 132
Λάρισα 37, 80, 81, 116, 136
Λεονίτσα 74, 116
Λευκοπηγή 67, 114
Λεωνίδι 101
Λητή 62, 63, 114, 115, 132
Λιβαδιά 35, 37, 38, 86, 87, 117, 118, 125
Λιβανάτες 86
Λιθακιά 134
Λίμποβο 75, 116
Λιντζουριά 35, 74
Λιόπεσι 91
Λιούντζη Βλ. Λιντζουριά
Λουσακίες 127

Μαγούλα 94
Μάδυτος 49, 113, 114
Μαθιά 128
Μακρά Γέφυρα 48
Μακρυνίτσα 130
Μάλγαρα 49, 113, 114
Μάνδρα 94
Μάνη 52, 113, 114, 132
Μαυροκκλήσι 52, 113, 114
Μελισσοχώρι Βλ. Μπάλτσια
Μεσημβρία 47, 113, 114
Μεσολακκιά 114, 115, 131
Μεστά 133
Μεταξάδες 35, 52, 113, 114
Μετόχι 74, 116
Μέτσοβο 77
Μηλιά 67, 114
Μιδέα 130

Μοναστηράκι 57, 114, 115
Μπαλάφτσα 62, 115
Μπάλτσια 62, 114, 115, 132
Μυστράς 38

Νάουσα 70
Νίκη 68, 70, 114, 115

Ξάνθη 54
Ξηροπόταμος 57, 114, 115

Ώθος 130
Ώρεινή 35, 58, 114, 115, 132
Ώρμένιο 35
Ώρμύλια 35, 59, 128

Παλαμάς 133
Παραμυθιά 35, 77, 116
Πασάς 128
Πάτρα 106
Πέραχώρα 99
Πετράδες 53, 113, 114
Πετρούσα 57, 114, 115
Πετσά 74, 116
Πισκοπή 74, 116
Πισοδέρι 69
Πολίχιντος 130
Πολύγυρος 59
Πολυπόταμος 69
Πράγγιο 52, 113, 114
Πραστός 101
Πρέβεζα 78, 116
Προσοτσάνη 35, 57, 114, 115
Πυλαία Βλ. Καπουντζήδα
Πυργί 31, 32
Πύργος 135
Πωγώνι 35, 73, 115

Ράμνα 59, 114, 115
Ροδολίβος 59, 114, 115
Ραντάτι 74, 116

Σαρακήνα 66, 114, 115
Σάσαλος 128
Σιάτιστα 70
Σίδερη 75, 116
Σκοπιά (Δέλβινου) 116
—— (Φλώρινας) 35, 68, 69, 114, 115
Σκριπού 86
Σοπίκι 74
Σορωνή 135
Σούλι 36, 76
Σουφλί 34, 40, 47, 53, 54, 113, 114, 122,
127
Στυμφαλία 36, 99, 104
Συλήβρια 47, 49

Τανάγρα 33, 34, 88, 99, 108, 117, 118, 123
Τζάρα 74, 116
Τρίκαλα 37, 79
Τρίπολη 38
Τσακήλι 47, 49, 113, 114
Τσεντώ 49, 113, 114
Τσουμαγιά, Κάτω 59, 114, 115
Τύρναβος 37

Ύδρα 133

Φανερωμένη 75, 116
Φατήρι 75, 76, 116
Φάρσαλα 80, 116
Φενεός 100
Φεραί 106
Φιλιατρά 104, 132
Φιλιππούπολη 47
Φοινίκι 75, 116

Χιμάρα 74
Χιονοχώρι 58, 114, 115

Ψαράδες 68, 69, 114, 115

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἐποστολάκι Ἄννα, Τά κοπτικά ὑφάσματα: Βλ. βιβλιογραφία.
ἀριθμ.: ἀριθμός.
- Ἐρχ. Ἐρακ. θησ.: Ἐρχεῖον τοῦ Ἐρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἐθσαυροῦ.
Der Kleine Pauly: Βλ. βιβλιογραφία.
- Ζώρα Πόπη, Κεντήματα καὶ κοσμήματα: Βλ. βιβλιογραφία.
———, Σημειώσεις: Βλ. βιβλιογραφία.
- HDA: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens.
- Houston Mary G., Ancient Greek Costume: Βλ. βιβλιογραφία.
———, Ancient Egyptian Costume: Βλ. βιβλιογραφία.
- Καλογεροπούλου — Ζαχαριάδου Ἐλένη, Στοιχεῖα: Βλ. βιβλιογραφία.
- Κ.Λ.: Κέντρον Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (πρῶν Λαογραφικόν Ἐρχεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).
- Κυριακίδου — Νέστορος Ἄλκη, Τά ὑφαντά: Βλ. βιβλιογραφία.
- Μουσεῖου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε.: Βλ. βιβλιογραφία.
- Παπαευαγγέλου Παναγ. Σ., Ἡ Διαμόρφωσις: Βλ. βιβλιογραφία.
- Παπαντωνίου Ἰωάννα, Συμβολή: Βλ. βιβλιογραφία.
περ.: περιοδικό.
- RE: Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.
- Σπυριδάκης Γεωργ. Κ., Παρατηρήσεις: Βλ. βιβλιογραφία.
- Stackelberg O. M. De, Costumes et usages: Βλ. βιβλιογραφία.
- Σταμπεδάκη — Καρπούζου Σοφία, Αἱ διακοσμητικαὶ βελοναί: Βλ. βιβλιογραφία.
στ.: στήλη.
- σλλ.: συλλογή.
- Σωτηρίου Γεωργ. Α., Περὶ τῆς ἔξωτερικῆς περιβολῆς: Βλ. βιβλιογραφία.
———, Τό Ὁράριον: Βλ. βιβλιογραφία.
- τεῦχ.: τεῦχος.
- τ.: τόμος.
- φάκ.: φάκελος.
- φωτογρ.: φωτογραφία.
- Χατζημιχάλη Ἀγγελικῆ, Ἡ φορεσιά: Βλ. βιβλιογραφία.
- Χφα.: Χειρόγραφο τοῦ Σπουδαστηρίου Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ἀποστολάκι Ἄννα, Τά κοπτικά ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1932.
- Ἀποστολίδης Φώτιος Γ., Ἱστορία κωμοπόλεως Τσεντῶς (Τσαντώ), Θρακικά τ. 34. Ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 5—87.
- Βεῖκου — Σεραμέτη Κατίνα, Λαογραφικά καί γλωσσικά στοιχεῖα τῆς Παληᾶς Ξάνθης. Ξάνθη 1958.
- Βενιζέλος Ἴ., Παροιμίαι δημῶδεις συλλεγεῖσαι καί ἐρμηνευθεῖσαι ὑπό —. Ἐν Ἐρμουπόλει 1867.
- Βίος Στυλιανός, Τά κατά τόν γάμον ἔθιμα ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ τοῦ Πηλίου, Λαογραφία, τ. 5. Ἐν Ἀθήναις 1915. σ. 643—5.
- Βουγιουκλή Δέσποινα, Ἡ φορεσιά τῆς Καπουτζήδας, Λαογραφία, τ. 12. Ἐν Θεσσαλονίκη 1948, σ. 337—49.
- Βρόντης Α., Ροδιακή Λαογραφία, Λαογραφία, τ. 11. Ἐν Θεσσαλονίκη 1934—1937, σ. 532—94.
- Γιαννόπουλος Χρ. Γ., Τό Πράγγιον τοῦ Ν. Ἐβρου, Ἀρχ. Θρακ. Θησ., τ. 30. Ἐν Ἀθήναις 1964 σ. 345—408.
- Γουήλ — Μπαδιεριτάκη Ἄννα, Ἡ παλιότερη γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τή Σαρακήνα Γρεβενῶν καί τά κοσμήματά της, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 131, Θεσσαλονίκη 1977, 35—9.
- Ἡ νεότερη παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά ἀπό τή Σαρακήνα Γρεβενῶν, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 139, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 30—3.
- Ἡ παραδοσιακή φορεσιά τῶν Βρυσικῶν τῆς Θράκης καί τά κεντήματά της, Ζυγός, τ. 25, Ἀθήνα 1977, σ. 74—9.
- Ἡ παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τό Φατήρι Θεσπρωτίας καί τά κεντήματά της, Ἡπειρωτική Ἑστία, τεύχ. 297—8, Ἰωάννινα 1977, σ. 77—80.
- Ἡ παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τό Γιρομέρι Θεσπρωτίας καί τά κοσμήματά της, Ἡπειρωτική Ἑστία, τεύχ. 299—300, Ἰωάννινα 1977, σ. 244—7.
- Ἡ νεότερη παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς, Νέα Ἑστία, τεύχ. 1218, Ἀθήναι 1978, σ. 461—7.
- Ἡ νεότερη παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τά Ἀθήκια Κορινθίας. Συγκρίσεις καί διαφορές μέ ἀντίστοιχες φορεσιές ἀπό ἄλλα χωριά τῆς ἴδιας ἐπαρχίας. (Ἐπί ἐκδόσῃ).
- Ἡ παραδοσιακή φορεσιά ἀπό τά χωριά: Ζερβοχώρι καί Καριῶτι ἐπαρχίας Σουλίου (Ἐπί ἐκδόσῃ).
- Δεληγιάννης Βασ. Ν., Λαογραφικά Δογάνκιοι—Μαλγάρων, Ἀρχ. Θρακ. Θησ., τ. 4. Ἐν Ἀθήναις 1937—1938, σ. 53—71.
- Δέφνερ Μιχαήλ, Λεξικόν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου, Λεξικογραφικόν Ἀρ-

- χείριον τῆς Μέσης καί Νέας Ἑλληνικῆς, τ. 6 (παράρτημα). Ἐν Ἀθήναις 1923.
- Δοῦδος Π., Λαογραφικά Πραγγίου Διδυμοτείου, Θρακικά, τ. 41. Ἐν Ἀθήναις, 1967, σ. 111—122.
- Ζακυθηνός Διονύσιος. Βυζαντινὴ Ἱστορία 324—1071. Ἐν Ἀθήναις 1977.
- Ζώρα Πόπη, Κεντήματα καί κοσμήματα τῆς ἑλληνικῆς φορεσιᾶς, Ἀθήναι 1966.
- Χρωματιστὰ Κεντήματα, Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία, (Ἀθήναι 1969), σ. 162—189.
- Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη. Σημειώσεις παραδόσεων Καλλιόπης Ζώρα, Καθηγήτριας Σχολῆς Ξεναγῶν, (Ἀθήναι), 1972.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. Η' (Ἀθήναι), 1979.
- Καλλέρης Ἰω., Αἱ πρῶται ὕλαι τῆς ὑφαντουργίας εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, Κ.Λ., τ. 6 (1950—1951). Ἐν Ἀθήναις, 1951, σ. 78—230.
- Καλογεροπούλου—Ζαχαριάδου Ἐλένη, Στοιχεῖα Λαογραφίας καί Λαϊκῆς Τέχνης περιοχῶν Μακεδονίας, Θράκης, Θεσσαλίας καί Ν.Β. Σποράδων. Σημειώσεις παραδόσεων Ἑλ. Καλογεροπούλου—Ζαχαριάδου, Καθηγήτριας Σχολῆς Ξεναγῶν (Ἀθήναι) 1973.
- Καρασταμάτη Ἐλένη, Ἐθνικὲς φορεσιᾶς στὸν Βορειοελλαδικὸ χῶρο. Πρακτικὰ Ἀ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χῶρου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 125—131.
- Καροῦζος Χρήστος Ι., Τηλαγῆς μνήμα. Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τ. Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 253—80.
- Καρράς Ι. Δ., Ἐνδυμασίαι Καθενῶν τῆς Εὐβοίας, Λαογραφία, τ. 20. Ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 281—92.
- Κατσικάρος Ν. Θ., Ἡ Βεντέττα ἐν Μάνη, Ἀθήναι 1933.
- Κοντομίχης Πανταζῆς, Τοῦ λιναριοῦ τὰ πάθη, Ἰόνιος Ἠχώ, τεύχ. 232—33 (1965), σ. 13—14 [149—150].
- Κοσμᾶς Νίκος, Ἡ φορεσιά τῆς Μπαλάφτσας, Μακεδονικά, τ. 4. Ἐν Θεσσαλονίκη 1960, σ. 433—440.
- Κουκουλῆς Φαίδων, Κρίση γιὰ τό ἔργο τοῦ Γεωργ. Α Σωτηρίου, «Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν». Περ. Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, τ. Γ'. Ἐν Θεσσαλονίκη 1919, σ. 237—47, 359—70, 452—60, 546—512, Λαογραφία, τ. 8. Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 247—62.
- Ἡ νέα Ἑλληνικὴ γλῶσσα καί τὰ βυζαντινὰ καί μεταβυζαντινὰ ἔθιμα. Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, τ. 5, (Παράρτημα). Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 5—108.
- Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος Κ., Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, Λαογραφία, τ. 19. Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 159—82.
- Κυριακίδης Στίλων Π., Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Γκιουμουλτζίνη, Λαογραφία, τ. 2. Ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 48—59.
- Κρίση γιὰ τό βιβλίον τοῦ Νικ. Χαλιορῆ. «Ἐθνεῖκα Λαογραφικά», ἦτοι Ἡθῆ—ἔθιμα—Δεισιδαιμονίες—Προλήψεις στὴν Ὑδρα. Πειραιεύς, 1931, Λαογραφία, τ. 11 (1934—1937), σ. 714—17.

- Κυριακίδου — Νέστορος ἼΑλκη, Τά ὕφαντά τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης, ἸΑθήνα 1965.
- Τό πετεινάρι στά λαϊκά κεντήματα, ἸΑρχιτεκτονική, τεῦχ. 72, ἸΑθήνα 1969, σ. 87—93.
- Λάμπρος Σ. Π., Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων. ἸΕν ἸΑθήναις 1930.
- Λεβί — Στρώς Κλώντ, Φυλές καί Ἰστορία. (Μετάφραση Γ. Λύγκου), ἸΑθήνα 1973.
- Λιάος Γεώργιος Ι., ἸΗ πρό τοῦ 1912 ἐνδυμασία τῆς περί τό Μπέλες περιοχῆς, Σερραϊκά Χρονικά, τ. 2, ἸΑθήνα 1957, σ. 255—9.
- Λίλλης Γιάννης, Βορειοηπειρωτικές σελίδες. ἸΗ Λιούντζη (ἸΙστορικά, λαογραφικά, Ἰἤθη-Ἰἔθιμα), ἐπιμελεία ὑπό — ἸΑθήνα 1947.
- Λουκάτος Δημήτριος, ἸΟ σύζυγος εἰς τά κατά τήν γέννησιν Ἰἔθιμα καί λαογραφικά καί ἐνδείξεις περί ἀρρενολοχείας, Κ.Α., τ. 8 (1953—1954). ἸΕν ἸΑθήναις 1956, σ. 124—68.
- Πατήρ τίκτων. Σχετικά περιπτώσεις εἰς δύο τύπους παραμυθῶν, Κ.Α., τ. 11—12 (1958—1959). ἸΕν ἸΑθήναις 1960, σ. 27—42.
- Λουκίδης Τ., ἸΑττική. ἸΕλληνικά χωρικά κεντήματα, ἸΑθήνα 1937.
- Λουκόπουλος Δημ., Πῶς ὕφαινουν καί ντύνονται οἱ Αἰτωλοί. ἸΕν ἸΑθήναις 1927.
- Σύμμεκτα Λαογραφικά ἐξ Αἰτωλίας, Λαογραφία, τ. 12. ἸΕν Θεσσαλονίκη 1948, σ. 1—61.
- Μακρῆς Κίτσιος Α., Πηλιορείτικες Φορεσιές, Βόλος 1949.
- ἸΗ Λαϊκή Τέχνη τοῦ Πηλίου, ἸΑθήνα 1976.
- Μαμμόπουλος ἸΑλέξανδρος, ἸΗπειρος. Λαογραφικά-ἸΗθογραφικά-ἸΕθνογραφικά, τ. Α΄-Β΄, ἸΑθήνα 1961—1964.
- Μάξιμος Σεραφεῖμ, ἸΗ αὐγή τοῦ Ἰέλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Τουρκοκρατία 1685—1789, ἸΑθήνα 1973.
- Μαραγκοῦ Λίλα, Βλ. Marangou Lila.
- Μαρινᾶτος Σπυρίδων, βλ. Marinatos Sp.
- Μέγας Γεώργιος Α., Παραδόσεις περί ἀσθενειῶν, Λαογραφία, τ. 7. ἸΕν ἸΑθήναις 1923, σ. 465—520.
- Θρακικά Οἰκήσεις. Λαογραφία, τ. 26 (1968—1969). ἸΕν ἸΑθήναις 1969, σ. 15—59.
- Μουσεῖον Μπενάκη, ἸΕλληνικά ἸΕθνικά ἸΕνδυμασία. (Κείμενο ἸΑγγλικῆς Χατζημιχάλη), τ. Α΄—Β΄. ἸΕν ἸΑθήναις 1948—1954.
- Μπόγκας Εὐάγγελος Α., Τά γλωσσικά Ἰιδιώματα τῆς ἸΗπείρου (Βορείου, Κεντρικῆς καί Νοτίου), τ. Α΄, ἸΙωάννινα 1964.
- Μπούτσικα Χαρίκλεια, Φροντιστηριακή ἐργασία ἀπό τά Μεστά Δωδώνης, ἸΑθήνα, Πανεπιστημιακό Ἰέτος 1977—1978.
- Μωραῖτης Δημ. Ν., ἸΑμφια. ἸΘρησκ. ἸΕγκυκλ. τ. 2, ἸΑθήνα 1963, σ. 404—10.
- Οἰκονομίδης ἸΑθανάσιος Κ., Τραγούδια τοῦ ἸΟλύμπου. ἸΕν ἸΑθήναις 1881.
- Οἰκονομίδου Φωτεινή, Βλάχικη γυναικεία φορεσιά ἀπό τό Χιονοχώρι Σερρών, Μακεδονικά, τ. 13. ἸΕν Θεσσαλονίκη 1973, σ. 341—64.

- Παπαδημητρίου-Πολιτσάκη Σουλτάνα, Τό Βογιαλίκι—Ξυλαγανή τῆς Α. Ρωμυλίας, Θρακικά, τ. 45. Ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 97—142.
- Παπαδόπουλος Θεοχ., Λαογραφικά Δορκάδος, Ἀρχ. Θρακ. Θησ., τ. 30. Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 273-344.
- Παπαευαγγέλου Παναγ. Σ., Ἡ Διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ καί ἰδίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965.
- Παπάζογλου Θάλεια, Τά κεντήματα στήν Καπουτζήδα, Λαογραφία, τ. 12. Ἐν Θεσσαλονίκη 1948, σ. 459—64.
- Παπανικολάου Φώτης, Ὁ γάμος στή Δυτική Μακεδονία, Λαογραφία, τ. 19. Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 183—221.
- Παπαντωνίου Ἰωάννα, Ἑλληνικές φορεσιές, τ. 1, Ἀθήνα 1973.
- Φορεσιές τῆς Μακεδονίας, Μακεδονική ζωή, τεύχ. 96, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 24—31.
- Οἱ φορεσιές Ἀλώνων καί Ἀνταρτικοῦ, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 99, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 36—9.
- Οἱ τοπικές φορεσιές Φλωρίνης, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 100, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 26—30.
- Φορεσιές τῆς Θράκης, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 104, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 26—31.
- Θρακίτικες Φορεσιές, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 105, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 26—31.
- Σαρακατσάνοι: Φορεσιές καί στολίδια, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 109, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 26—33.
- Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιάς, Ἐθνογραφικά, τ. 1, Ναύπλιο 1978, σ. 5—92.
- Τό βορειοελλαδικό πουκάμισο σέ σχέση μέ τά πουκάμισα τοῦ ὑπόλοιπου ἑλληνικοῦ χώρου. Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Ἀλεξανδρούπολη 1976, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 567—83.
- Παπασταματίου—Μπαμπαλίτης Χρ., Λαογραφικά Σουφλίου, Θρακικά, τ. 33. Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 191—291.
- Παραφεντίδου Ἀλεξάνδρα, Ἡ γυναικεία φορεσιά τοῦ χωριοῦ Γαλατάδες. Μιά παλιά καί γραφική ἐνδυμασία. Περ. Ἑλληνική Λαϊκή Τέχνη, τεύχ. 13, Ἀθήναις 1973, σ. 244—47.
- Παχτικός Γεώργιος Δ., 280 Δημῶδη Ἶσματα, τ. 1. Ἐν Ἀθήναις 1905.
- Πελοποννησικόν Ἴδρυμα Βασιλείου Παπαντωνίου, Ἑλληνική δημοτική μουσική, Τραγούδια τοῦ γάμου, τ. 3, Ἀθήνα (1977).
- Πετρόπουλος Δ. Α., Ἡ ὕμνωσις στίς μαγικές ἐνέργειες, Ἀρχ. Θρακ. Θησ. 13. Ἐν Ἀθήναις 1946—1947, σ. 97—128.
- Πολίτης Νικόλαος Γ. Αἱ ἀσθένειαι κατά τούς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τ. 1. Ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 1—30.
- Ἐκλογαί ἀπό τά Τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1962.
- Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικά Σύμμεικτα, τ. 2. Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 260—320.

- Ρήγας Γεώργιος, Σκιάθου Λαϊκός Πολιτισμός, τεύχ. Α', Θεσσαλονίκη 1958.
- Ρουσάλη Σοφία, 'Η Κυνουριακή 'Ενδυμασία, Κυνουριακή 'Επιθεώρηση, τ. 2, 'Αθήναι 1938—1939, σ. 70, 78, 88, 92.
- Ρουσάλη—Διατσίντου Σοφία, Λαογραφία Λεωνιδίου, 'Αθήνα 1977.
- Ρωμαίου — Καρασταμάτη 'Ελένη, 'Αμοιβαία επίδραση θρακικῶν ἐθίμων καί θρακικῆς ἐνδυμασίας. Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 197—203.
- Σαβοπούλου Μαίρη, 'Εθνικά διαμάντια καί ζαφείρια, Κάιρο 1942.
- Σακκάς Δημήτριος, Κοινωνιογράφημα Μεγάρων, 'Αθήναι 1966.
- Σαραντιῆ — Σταμούλη 'Ελπινίκη, Προλήψεις καί Δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης, Λαογραφία, τ. 14. 'Εν 'Αθήναις 1952, σ. 169—200.
- Σμίθ 'Αγνή, Βλέμματα ἐπὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ βίου καί τῆς 'Ελληνικῆς τοπιογραφίας (Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ 'Ι. Περβάνογλου), 'Εν Λειψία 1885.
- Σιμόπουλος Κυριάκος, Ξένοι ταξιδιώτες στήν 'Ελλάδα, τ. Β'—Γ' 1, 'Αθήνα, 1973—1975.
- Σιταράς 'Απόστολος, 'Η Μάδυτος. Μέρος Δεύτερο, 'Αθήναι 1971.
- Σπαθαράκης Ι., βλ. Spatharakis I.
- Σπυριδάκης Γεώργιος, Παρατηρήσεις ἐπὶ ἐνδυμάτων τινῶν κατὰ τὴν πρώτην βυζαντινὴν περίοδον, Κ.Λ., τ. 9—10 (1955—1957). 'Εν 'Αθήναις 1958, σ. 3—28.
- 'Ελληνική Λαογραφία. (Λαϊκός Πολιτισμός τῶν Νεωτέρων 'Ελλήνων), τ. Β'. 'Εν 'Αθήναις 1975.
- Στάλιου 'Αμαλία, 'Εθιμα καί ἐνδυμασίαι Κομοτινῆς, Θρακικά, τ. 13. 'Εν 'Αθήναις 1940, σ. 321—32.
- Σταμπεδάκη—Καρπούζου Σοφία, Αἱ διακοσμητικαὶ βελονιαὶ καί τό κέντημα. Θησαυρός εἰς τὸν κόσμον τῶν γυναικῶν, 'Αθήναι 1973.
- Συνεργασία Δημοδιδασκάλων, 'Ιστορία Δαδιάς Σουφλίου, Θρακικά, τ. 41. 'Εν 'Αθήναις 1967, σ. 164—79.
- Λαογραφικά Λύρας Σουφλίου, Θρακικά, τ. 42. 'Εν 'Αθήναις 1968, σ. 185—99.
- Λαογραφικά Λαβάρων, Θρακικά, τ. 42. 'Εν 'Αθήναις 1968, σ. 110—23.
- Λαογραφικά Κουφοβούνου Διδυμοτείχου, Θρακικά, τ. 43. 'Εν 'Αθήναις 1969, σ. 222—57.
- Λαογραφικά Μαυροκκλησίου Διδυμοτείχου, Θρακικά, τ. 44. 'Εν 'Αθήναις 1970, σ. 217—74.
- Σωτηρίου Γεώργ. Α., Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τ. Γ'. 'Εν Θεσσαλονίκη 1919, σ. 237—47, 359—70, 452—60, 546—51.
- Τὸ 'Οράριον τοῦ Διακόνου ἐν τῇ 'Ανατολικῇ 'Εκκλησίᾳ. 'Ανατ. ἐκ τοῦ Α' τόμου τῆς 'Επιστημονικῆς ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς σχολῆς, 'Αθήναι 1926.
- Σωτηρίου Γεωργίου καί Μαρίας, 'Η Βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Κείμενον—Λεύκωμα), 'Εν 'Αθήναις 1952.
- Ταρσούλη 'Αθηνᾶ, 'Ελληνικὲς Φορεσιές, 'Αθήναι 1941.

- Ταρσούλη Γεωργία, Ἡ υιοθεσία στὴ Θράκη καὶ ἡ περιγραφή της ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βιζυηνό. Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου. Ἀλεξανδρούπολη 1976, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 657—65.
- Τσακνάκης Ἀθανάσιος, Ἐπανομή. Ἱστορία-Λαογραφία, Χρονικά Χαλκιδικῆς, τ. 17—18, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 5—209.
- Τσαλίκη Χρυσή, Τοπικὴ Σουφλιώτικη ἐνδυμασία καὶ καλλωπισμός, Θρακικά, τ. 42. Ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 137—43.
- Τσαρούχης Γιάννης, Οἱ Μωραϊτικὲς φορεσιὲς σὲ σχέση μετὰ τὶς ἄλλες τοπικὲς ἐλληνικὲς ἐνδυμασίες, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, τ. 2, Ἀθήνα 1958, σ. 254—63.
- Φραγκάκι Εὐαγγελία Κ., Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τῆς Κρήτης. 2. Ἡ Γυναικεῖα Φορεσιά, Ἀθήνα 1960.
- Φουρῖκης Π. Α., Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα παρὰ τοῖς Ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμίνας, Λαογραφία, τ. 9. Ἐν Ἀθήναις 1926—1928 σ. 507—63.
- Χαλιορῆς Νικόλαος Ι., Ὑδρέικα Λαογραφικά (Ἦτοι Ἦθη-Ἔθιμα - Δεισιδαιμονίες - Προλήψεις στὴν Ὑδρα), Πειραιεὺς 1931.
- Χατζημιχάλη Ἀγγελική, Οἱ Σαρακατσάνοι. Τὰ διακοσμητικὰ τοὺς θέματα στὴν κεντητικὴ τοὺς τέχνη, Νέα Ἐστία, τ. 1., Ἀθήναι 1927, σ. 29—31.
- Ἡπειρωτικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά. Ἐν Ἰωαννίνοις 1930, τ. 5, σ. 253—64.
- Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ρουμλούκι - Τρίκερι - Ἰκαρία, Ἀθήναι 1931.
- Ἡ φορεσιά τῆς Σουφλιώτισσας, Ἀρχ. Θρακ. Ἔθ., τ. 15. Ἐν Ἀθήναις 1948—1949, σ. 209—24.
- Σαρακατσάνοι, τ. 1, Μέρος Α', Ἀθήναι 1957.
- Ἡ τσακόνικη φορεσιά τοῦ Πραστοῦ, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, τ. 6, Ἀθήνα 1962, σ. 123—9.
- Ὑποδείγματα ἐλληνικῆς διακοσμητικῆς, Ἀθήναι 1969.
- Ἡ Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Φορεσιά. Οἱ φορεσιὲς μετὰ τὸ Σιγκούνι, Ἀθήνα 1978.
- Χουρμουζιάδης Κων/νος, Τὸ Τσακῆλι τῶν Μετρῶν, Θρακικά, τ. 11. Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 347—413.
- Χρηστίδου Χρυσή, Ἦθη καὶ ἔθιμα τοῦ Λαγοῦ, Θρακικά, τ. 42. Ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 220—58.

B. ΞΕΝΗ

- About Edmond, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854.
- Auteur du mariage au point de vue chrétien. *Journal d'un voyage au Levant*, vol. I., Paris, 1848.
- Bartholdy Jacob Salomon, *Voyage en Grèce dans les années 1803 et 1804 par-*. Vol. II, Paris 1807.
- Beckwith John, *The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art*, 330—1453, London (1961).
- Bieber Margarete, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht. Von der vorgriechischen Zeit bis zum Ausgang der Antike*, Berlin, 1967.
- Bremer Fredrika, *Greece and the Greeks; the narrative of a winter residence and summer travel in Greece and its islands*. Translated by Mary Howitt, vol. II, London 1863.
- Castellan A. L., *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante par-*. A Paris 1808.
- Chadwick John, βλ. Ventris Michael - Chadwick John.
- Chandler Richard, *Travels in Asia Minor and Greece by the late -*. A new edition, with corrections and remarks by Nicholas Revett, Esq. to which is prefixed an introductory account of the author, by Ralph Churton... vol. II. Oxford 1825.
- Cornille Henri, *Souvenirs d' Orient. Constantinople - Grèce - Jérusalem - Égypte* Paris 1836.
- Dodwell Edward., *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, vol. I, London 1819.
- Dupré L., *Voyage à Athènes et à Constantinople, ou Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans peints sur les lieux, d' après nature, lithographiés et coloriés*, Paris 1825.
- Galt John, *Letters from the Levant; containing views of the state of society, manners, opinions and commerce in Greece, and several of the principal islands of the Archipelago*, London 1813.
- Grabar André, *La Peinture Byzantine*, Genève 1953.
- Gross Hatto Walter, *Tracht, Der Kleine Pauly*, München 1975, v. 5, στ. 905—6.
- Heuzey L., *Le Mont Olympe et l' Acarnanie: exploration de ces deux régions, avec l'étude de leurs antiquités, de leurs populations anciennes et modernes, de leurs géographie et de leur histoire, ouvrage accompagné de planches*, Paris 1860.
- Holland Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. during the years 1812 and 1813*, London 1815.

- Houston Mary G., *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*. London (1966).
- *Ancient Egyptian, Mesopotamian and Persian Costume and Decoration*. London (1972).
- Hughes - Smart Thomas, *Travels in Sicily, Greece and Albania by -*. Illustrated with engravings and maps, scenery, plans, etc., vol. I. London 1820.
- Istria Dora, *Excursions en Roumélie et en Morée*, vol. II, Paris 1863.
- Johnstone Pauline, *Byzantine tradition in Church embroidery*. London 1967.
- *A Guide to Greek Island Embroidery*. London 1972.
- Köhler Carl, *A history of Costume*. New York, 1963.
- Leake William Martin, *Travels in the Morea*. With a map and plans, vol. II. London 1830.
- *Travels in northern Greece*, vol. IV, London 1835.
- Lear Edward, *Journals of a landscape painter in Albania, Illyria, etc.* London 1852.
- Lemerle Paul, *Le premier humanisme byzantine*. Paris 1971.
- Levi - Strauss; *Βλ. Λεβί-Στρώς Κλώντ.*
- Malherbe Raoul de, *L'Orient 1718—1845. Histoire, politique, religion, moeurs etc.*, vol. I. Paris 1846.
- Marangou Lila, *Bone Carvings from Egypt. I. Graeco - Roman Period*, Tübingen 1976.
- Marinatos Spyridon, *Kleidung, Archaeologia Homerica, Göttingen 1967, Bd. 1, Kapitel A', σ. 2—66.*
- Masson Emilia, *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en Grec*, Paris 1927.
- Matt Leonard von, *Ravenne* (Paris 1971).
- Morrit John B. S. *The letters of.: descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794—1796*, London 1914.
- Muraro Michelangelo - Grabar Audré, *Treasures of Venice*, Geneva 1963.
- Oakeshott Walter, *The Mosaics of Rome from the third to the fourteenth centuries*. London (1967).
- Passow Arnoldus, *Τραγούδια Ρωμαϊκά, Popularia Carmina*, Athenis-Lipsial 1860.
- Perdicaris G. A., *The Greece of the Greeks*, vol. I. New York 1845.
- Pouqueville F. C. H. L., *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 and 1801.*
- *Voyage dans la Grèce comprenant la description ancienne et moderne de l'Épire, de l' Illyrie grecque, de la Macédoine Cisaxienne, d' une partie de la Triballie, de la Thessalie, de l' Acarnanie, de l'Étolie ancienne et épictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride, et du Péloponèse; avec des considérations sur l'archéologie... vol. III, Paris 1820.*
- Rodd Rennell, *The customs and lore of modern Greece*. With seven full-page illustrations by Tristram, London 1892.
- Samter Ernst, *Familienfeste der Griechen und Römer*, Berlin 1901.

- Schaub - Charles, Excursion en Grèce au printemps de 1862, Genève 1865.
- Smith Agnes, βλ. Σμίθ Ἄγνη.
- Snodgrass A. M., Κρίση γιά τό Ἔργο τοῦ Σπύρου Μαρινάτου: Kleidung, Haar- und Barttracht, Gnomon, Bd. 41, München 1969 σ. 389—94.
- Spatharakis I. The portrait in byzantine illuminated manuscripts, Leiden 1976.
- Stackelberg O. M. De, Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne, gravés d'après les dessins exécutés sur les lieux en 1811, par -. A Rome 1825.
- Stubbings Frank H., βλ. Wace Alan J.B. - Stubbings Frank H.
- Talbot-Rice David, Kunst aus Byzance, München (1959).
- Ventris Michael-Chadwick John, Documents in Mycenaean Greek. Three hundred selected tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with commentary and vocabulary. Cambridge 1956.
- Wace Alan J. B. - Stubbings Frank H., A companion to Homer. London 1974.
- Wheler George, A journey into Greece by - in company of Dr. Spon of Lyons, in six books, London 1682.
- Williams H. W., Travels in Italy, Greece and the Ionian islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery, and the fine arts, vol. II. Edinburgh 1820.
- Yemeniz Eugène, Voyage dans le royaume de Grèce. Paris 1854.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΑ

α) ΕΛΛΗΝΙΚΑ

- Ἄρχειον Πόντου.
- Ἄρχειον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ.
- Ἀρχιτεκτονική.
- Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.
- Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος.
- Ἐθνογραφικά.
- Ἑλληνική Λαϊκή Τέχνη.
- Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.
- Ζυγός.
- Ἡπειρωτικά Χρονικά.
- Θρακικά.
- Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία.
- Ἴονιος Ἥχῳ.
- Κυνουριακή Ἐπιθεώρηση.
- Λαογραφία.
- Λεξικογραφικόν Ἀρχειον τῆς Μέσης καί Νέας Ἑλληνικῆς.
- Μακεδονικά.
- Μακεδονική ζωή.
- Νέα Ἐστία.
- Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά.
- Σερραϊκά Χρονικά.
- Χρονικά Χαλκιδικῆς.

β) ΞΕΝΑ

- Archaeologia Homericæ.
- Der Kleine Pauly Lexicon.
- Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Klassische Altertumswissenschaft.
- Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.
- Real Encyclopædie der Klassischen Altertumswissenschaft.

Συμπληρωματικές Πηγές

- Ἄρχεῖο Γιάννη Τσαρούχη κατατεθειμένο στό Μουσείο Μπενάκη.
Ἰδατογραφίες κ.ά. τῶν Μ. Σ. Ἀνδρομανάκου, Φίλιππου Μαργαρίτη, Mary Hogarth, T. Hope, καί ἀνωνύμων κατατεθειμένες στό τμήμα Χαρακτικῶν καί Σχεδίων τοῦ Μουσείου Μπενάκη.
Ζωγραφικές ἀποδόσεις ἐνδυμασιῶν τοῦ Γεωρ. Καραζήση, κατατεθειμένες στό τμήμα χαρακτικῶν καί Σχεδίων τοῦ Μουσείου Μπενάκη.
Φωτογραφικό Ἄρχεῖο Μουσείου Μπενάκη.
Ἐνδυματολογικό Φωτογραφικό Ἄρχεῖο Ἄννας Γουήλ - Μπαδιεριτάκη.
Λεύκωμα Πεϋτιέ, Ἔκδοσις Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1971.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ

- Κα Πόπη Ζώρα, Διευθύντρια τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Ἀθήνα).
Κα Ἰωάννα Παπαντωνίου, Ἐνδυματολόγος, Πρόεδρος τοῦ Πελοποννησιακοῦ Λαογραφικοῦ Ἰδρύματος «Β. Παπαντωνίου».
Κα Μαρία Μιχαήλ — Δέδε, Κοινωνιολόγος — Συγγραφέας.
Κα Ἰφιγένεια Τσόκα, Οἰκιακά. (Ἀσπρόπυργος).
Κα Εὐαγγελία Μπισμπίλλη, Οἰκιακά. (Ἀσπρόπυργος).
Κα Περιστέρα Κεκέ, Οἰκιακά.
Δίς Μαρία Παπαδοπούλου, Δημόσιος ὑπάλληλος.
Κος Ἀλέξανδρος Μαρμόπουλος, Συγγραφέας.

SUMMARY

THE TRADITIONAL WOMEN'S CHEMISE OF MAINLAND GREECE

Introduction

This paper, which forms part of a planned general study of traditional Greek costume, is in two parts. The first part contains a brief historical and geographical survey of the traditional women's chemise (poukamiso) in mainland Greece from the point of view of its form, materials and decoration. In the second part there are descriptions of some typical examples from more or less all parts of the Greek world, from which it is clear that this garment had important associations with the major turning-points in a person's life (birth, marriage and death) and with other activities too, such as adoption, augury, folk medicine, and so on.

The work is based mainly on bibliographical sources and the very extensive collection of manuscripts (nearly all unpublished) of the Department of Folklore at the University of Athens, as well as my own field research and interviews with suitable, for the purpose of this work, people.

Since the poukamiso¹ is descended from two much older garments, the chiton and the dalmatic — or so at least I believe — I decided that the work would not be complete without a brief survey of their evolution from the time of their first appearance up to the middle of the seventeenth century, when secular and clerical dress started developing along different lines. In all probability it was at this time, too, that modern Greek costume began to acquire its definitive form. The sources available for the study of the period up to 1453, apart from written tradition, include all kinds of works of art such as sculptures, mosaics, wall-paintings in catacombs and churches, illuminated manuscripts and Coptic chitons. The gaps in our knowledge of developments from then until the beginning of the

1. The word poukamiso is used of garments worn by both men and women. This paper is basically concerned with the women's poukamiso, a chemise, shift or underdress, but since reference is sometimes made to the men's poukamiso, or shirt, it seems more correct to use the transliterated form of the Greek word whenever it is used to denote the men's garment or with neutral meaning.

nineteenth century can be filled in, at least as far as the basic features of the garments are concerned, by a study of clerical dress — both liturgical vestments and everyday wear — because owing to the conservatism of the clergy, its attire has remained more or less unchanged from the Early Christian period right up to the present day. Since secular dress (both men's and women's) followed the pattern of clerical attire in every respect until the mid-seventeenth century and in some respects from then until the early nineteenth century, one can obviously learn a great deal from these garments about the form and decoration of modern Greek costume in general and of the poukamiso in particular.

Part I. General

In view of the fact that the chemise forms a basic part of every modern Greek costume, the paper starts with a general survey of the garment as worn in all parts of Greece, islands as well as mainland.

Two distinct types of chemise are to be found in Greece, and the differences between them are discussed in the next section. The first type, in which the garment consists of two separate pieces, a closefitting bodice and a ruffled ~~or~~ skirt, which may be full or relatively narrow, is common in those districts (chiefly the islands) which at some time in their history were brought into contact with the West, either through peaceful intercourse or by war. What is significant about these chemises is that although western influence is apparent in their cut, they have never abandoned the traditional Byzantine style of decoration.

The second type of chemise found in most parts of the mainland, is very closely connected to the Roman dalmatic and is the subject of this paper. Since western influence was very limited in mainland Greece, both the form and the decoration of this type of chemise show an unbroken continuity of tradition stretching back to late Roman times, at least as far as it is possible to judge from the surviving examples. In its simplest form it consists of a central panel, which makes up the front and the back parts of the chemise and four straight-sided or tapered narrow panels at the sides to give freedom of movement.

As mentioned above, the continuity of the Roman - Byzantine tradition is evident not only in the shape of the garment but also in the design of the decorated strips around the hem, neck and cuffs, which are almost identical with those on the ancient chiton and dalmatic. Two particularly striking examples must suffice here to illustrate the continuity of decorative styles: the vertical bands of embroidery found on the chemises of many parts of Central Greece and the Peloponnese must surely be descended from the Roman clavi, and the various woven or embroidered motifs (such as lozenges, circles and squares) which are used to decorate many chemises in mainland Greece must be survivals of the Roman segmenta.

At the end of Part I there is a brief summary of the materials of which chemises are made (wool, cotton, linen, silk, etc.), the dyes used (vegetable or artificial), the decorative motifs and the techniques of decoration (i.e. whether woven in, embroidered or appliqué).

Part II. Specific Descriptions

The second part of the paper contains detailed descriptions of the chemises found in the various regions of mainland Greece, with reference to the materials used, the cut of the garment, the colours, decorative motifs, local variants and so on. The regions covered are Thrace (including districts of Bulgarian and Turkish Thrace which used to be inhabited by Greeks), Macedonia, Epiros (including Northern Epiros, now part of Albania), Thessaly, Central Greece and the Peloponnese. For the sake of completeness I have also included the chemises worn by Sarakatsan women, because the Sarakatsani, an ancient tribe of Greek nomads, used to cover virtually all parts of mainland Greece in the course of their seasonal migrations, and consequently they borrowed elements from the local costumes of all the communities with which they regularly came into contact.

Conclusion

The description of the chemise in mainland Greece is followed by a typological résumé of all the particulars given in Part II. This should be a useful aid to readers who do not have time to work their way through all the detailed information in each individual section when they want to look something up.

The next chapter is concerned with the ways in which the poukamiso (men's, women's and children's) is directly associated with the various stages in a person's life and with a variety of human activities. Attention is directed first towards several striking examples of practices which clearly illustrate the perennial tendency of the socially underprivileged to strive for acceptance into a more exalted class, a tendency which is particularly strong among the Greeks. There follows a discussion of the significance of the chemise in a bride's dowry and of the now obsolete custom (formerly universal in Greece) whereby a married woman would keep one of the chemises from her dowry as a burial garment. Then there are some interesting observations on the interplay of cultural influences between neighbouring villages: differences of costume are often attributable simply to a desire to be different, a desire that sometimes went to extreme lengths, as for example in cases where parents did not allow their children to marry into a village whose inhabitants wore a local costume different from their own.

Next there is a section on the two commonest colours of the chemise, red and white. Red was usually used for bridal and festal chemises, which may be a survival from very ancient customs and beliefs. As far as it is possible to judge

from the surviving evidence, the prevalence of white may be connected with the fact that the chemise was often regarded as being a substitute for the actual body of its owner, partly because it was one of the basic items of a woman's dress and also because it was the only garment that was in contact with the wearer's whole body. Chiefly for these two reasons, the chemise not only helped to give rise to certain superstitions but was also the subject of numerous beliefs directly connected with the personality of its wearer. For instance, it is only if one accepts this equation (chemise = body) that it is possible to explain the reasoning behind certain magic spells directed against girls who were about to be married, in which the chemise was the principal instrument of witchcraft. One such practice was to cut holes in the bride's wedding chemise in order to make her bear nothing but daughters, or to bring a serious illness upon her or even to make her die. One antidote to these spells, regarded as highly effective in many parts of Greece, was for the bride to wear two chemises, one of which had to be either unwashed or worn inside out. Similarly, one has to accept the chemise's intimate association with the body in order to explain certain decorative motifs that were widely used to adorn bridal chemises, such as cockerels, partridges and heavily-seeded pinecones. All of these were symbols of fertility, which was thus transmitted to the bride-to-be.

Further evidence of the importance of the chemise is to be found in the customs relating to the giving of wedding presents, for only the closest relatives were allowed to give or receive as wedding presents a chemise or a kerchief (which, when given as a present, was a recognised substitute for a chemise).

*The **poukamiso** also had interesting associations with new-born babies. In many parts of Greece, as soon as a baby was born it was passed through either the father's or the mother's **poukamiso**, to make it grow up strong and healthy. Quite possibly this superstitious practice was intended to deceive the evil spirits and at the same time to transmit bodily vigour from the robust parent to the helpless infant. However, it may also have been a symbolic way of recognising the legitimacy and legal status of the new addition to the family, because it is very similar to the ritual that used to be performed at adoption ceremonies carried out in accordance with the old customary law, at which the child was passed through the **poukamiso** of the adoptive father or mother, the garment in this case serving as a surrogate for the adoptive parent's actual body.*

*The **poukamiso** also played a part in augury and folk medicine; and several typical examples of both are cited in this paper. When a woman reached the end of the seventh month of pregnancy she would cut up an old **poukamiso** of her husband's to make a smaller one for the new baby, and when it was finished she would throw it up in the air: if it landed with the buttons down the baby would be a boy, other-wise it would be a girl. When a child was very ill the*

father or mother would throw his or her poukamiso into a spring of holy water: if it floated the child would live, if it sank the child would die. It used to be a universal custom among the Greeks for a sick child to be taken to church and there stripped and dressed in new clothes, the old clothes being left in the church in the belief that the illness would be left behind with them. In all parts of the Greek world healing powers were attributed to any poukamiso that was woven and made up in one day: it was considered to be effective both in averting the death of a child born to a woman with a history of stillbirths and in curing illnesses, and it was also regarded as an excellent prophylactic against endemic diseases. Treatment of illnesses with the poukamiso as the principal healing agency was not confined only to human beings: one way of using it to treat sick animals involved taking a poukamiso belonging to a firstborn child whose parents were both still alive, and passing the garment over the animal's belly.

The chapter ends with a discussion of the frequent references to the poukamiso in folk poetry, proverbs, riddles, tongue-twisters, curses and oaths.

To round off the work there are a glossary of idiomatic terms and proper names, an index of place names, a bibliography and 243 illustrations.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- εικ. 1. Mary G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1966, σ. 40 (εικ. 34b).
- εικ. 2. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., (εικ. 34a, 34c).
- εικ. 3. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 48 (εικ. 43a).
- εικ. 4. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., (εικ. 47a- 47b).
- εικ. 5. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 52 (εικ. 46a-46b).
- εικ. 6. Εἰκόνα τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἀριθμ. 1688.
- εικ. 7. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 59 (εικ. 62c)
- εικ. 8. Ἄννας Ἀποστολάκι, *Τά Κοπτικά Ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν*. Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 46 (εικ. 22).
- εικ. 9. Mary G. Houston, ὁ.π., σ. 118 (εικ. 134).
- εικ. 10. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., (εικ. 132).
- εικ. 11. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., (εικ. 133).
- εικ. 12. Leonard von Matt, *Ravenne*, (Paris 1971), πίν. 87.
- εικ. 13. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., πίν. 86.
- εικ. 14. Γεωργίου καί Μαρίας Σωτηρίου, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Λεύκωμα. Πίνακες ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς ζωγραφικῆς εὐρημάτων καί ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου. Ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. 78 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀρ. 34).
- εικ. 15. André Grabar, *La Peinture Byzantine*, Genève 1953, σ. 168.
- εικ. 16. John Beckwith, *The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art, 330—1453*, London (1961), σ. 59 (εικ. 73).
- εικ. 17. Mary G. Houston, ὁ.π., πίν. V. A'.
- εικ. 18. David Talbot-Rice, *Kunst aus Byzanz*, München (1959), εἰκ. 149.
- εικ. 19. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., πίν. XXXIV.
- εικ. 20. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., πίν. XL.
- εικ. 21. Παναγ. Παπαευαγγέλου, Ἡ Διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισεως τοῦ Ἀνατολικοῦ καί ἰδία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 109, εἰκ. 67.
- εικ. 22. Τοῦ ἴδιου ὁ.π., εἰκ. 66.
- εικ. 23. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, Ἐθνογραφικά, τ. 1, Ναύπλιο 1978, σελ. 63, σχ. 3.
- εικ. 24. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σχ. 2.
- εικ. 25. Mary Houston, ὁ.π., σ. 135 (εικ. 145—7).
- εικ. 26. Walter Oakeshott, *The Mosaics of Rome from the third to the fourteenth centuries*. London (1967), πίν X.
- εικ. 27. André Grabar, ὁ.π., σ. 54.

- είκ. 28. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Τό Ὁράριον τοῦ Διακόνου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθήναι 1926, σ. 24 [426], εἰκ. 2.
- είκ. 29. Mary G. Houston, πίν. V. Β΄.
- είκ. 30. Walter Oakeshott, ὀ.π., εἰκ. 9.
- είκ. 31. Mary G. Houston, ὀ.π., σ. 151, εἰκ. 162 a-b.
- είκ. 32. David Talbot-Rice, ὀ.π., εἰκ. 134.
- είκ. 33. Σ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων. Ἐν Ἀθήναις 1930, πίν. 66.
- είκ. 34. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π., πίν. 69.
- είκ. 35. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π., πίν. 83.
- είκ. 36. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π., πίν. 84.
- είκ. 37. David Talbot-Rice, ὀ.π., εἰκ. 96.
- είκ. 38. André Grabar, ὀ.π., σ. 98.
- είκ. 39. Mary G. Houston, ὀ.π., πίν. VI.
- είκ. 40. Τῆς ἴδιας ὀ.π., σ. 155, εἰκ. 166.
- είκ. 41. Michelangelo Muraro - André Grabar, Treasures of Venice, Geneva 1963, σ. 53.
- είκ. 42. David Talbot-Rice, ὀ.π., πίν. XXX.
- είκ. 43. Mary G. Houston, ὀ.π., σ. 165, εἰκ. 174b.
- είκ. 44. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., εἰκ. 174a.
- είκ. 45. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 171, εἰκ. 176b.
- είκ. 46. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 16).

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΓΕΝΙΚΟ

1. Τό νεοελληνικό ποικάμισο

- είκ. 47. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, Ἐθνογραφικά τ. 1, Ναύπλιο 1978, σ. 63 (σχ. 6).
- είκ. 48. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 10).
- είκ. 49. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 63 (σχ. 7).
- είκ. 50. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 8).
- είκ. 51. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., (σχ. 9).
- είκ. 52. Μουσείου Μπενάκη Ε.Ε.Ε., πίν. 80.
- είκ. 53. Ἀννης Ἀποστολάκι, Τά Κοπτικά Ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 52 (εἰκ. 27).

2. Τό ποικάμισο τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας

- είκ. 54. Ἀλκης Κυριακίδου - Νέστορος, Τά Ὑφαντά τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης, Ἀθήνα 1965, σ. 34 (σχ. 11).
- είκ. 55. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, Ἐθνογραφικά, τ. 1, Ναύπλιο 1978, σ. 64 (σχ. 11).
- είκ. 56. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 12).

- είκ. 57. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 14).
 είκ. 58. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 13).
 είκ. 59. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 65 (σχ. 22).
 είκ. 60. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 21).
 είκ. 61. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 27).
 είκ. 62. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 66 (σχ. 33).
 είκ. 63. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 32).
 είκ. 64. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 31).
 είκ. 65. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 18).
 είκ. 66. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 19).
 είκ. 67. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. σ. 66 (σχ. 34).
 είκ. 68. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 65 (σχ. 20).
 είκ. 69. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 17).
 είκ. 70. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. σ. 66 (σχ. 35).
 είκ. 71. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. σ. 65 (σχ. 29).
 είκ. 72. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 64 (σχ. 15).
 είκ. 73. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 66 (σχ. 30).
 είκ. 74. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 40).
 είκ. 75. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 67 (σχ. 43).
 είκ. 76. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 42).
 είκ. 77. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. σ. 66 (σχ. 37).
 είκ. 78. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 67 (σχ. 46).
 είκ. 79. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 48).
 είκ. 80. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 68 (σχ. 51).
 είκ. 81. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 52).
 είκ. 82. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., (σχ. 50).
 είκ. 83. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. σ. 67 (σχ. 49).
 είκ. 84. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 47).
 είκ. 85. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 45).
 είκ. 86. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 68 (σχ. 55).
 είκ. 87. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., (σχ. 57α).
 είκ. 88. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 53).
 είκ. 89. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 54).
 είκ. 90. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 59 (σχ. 58).
 είκ. 91. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 59).
 είκ. 92. Τῆς ἴδιας, ὀ.π. (σχ. 60).
 είκ. 93. Δημ. Λουκοπούλου, Πῶς ὑφαίνουσι καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοί. Ἐν Ἀθή-
 ναις 1927, σ. 11 (σχ. 5).
 είκ. 94. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π., σ. 8 (σχ. 4).
 είκ. 95. Τοῦ ἴδιου, ὀ.π., σ. 12 (σχ. 6).

1. ΘΡΑΚΗ

- είκ. 96. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, Αἰ Διακοσμητικαὶ Βελοναίαι καὶ τό

- Κέντημα. Θησαυρός εις τόν κόσμον τῶν γυναικῶν, Ἀθήναι 1973, σ. 46 (σχ. 52).
- εἰκ. 97. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆς Θράκης, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 104 (1975), σ. 27.
- εἰκ. 98. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 56 (πίσω ἐξώφυλλο).
- εἰκ. 99. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.
- εἰκ. 100. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. μέ ἀριθμό εὐρετηρίου 410.
- εἰκ. 101. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὀ.π., σ. 1 (ἐξώφυλλο).
- εἰκ. 102. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 55 (πίσω ἐξώφυλλο, ἐσωτερική πλευρά).
- εἰκ. 103. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 29.
- εἰκ. 104. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 28.
- εἰκ. 105. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 30.
- εἰκ. 106. Βασίλ. Ν. Δεληγιάννη, Λαογραφικά Δογάνκιοι — Μαλγάρων, Ἀρχ. Θρακ. Θησ., τ. 4 (1937—8), σ. 67 (εἰκ. 5).
- εἰκ. 107. Ἄννας Γουήλ - Μπαδιεριτάκη, Ἐνδυματολογικό Φωτογραφικό Ἀρχεῖο, ἀριθμ. φωτογραφίας 1 (Θράκη).
- εἰκ. 108. Τῆς ἴδιας, ἀριθμ. φωτογραφίας 2 (Θράκη).
- εἰκ. 109. Τῆς ἴδιας, ἀριθμ. φωτογραφίας 3 (Θράκη).
- εἰκ. 110. Τῆς ἴδιας, ἀριθμ. φωτογραφίας 4 (Θράκη).
- εἰκ. 111. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Θρακιώτικες Φορεσιές, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 105 (1975), σ. 30.
- εἰκ. 112. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 28.
- εἰκ. 113. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 29.
- εἰκ. 114. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.
- εἰκ. 115. Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἀριθμ. φωτογραφίας 28096.

2. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

- εἰκ. 116. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆς Μακεδονίας, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 96 (1974), σ. 28.
- εἰκ. 117. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 31.
- εἰκ. 118. Τῆς ἴδιας, Ἑλληνικές φορεσιές, τ. 1, Ἀθήνα 1973, Βλάχοι Προσοτσάνης (χωρίς ἀρίθμηση).
- εἰκ. 119. Τῆς ἴδιας, ὀ.π.
- εἰκ. 120. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, Αἱ Διακοσμητικά Βελοναί, καί τό Κέντημα. Θησαυρός εις τόν κόσμον τῶν γυναικῶν, Ἀθήναι 1973, σ. 115 (σχ. 209).
- εἰκ. 121. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆ Μακεδονίας, ὀ.π., σ. 29.
- εἰκ. 122. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 31.
- εἰκ. 123. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, ὀ.π., σ. 44 (σχ. 48—9).
- εἰκ. 124. Ἄλκης Κυριακίδου - Νέστορος, Τό πετεινάρι στά λαϊκά κεντήματα τῶν Βαλκανίων, Ἀρχιτεκτονική, τεύχ. 72, Ἀθήναι 1969, σ. 91 (εἰκ. 12).
- εἰκ. 125. Τῆς ἴδιας, ὀ.π., σ. 92 (εἰκ. 15).
- εἰκ. 126. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, ὀ.π., σ. 66 (σχ. 102).

- είκ. 127. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 385.
- είκ. 128. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 377.
- είκ. 129. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, ὄ.π., σ. 70 (σχ. 111).
- είκ. 130. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., σ. 86 (σχ. 151).
- είκ. 131. Θάλειας Παπάζογλου, Τά κεντήματα στὴν Καπουτζήδα, Λαογραφία, τ. 12 (1948), πίν. Α, ἀριθμ. 8.
- είκ. 132. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., πίν. Α., ἀριθμ. 5.
- είκ. 133. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., πίν. Α., ἀριθμ. 7.
- είκ. 134. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., πίν. Α, ἀριθμ. 3—4.
- είκ. 135. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', Ἀθῆναι 1948, πίν. 51.
- είκ. 136. Θάλειας Παπάζογλου, ὄ.π., πίν. Β., ἀριθμ. 1.
- είκ. 137. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., πίν. Β., ἀριθμ. 3.
- είκ. 138. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., πίν. Α, ἀριθμ. 1.
- είκ. 139. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὄ.π., σ. 27.
- είκ. 140. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., σ. 26.
- είκ. 141. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 363.
- είκ. 142. Νίκου Κοσμᾶ, Ἡ φορεσιά τῆς Μπαλάφτσας, Μακεδονικά, τ. 4 (1955—1960), σ. 437.
- είκ. 143. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Ἑλληνικές φορεσιές, Ἀθῆναι 1941, πίν. 55.
- είκ. 144. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὄ.π., σ. 65 (πίσω ἐξώφυλλο).
- είκ. 145. Τῆς ἴδιας, Ἑλληνικές Φορεσιές, ὄ.π., Μακεδονία — Ρουμλούκι (χωρὶς ἀρίθμηση).
- είκ. 146. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἑλληνική Λαϊκή Τέχνη. Ρουμλούκι — Τρίκερι — Ἰκαρία, Ἀθῆναι 1931, σ. 40, (είκ. 27).
- είκ. 147. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., σ. 96 (είκ. 89).
- είκ. 148. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., σ. 94 (είκ. 87).
- είκ. 149. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, ὄ.π., σ. 41 (σχ. 38).
- είκ. 150. Τῆς ἴδιας, ὄ.π. (σχ. 39).
- είκ. 151. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 386.
- είκ. 152. Σοφίας Σταμπεδάκη - Καρπούζου, ὄ.π., σ. 113 (σχ. 206).
- είκ. 153. Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἀριθμ. φωτογραφίας 27945.
- είκ. 154. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 382.
- είκ. 155. Ἄννας Γουήλ - Μπαδιεριτάκη, Ἡ παλιότερη γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά ἀπὸ τὴ Σαρακήνα, Μακεδονική Ζωή, τεῦχ. 131 (1977), σ. 37 (είκ. 3).
- είκ. 156. Τῆς ἴδιας, ὄ.π. (είκ. 2).
- είκ. 157. Ἀθηνᾶς Ταρασοῦλη, ὄ.π., πίν. 43.
- είκ. 158. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Φορεσιές τῆς Μακεδονίας ὄ.π., σ. 30.
- είκ. 159. Τῆς ἴδιας, Οἱ φορεσιές Ἀλῶνων καὶ Ἀνταρτικοῦ, Μακεδονική ζωή, τεῦχ. 99 (1974), σ. 1 (ἐξώφυλλο).
- είκ. 160. Τῆς ἴδιας, ὄ.π., σ. 37.
- είκ. 161. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με αριθμό εύρετηρίου 357.
- είκ. 162. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὄ.π., σ. 38.
- είκ. 163. Ἰωάννας Παπαντωνίου, ὄ.π., σ. 39.

- είκ. 164. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Οἱ τοπικές φορεσιές Φλωρίνης, Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 100 (1974), σ. 58 (πίσω ἐξώφυλλο).
 είκ. 165. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 1 (ἐξώφυλλο).
 είκ. 166. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 30.
 είκ. 167. Τῆς ἴδιας, ὁ.π., σ. 29.

3. ΗΠΕΙΡΟΣ

- είκ. 168. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', Ἀθήναι 1948, πίν. 41.
 είκ. 169. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. μέ ἀριθμό εὔρετηρίου 208.
 είκ. 170. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὁ.π., πίν. 42.
 είκ. 171. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Ἑλληνικές Φορεσιές, Ἀθήναι 1941, πίν. 39.
 είκ. 172. Ἄννας Γουήλ — Μπαδιεριτάκη, Ἐνδυματολογικό φωτογραφικό Ἀρχεῖο, ἀριθμ. φωτογραφίας 1 (Ἦπειρος).
 είκ. 173. Τῆς ἴδιας, ἀριθμ. φωτογραφίας 2 (Ἦπειρος).
 είκ. 174. Τῆς ἴδιας, ἀριθμ. φωτογραφίας 3 (Ἦπειρος).
 είκ. 175. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Β', Ἀθήναι 1954, πίν. 40α.
 είκ. 176. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὁ.π., πίν. 45α.
 είκ. 177. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, ὁ.π., πίν. 34.
 είκ. 178. Μουσείου Μπενάκη, ὁ.π., πίν. 37α.
 είκ. 179. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, ὁ.π., πίν. 25.
 είκ. 180. Ἰωάννας Παπαντωνίου, Ἑλληνικές Φορεσιές, τ. 1, Ἀθήνα 1973, Ἦπειρος — Ζαγόρι (χωρίς ἀρίθμηση).
 είκ. 181. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', π., πίν. 36.
 είκ. 182. Πόπης Ζώρα, Κεντήματα καί κοσμήματα τῆς Ἑλληνικῆς φορεσιάς, Ἀθήναι 1966, σ. 8 (είκ. 11).
 είκ. 183. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἠπειρωτική Λαϊκή Τέχνη, Ἠπειρωτικά Χρονικά τ. 5 (1930) (είκ. 12).
 είκ. 184. Τῆς ἴδιας, ὁ.π. (είκ. 11).

4. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

- είκ. 185. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', Ἀθήναι 1948, πίν. 29.
 είκ. 186. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. μέ ἀριθμό εὔρετηρίου 259.
 είκ. 187. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. μέ ἀριθμό εὔρετηρίου 262.
 είκ. 188. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Ἑλληνικές φορεσιές, Ἀθήναι 1941, πίν. 21.
 είκ. 189. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Β', Ἀθήναι 1954, πίν. 27α.
 είκ. 190. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, ὁ.π., πίν. 20.
 είκ. 191. Κίτσου Μακρῆ, Ἡ λαϊκή τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 241 (σχ. 1—2).
 είκ. 192. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. (σχ. 3).
 είκ. 193. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 247 (χωρίς ἀρίθμηση).
 είκ. 194. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π.

5. ΣΤΕΡΕΑ

- είκ. 195. Χφ 1592 (συλλογή Ἀγγελικῆς Τυλιγάδα), σ. 17.
είκ. 196. Ἀθηναῖς Ταρσοῦλη, Ἑλληνικὲς Φορεσιές, Ἀθῆναι 1941, πίν. 10.
είκ. 197. ΧΦ. 2250 (συλλογή Εἰρήνης Τάκη), σ. 26.
είκ. 198. Δημ. Λουκόπουλου, Πῶς ὑφαίνονται οἱ Αἰτωλοί. Ἐν Ἀθῆναις 1927, σ. 87 (είκ. 68).
είκ. 199. Χφ. 2236 (συλλογή Λαμπρινῆς Μποτσιβάλη), σ. 34.
είκ. 200. Χφ. 2237 (συλλογή Ἑλένης Χαλαστάνη), σ. 19.
είκ. 201. Δημ. Λουκοπούλου, ὅ.π., σ. 97 (είκ. 72).
είκ. 202. Τοῦ ἴδιου, ὅ.π., σ. 98 (είκ. 73).
είκ. 203. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Β', Ἀθῆναι 1954, πίν. 21α.
είκ. 204. Ο.Μ. Stackelberg, Costumes et usages, des peuples de la Grèce moderne gravés d'après les dessins exécutés sur les lieux en 1811, A Rome 1825, πίν. 16.
είκ. 205. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 104.
είκ. 206. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 99.
είκ. 207. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', Ἀθῆναι 1948, πίν. 22.
είκ. 208. Ο. Μ. Stackelberg, ὅ.π., πίν. 9.
είκ. 209. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὅ.π., πίν. 19.
είκ. 210. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Φορεσιά. Οἱ Φορεσιές με τὸ Σιγκούνι, Ἀθῆναι 1978, σ. 92 (είκ. 81).
είκ. 211. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., σ. 95 (είκ. 83).
είκ. 212. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., (είκ. 84).
είκ. 213. Τῆς ἴδιας, ὅ.π., σ. 99 (είκ. 88β).
είκ. 214. Ο.Μ. Stackelberg, ὅ.π., πίν. 3.
είκ. 215. Τοῦ ἴδιου, ὅ.π., πίν. 4.
είκ. 216. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὅ.π., πίν. 12.
είκ. 217. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 12.
είκ. 218. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὅ.π., πίν. 13.
είκ. 219. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 35.
είκ. 220. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὅ.π., πίν. 16.
είκ. 221. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ὅ.π., πίν. 17.

6. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

- είκ. 222. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ Ἑλληνικὴ λαϊκὴ φορεσιά. Οἱ Φορεσιές με τὸ Σιγκούνι, Ἀθῆναι 1978, σ. 145 (είκ. 144).
είκ. 223. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 470.
είκ. 224. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. με ἀριθμὸ εὑρετηρίου 454.
είκ. 225. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, ὅ.π., σ. 164 (είκ. 167).
είκ. 226. Τῆς ἴδιας, ὅ.π.
είκ. 227. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', Ἀθῆναι 1948, πίν. 25.
είκ. 228. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Β', Ἀθῆναι 1954, πίν. 25α.
είκ. 229. Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, ἀριθμ. 25706.
είκ. 230. Ο. Μ. Stackelberg, Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne,

- gravés d'après les dessins exécutés sur les lieux 1811, A Rome 1825, πίν. 7.
- είκ. 231. Pauline Johnstone, A Guide to Greek Island Embroidery, London 1972, σ. 97 (σχ. 118).
- είκ. 232. Χφ. 2097 (συλλογή Μαρίας 'Αλεξοπούλου), σ. 46.
- είκ. 233. O.M. Stackelberg, ό.π., πίν. 11.
- είκ. 234. Ν. Θ. Κατσίκάρου, 'Η Βεντέττα έν Μάνη, 'Αθήναι 1933, άριθμ. φωτ. 10.
- είκ. 235. Μουσείου Μπενάκη, φωτογρ. μέ άριθμό εύρετηρίου 505.

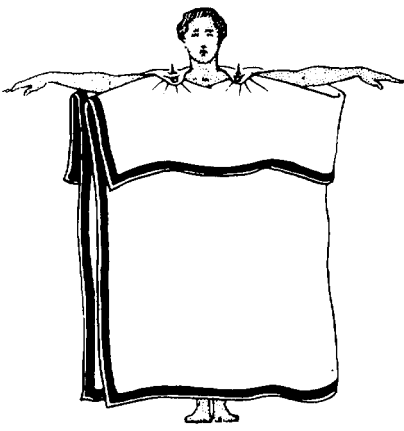
7. ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΕΣ

- είκ. 236. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., τ. Α', 'Αθήναι 1948, πίν. 45.
- είκ. 237. Μουσείου Μπενάκη, Ε.Ε.Ε., ό.π., πίν. 18.
- είκ. 238. 'Ιωάννας Παπαντωνίου, 'Ελληνικές Φορεσιές, τ. 1, 'Αθήνα 1973, Σα-
ρακατσάνοι 'Αλεξανδρουπόλεως (χωρίς άρίθμηση).
- είκ. 239. Τῆς ἴδιας, ό.π.
- είκ. 240. 'Αγγελικῆς Χατζημιχάλη, 'Η 'Ελληνική λαϊκή φορεσιά. Οί Φορεσιές
μέ τό Σιγκούνι, 'Αθήνα 1978, σ. 308 (είκ. 326).
- είκ. 241. Τῆς ἴδιας, ό.π., σ. 312 (είκ. 329).
- είκ. 242. Τῆς ἴδιας, ό.π., σ. 315 (είκ. 332).
- είκ. 243. Τῆς ἴδιας, ό.π., σ. 314 (είκ. 331).

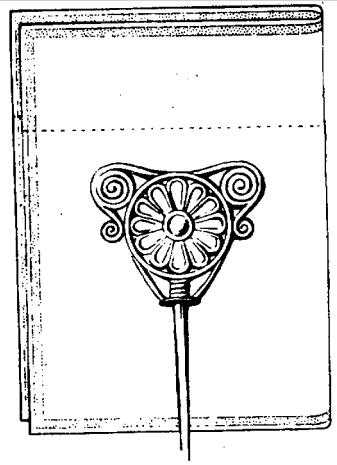
ΕΙΚΟΝΕΣ

ΥΠΟΜΝΗΣΗ:

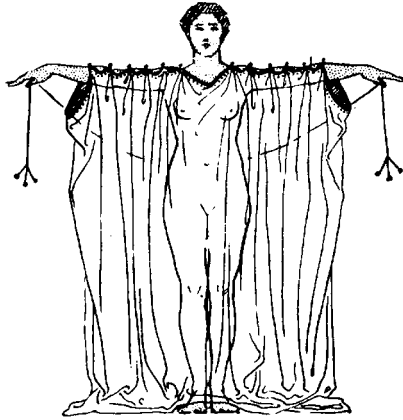
Ἡ φωτογραφική ἀπόδοση ὀρισμένων εἰκόνων δέν εἶναι ἡ πρέπουσα, γιατί οἱ εἰκόνες αὐτές προέρχονται ἀπό ποικίλες πηγές.

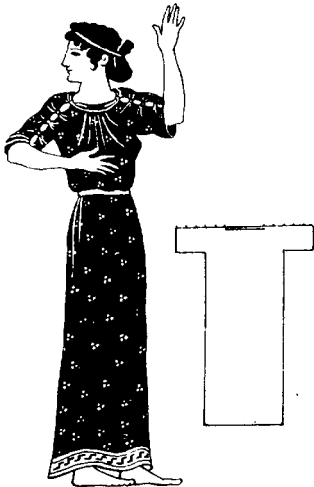
εικόνα 1

εικόνα 2

εικόνα 3

εικόνα 5

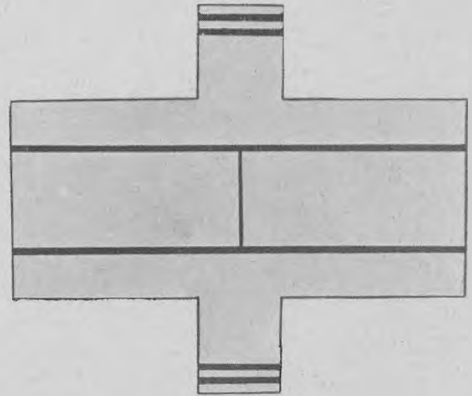
εικόνα 4

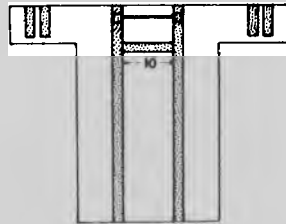
εικόνα 6

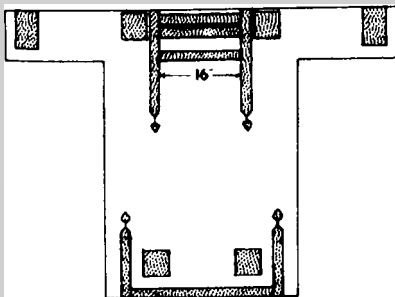
εικόνα 7

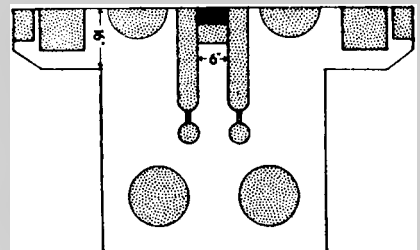
εικόνα 8

εικόνα 9

εικόνα 10

εικόνα 11

εικόνα 12

εικόνα 13

εικόνα 14

εικόνα 16

εικόνα 15

εικόνα 17

εικόνα 18

εικόνα 19

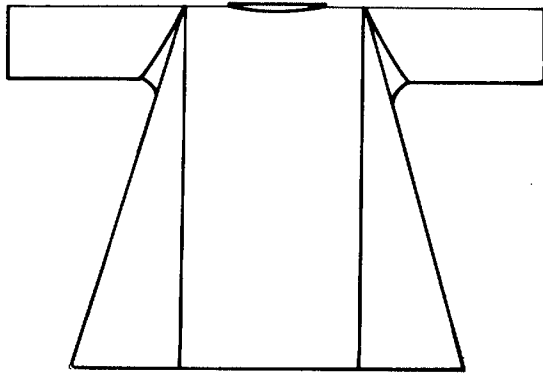
εικόνα 20

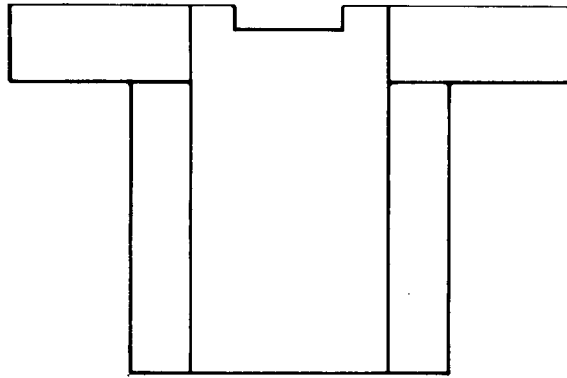
εικόνα 21

εικόνα 22

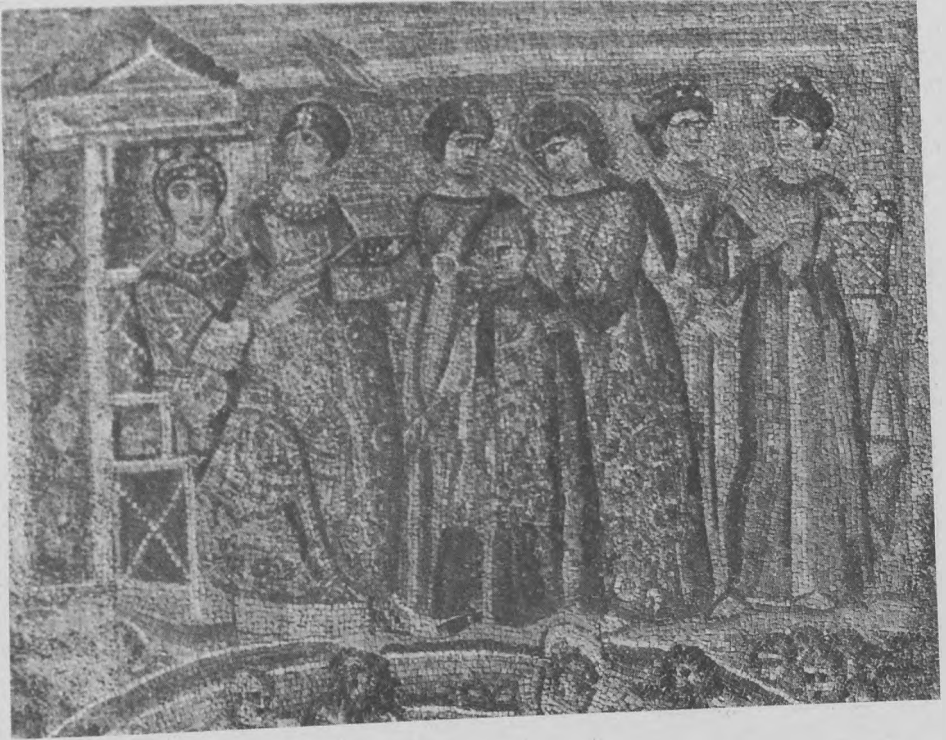
εικόνα 23f

εικόνα 23g

εικόνα 25

εικόνα 26

εικόνα 27

εικόνα 28

εικόνα 29

εικόνα 30

εικόνα 31

εικόνα 32

εικόνα 33

εικόνα 34

εικόνα 35

εικόνα 36

εικόνα 37

εικόνα 39

εικόνα 40

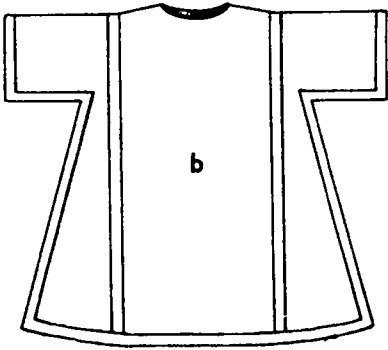
εικόνα 38

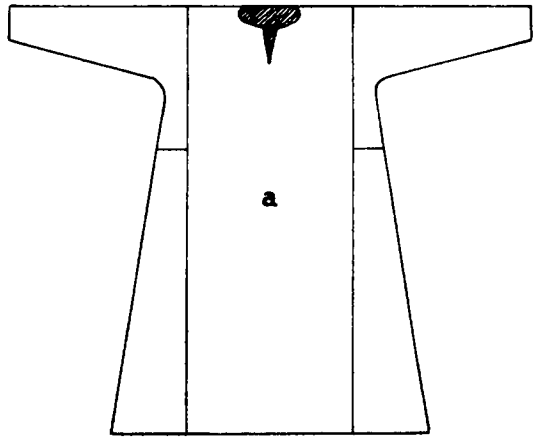
εικόνα 41

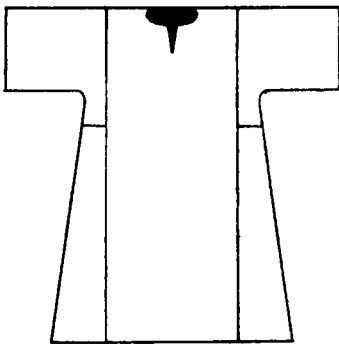
εικόνα 42

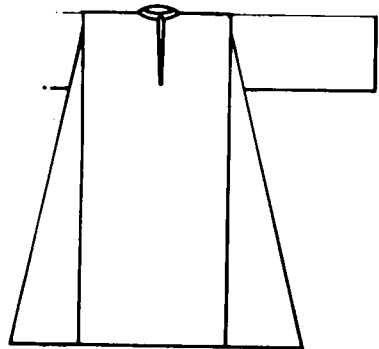
εικόνα 43

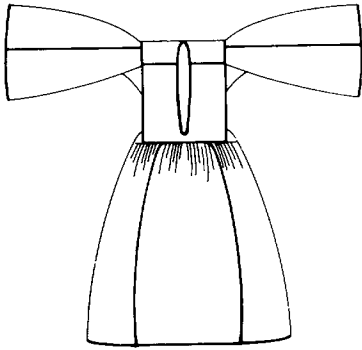
εικόνα 44

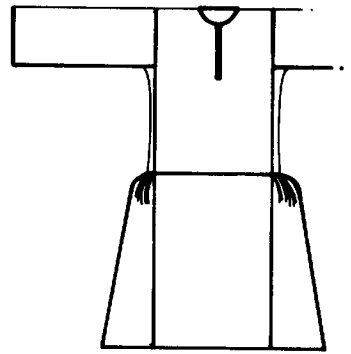
εικόνα 45

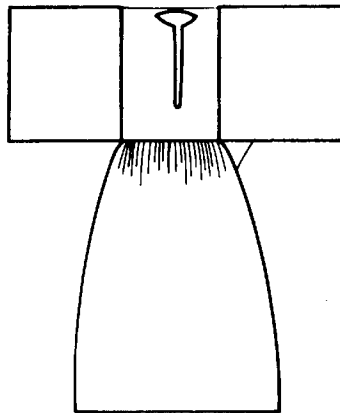
εικόνα 46

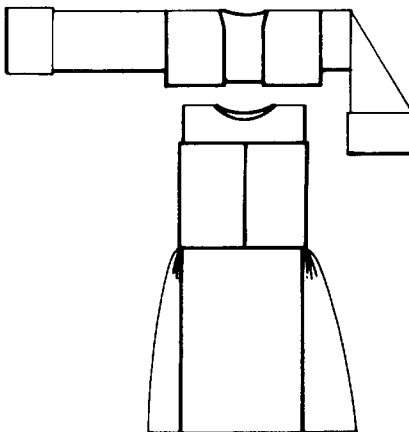
εικόνα 47

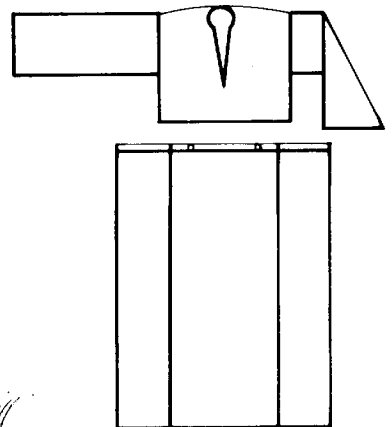
εικόνα 48

εικόνα 49

εικόνα 50

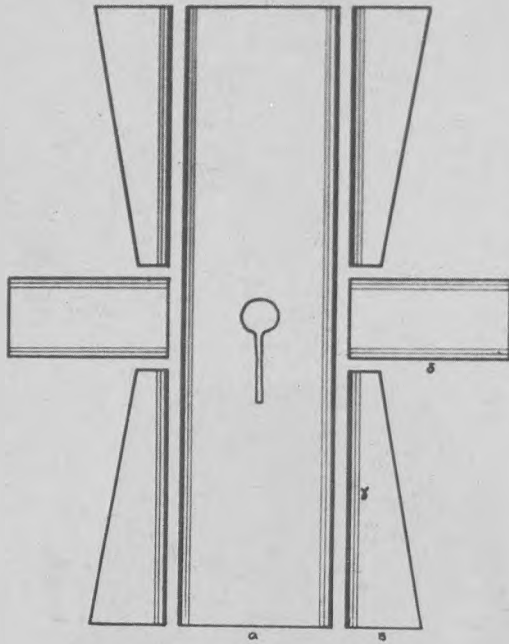
εικόνα 51

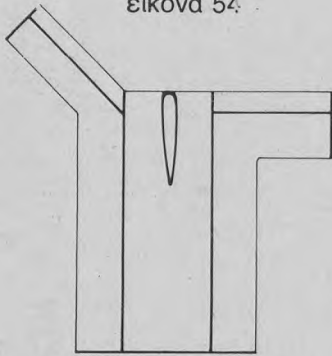
εικόνα 52

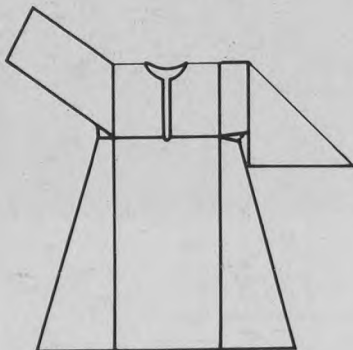
εικόνα 53

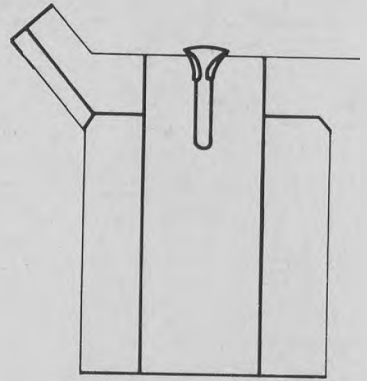
εικόνα 54

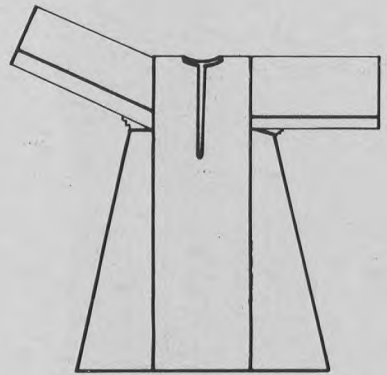
εικόνα 56

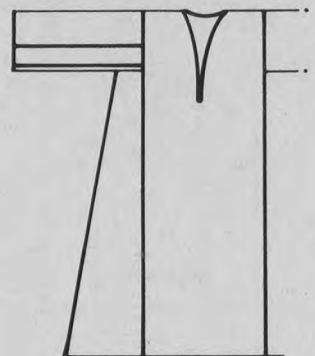
εικόνα 58

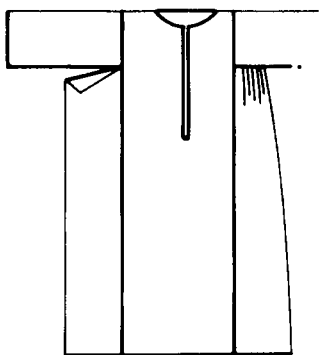
εικόνα 55

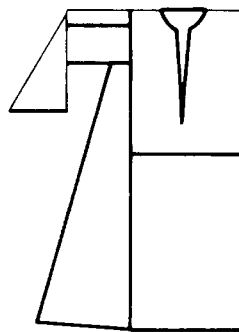
εικόνα 57

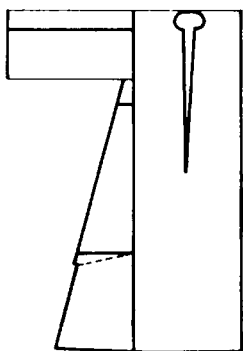
εικόνα 59

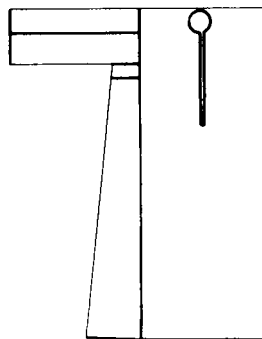
εικόνα 60

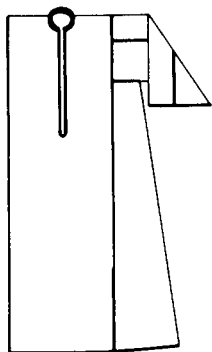
εικόνα 61

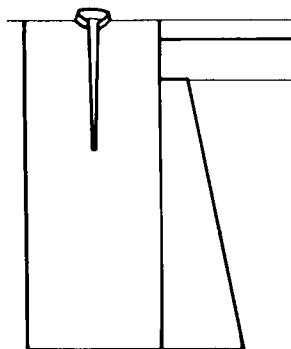
εικόνα 62

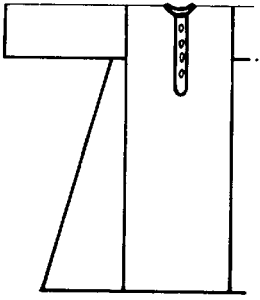
εικόνα 63

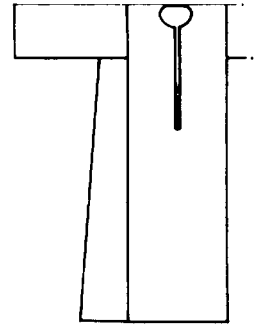
εικόνα 64

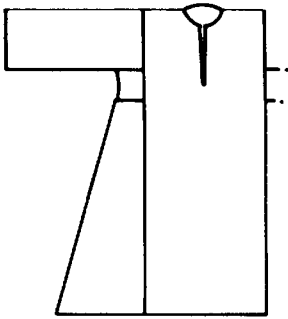
εικόνα 65

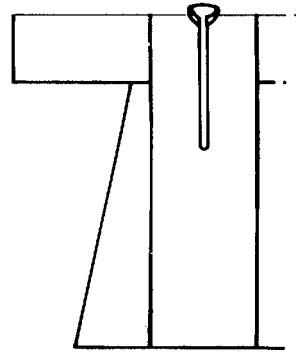
εικόνα 66

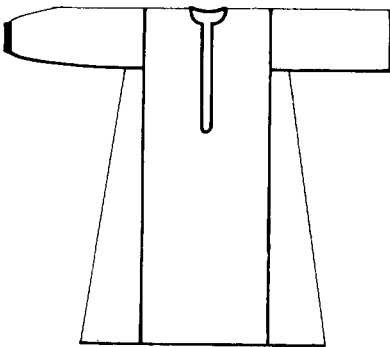
εικόνα 67

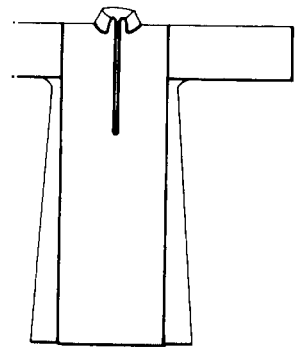
εικόνα 68

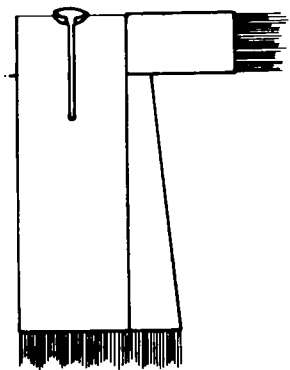
εικόνα 69

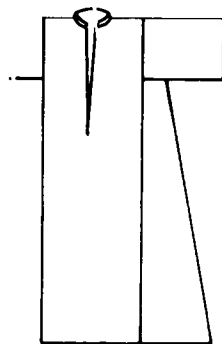
εικόνα 70

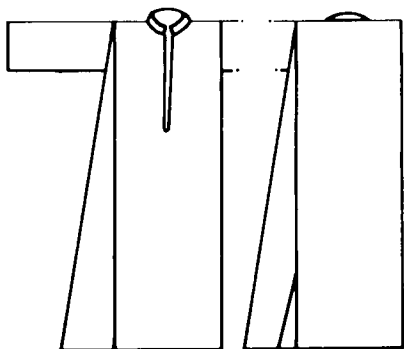
εικόνα 71

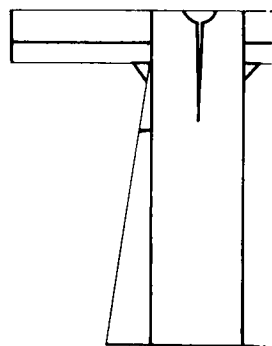
εικόνα 72

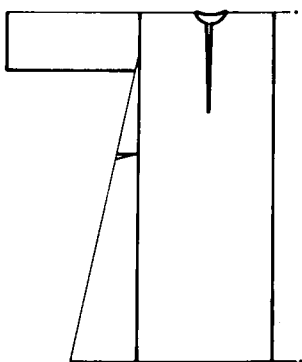
εικόνα 73

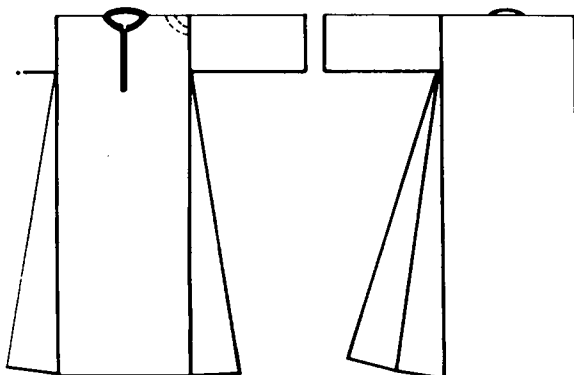
εικόνα 74

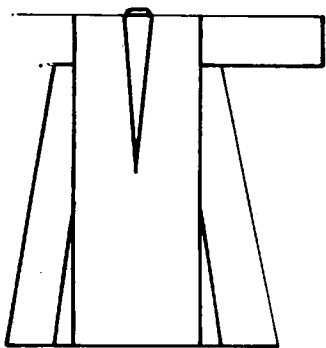
εικόνα 75

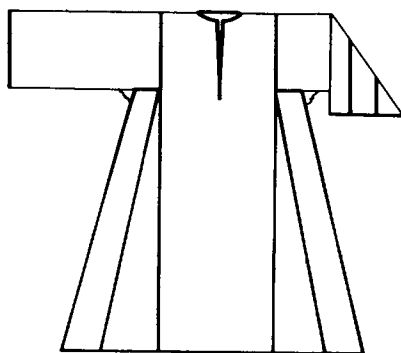
εικόνα 76

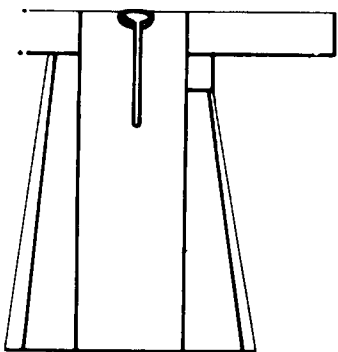
εικόνα 77

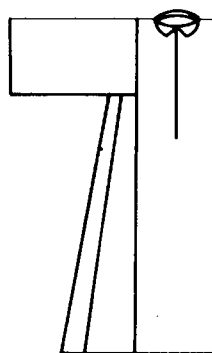
εικόνα 78

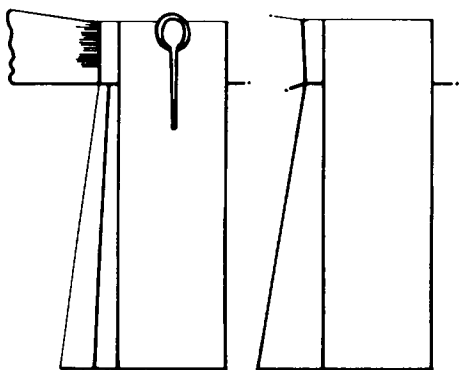
εικόνα 79

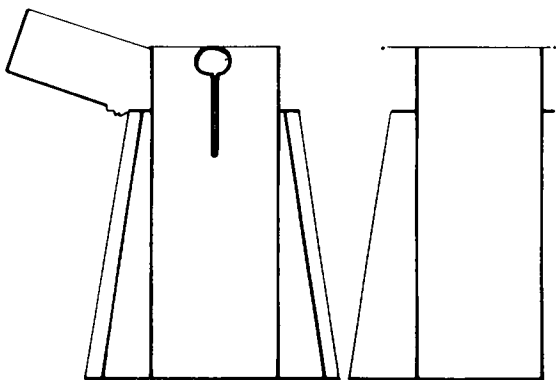
εικόνα 80

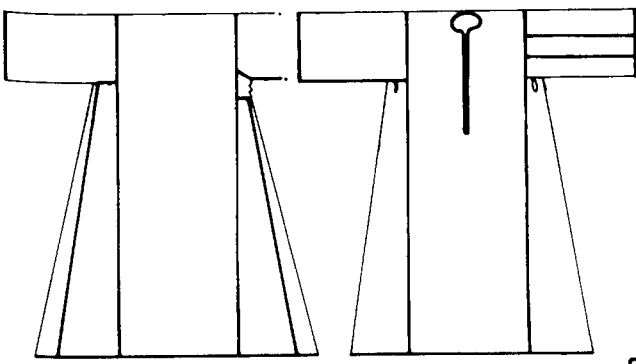
εικόνα 81

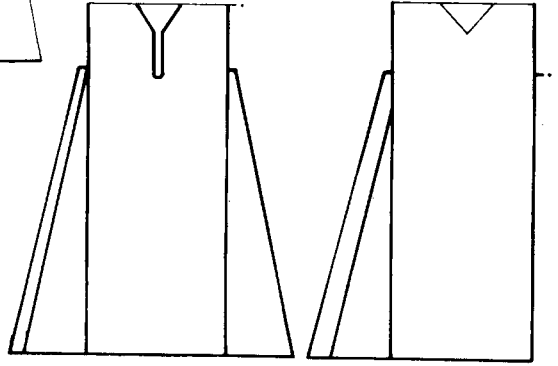
εικόνα 82

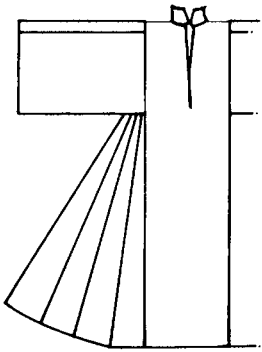
εικόνα 83

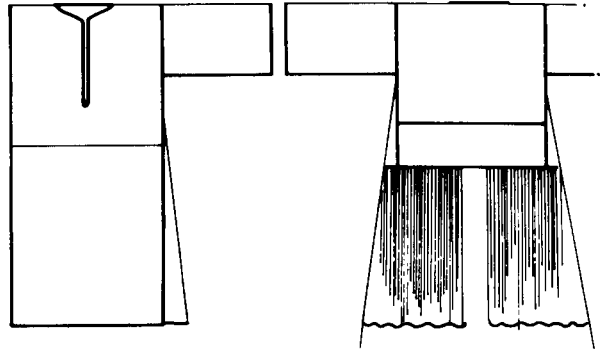
εικόνα 84

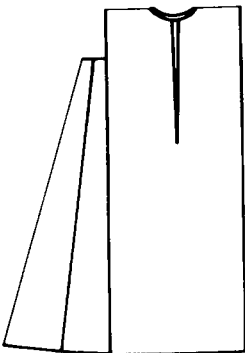
εικόνα 85

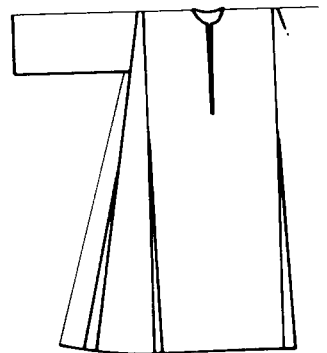
εικόνα 86

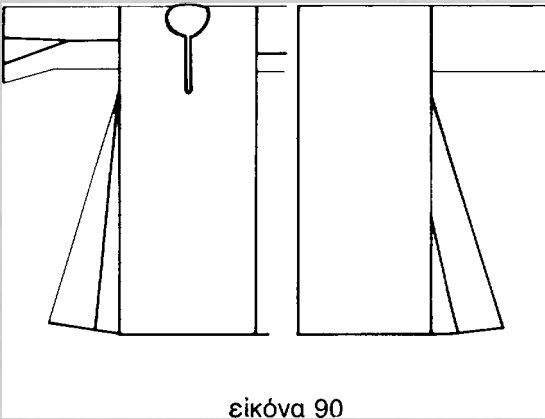
εικόνα 87

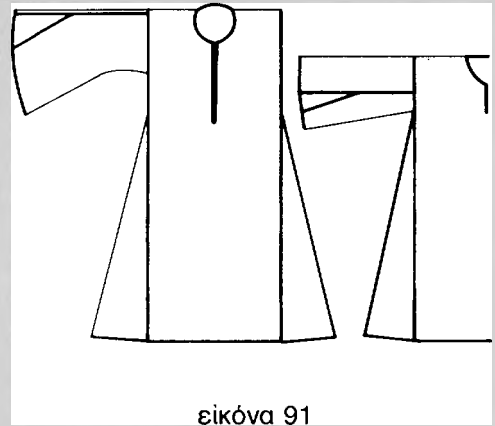
εικόνα 88

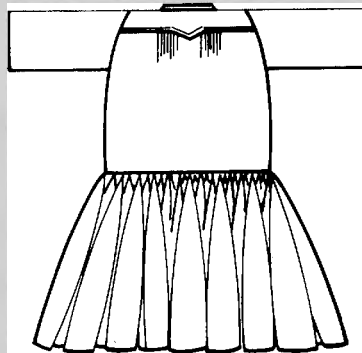
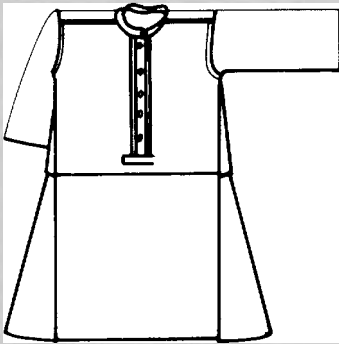
εικόνα 89

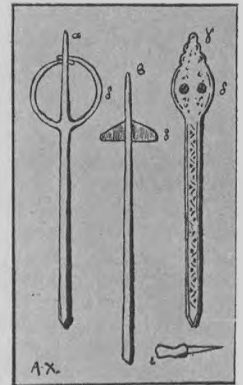
εικόνα 90

εικόνα 91

εικόνα 92

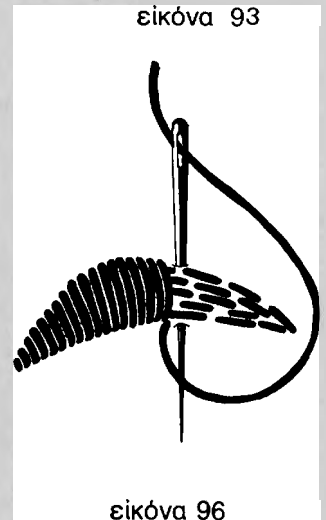
εικόνα 93

εικόνα 94

εικόνα 95

εικόνα 96

εικόνα 97

είκόνα 98

είκόνα 99

εικόνα 100

εικόνα 101

εικόνα 102

εικόνα 103

εικόνα 104

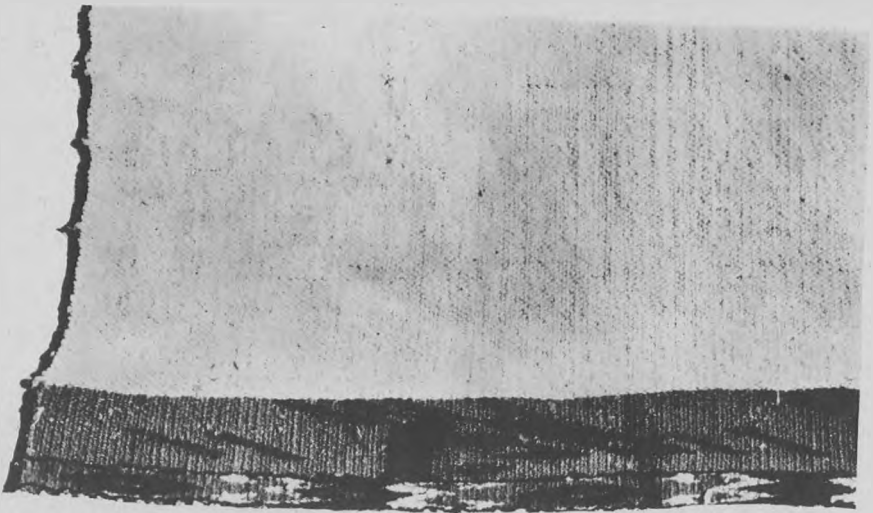
εικόνα 105

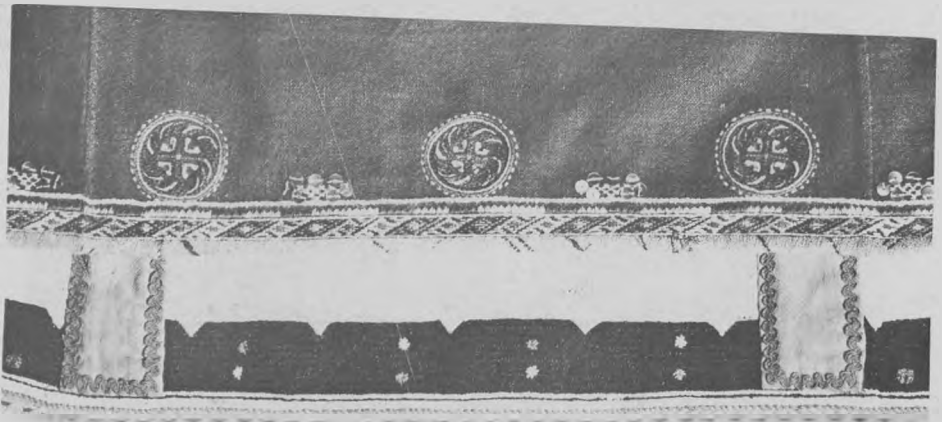
είκονα 106

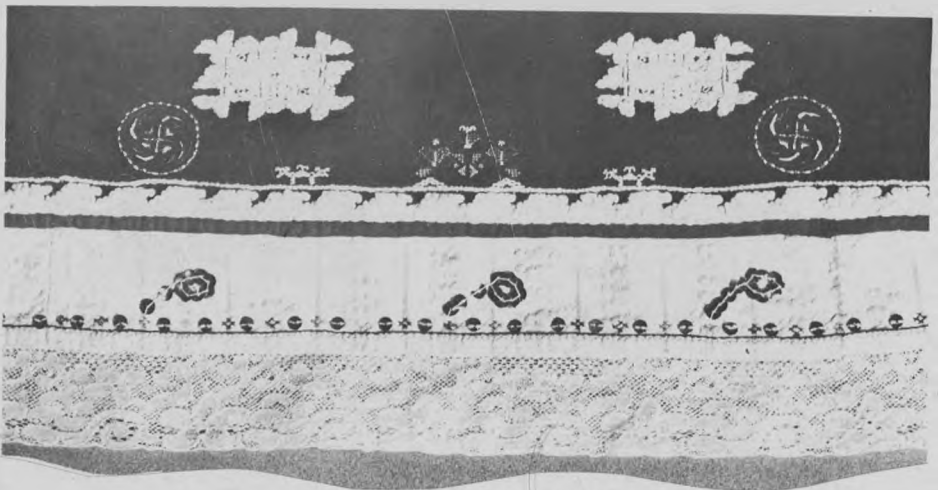
είκονα 107

εικόνα 108

εικόνα 109

εικόνα 110

εικόνα 111

είκόνα 112

είκονα 113

είκονα 114

εικόνα 115

εικόνα 116

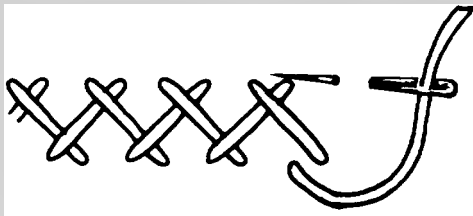
εικόνα 117

εικόνα 118

εικόνα 119

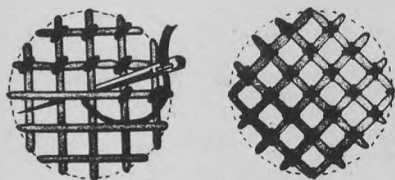
εικόνα 120

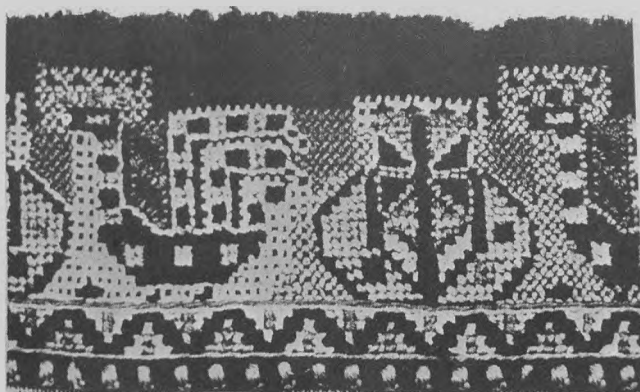
είκόνα 121

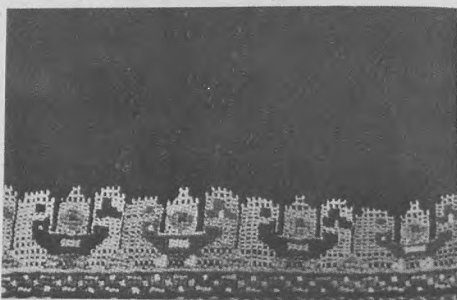
είκόνα 122

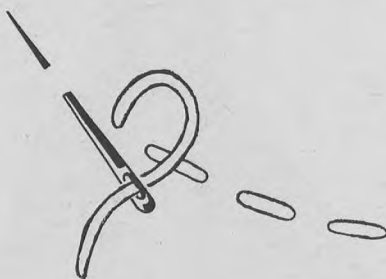
είκόνα 123

είκόνα 124

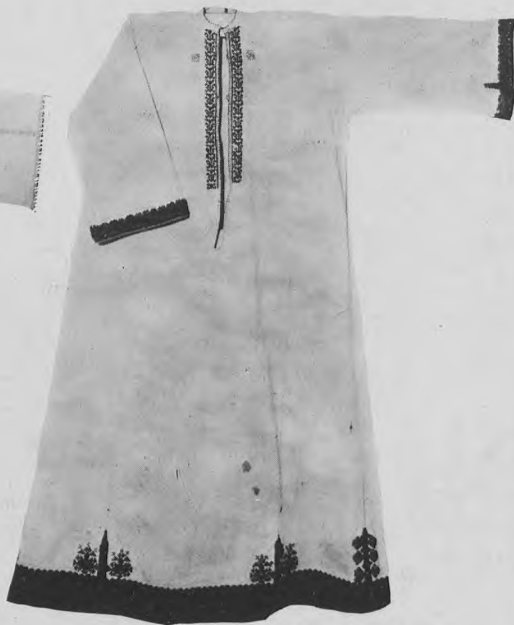
εικόνα 125

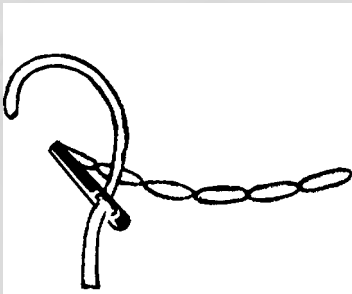
εικόνα 126

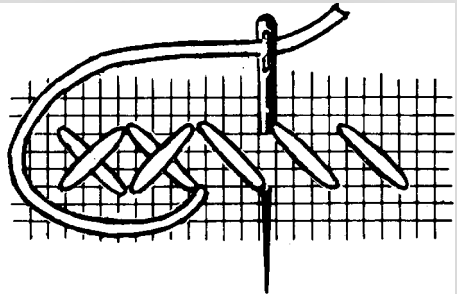
εικόνα 127

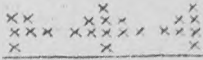
εικόνα 128

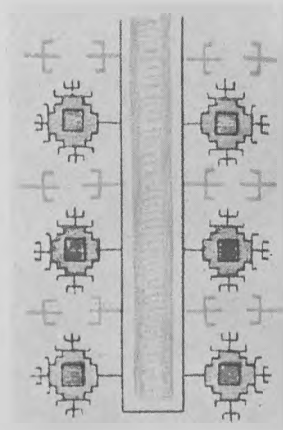
εικόνα 129

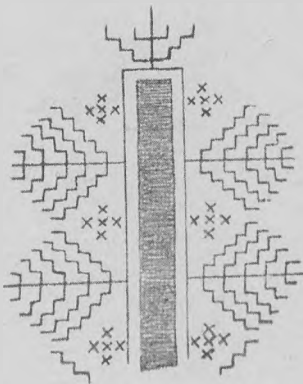
εικόνα 130

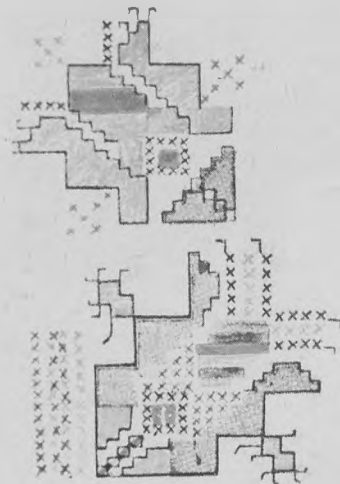
εικόνα 131

εικόνα 132

εικόνα 133

εικόνα 134

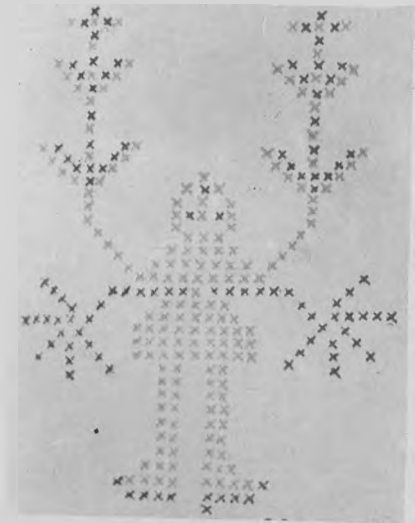
εικόνα 135

εικόνα 136

εικόνα 137

εικόνα 138

εικόνα 139

εικόνα 140

εικόνα 141

εικόνα 142

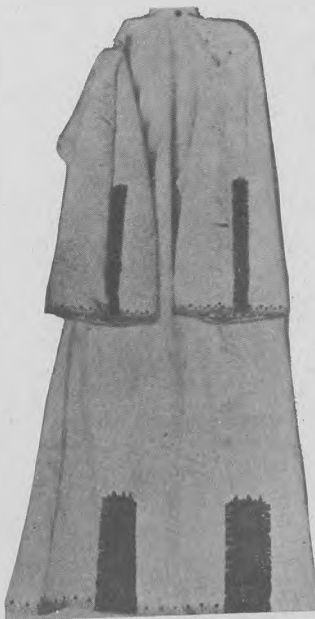
εικόνα 143

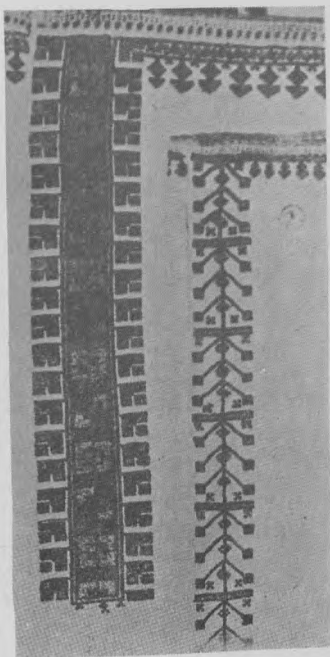
εικόνα 144

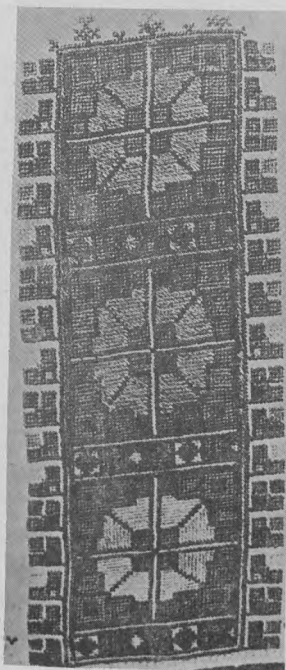
εικόνα 145

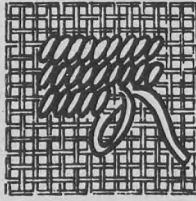
εικόνα 146

εικόνα 147

εικόνα 148

εικόνα 149

εικόνα 150

εικόνα 151

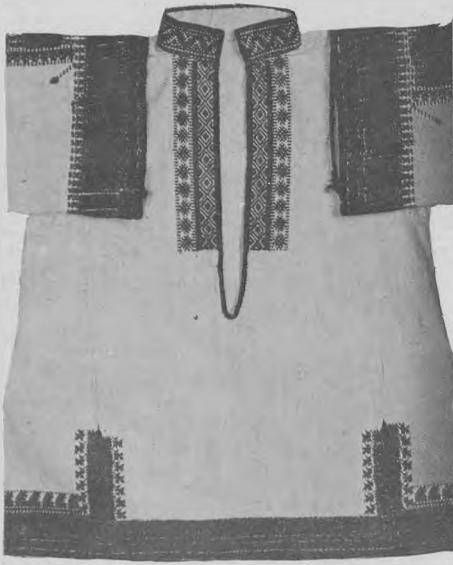
εικόνα 152

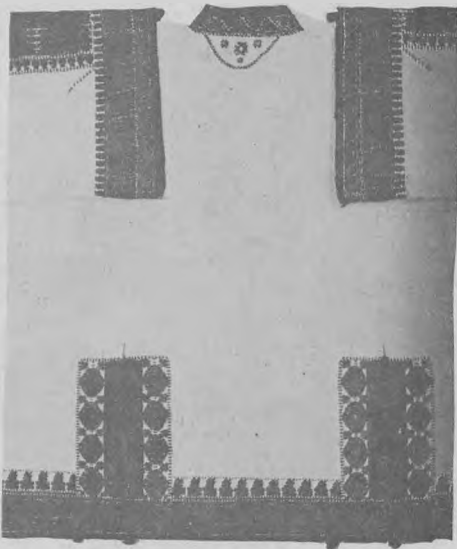
εικόνα 153

εικόνα 154

εικόνα 155

εικόνα 156

εικόνα 157

εικόνα 158

εικόνα 159

εικόνα 160

εικόνα 161

εικόνα 162

εικόνα 163

εικόνα 164

εικόνα 165

εικόνα 166

εικόνα 167

εικόνα 168

εικόνα 169

εικόνα 170

εικόνα 171

εικόνα 172

εικόνα 173

εικόνα 174

εικόνα 175

εικόνα 176

εικόνα 177

εικόνα 178

εικόνα 179

εικόνα 180

εικόνα 181

εικόνα 182

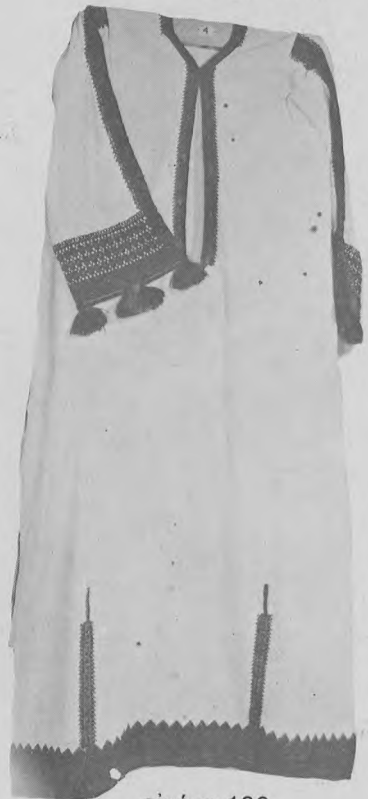
είκονα 183

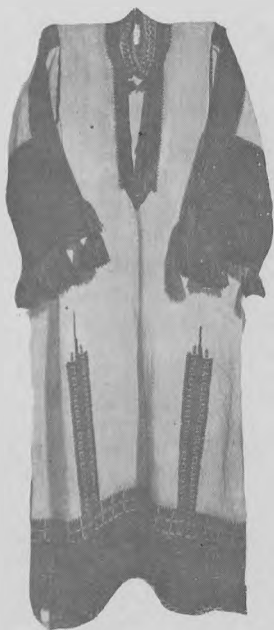
είκονα 184

είκονα 185

είκονα 186

εικόνα 187

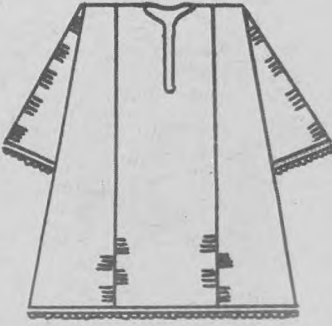
εικόνα 188

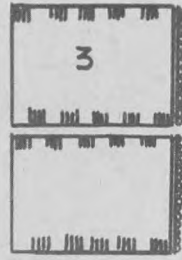
εικόνα 189

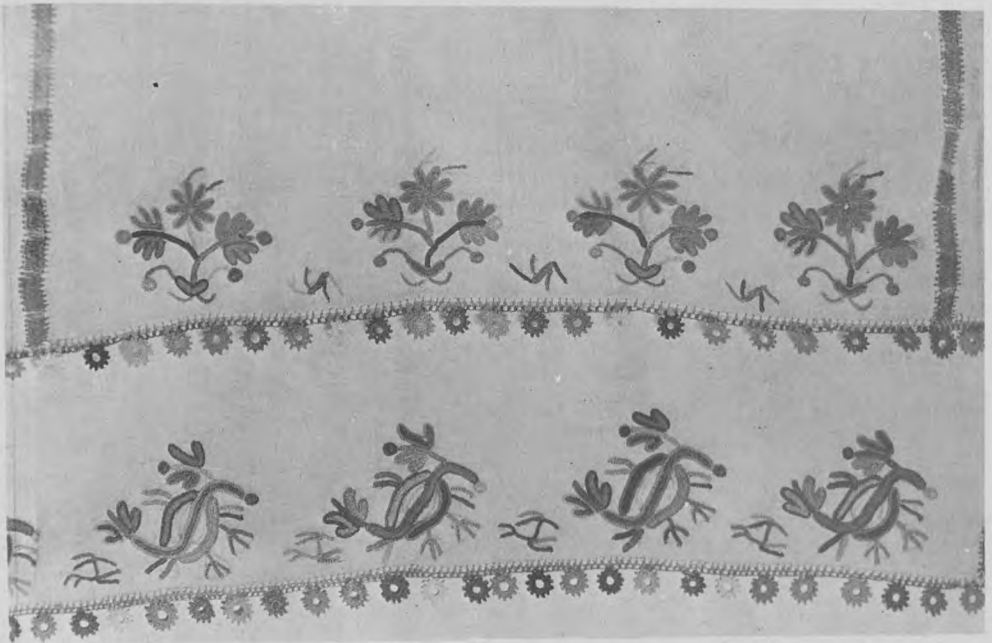
εικόνα 190

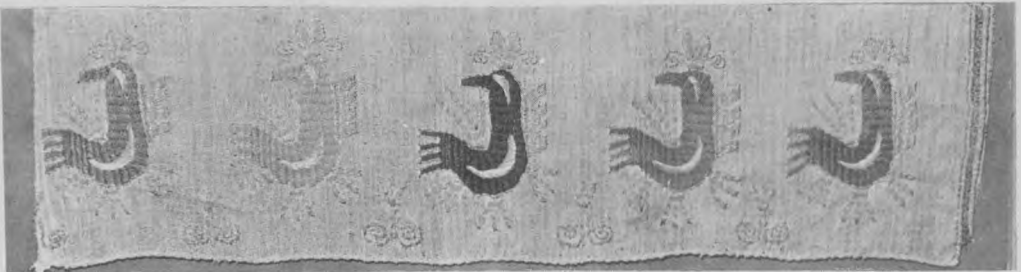
εικόνα 191

εικόνα 192

εικόνα 193

εικόνα 194

εικόνα 195

εικόνα 196

εικόνα 197

εικόνα 198

εικόνα 199

εικόνα 200

εικόνα 201

εικόνα 202

εικόνα 203

εικόνα 204

εικόνα 205

εικόνα 206

εικόνα 207

εικόνα 208

εικόνα 209

εικόνα 210

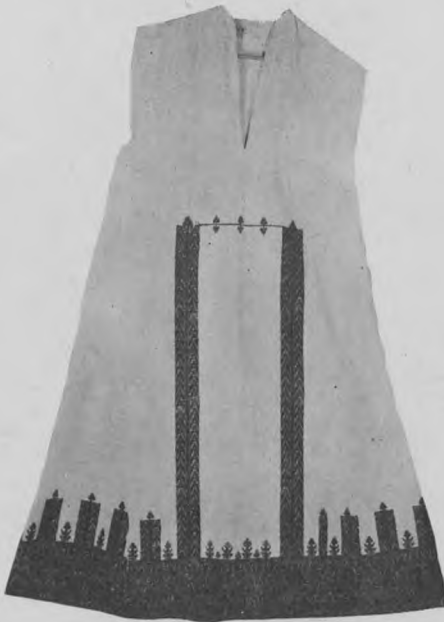
εικόνα 211

εικόνα 212

εικόνα 214

εικόνα 213

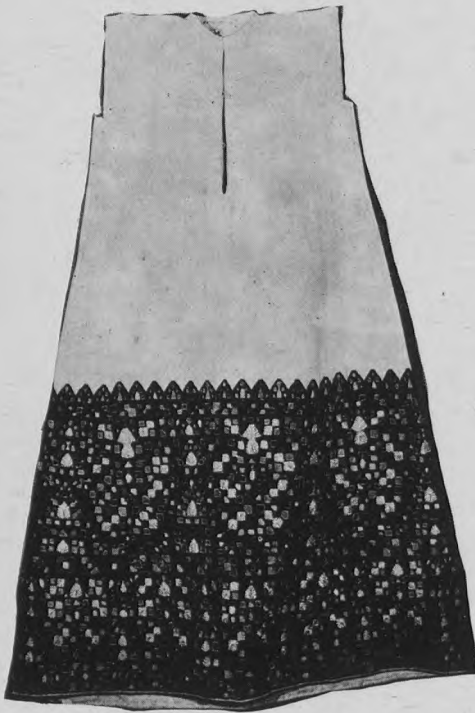
εικόνα 215

είκονα 216

είκονα 218

είκονα 217

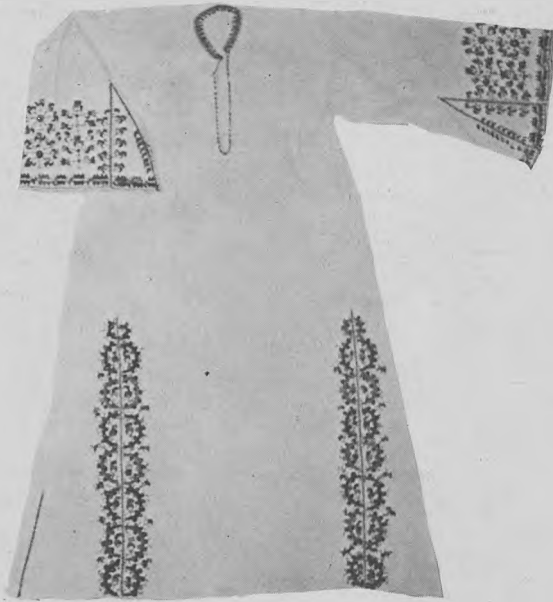
είκονα 219

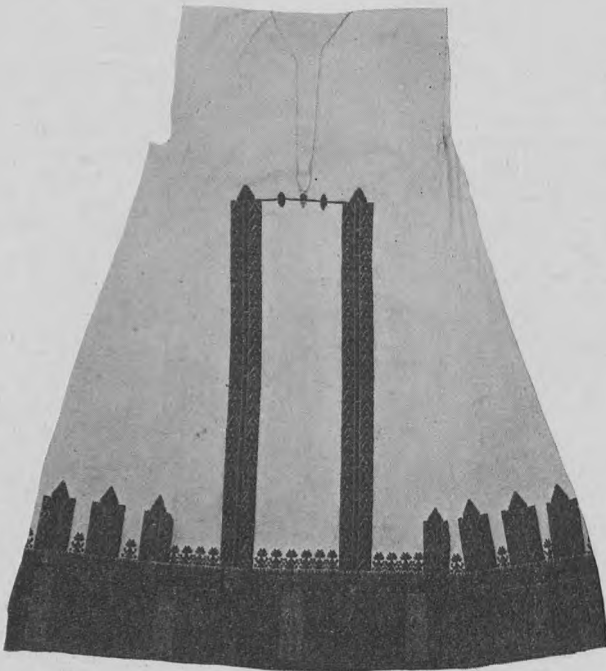
εικόνα 220

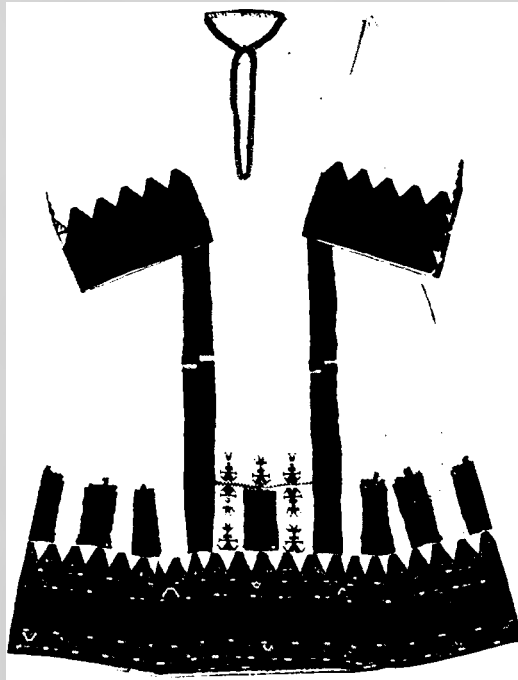
εικόνα 221

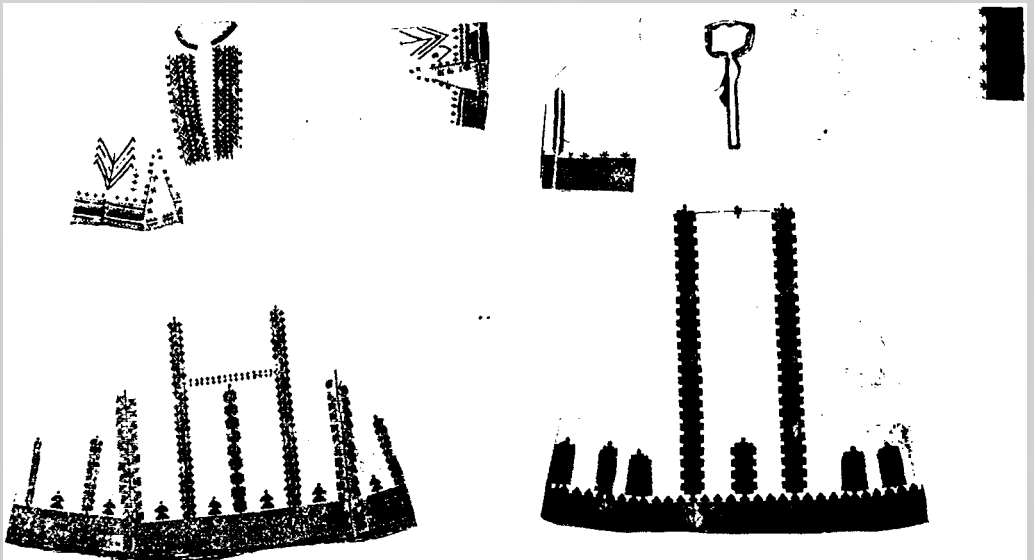
εικόνα 222

εικόνα 223

εικόνα 224

εικόνα 225

εικόνα 226

είκόνα 227

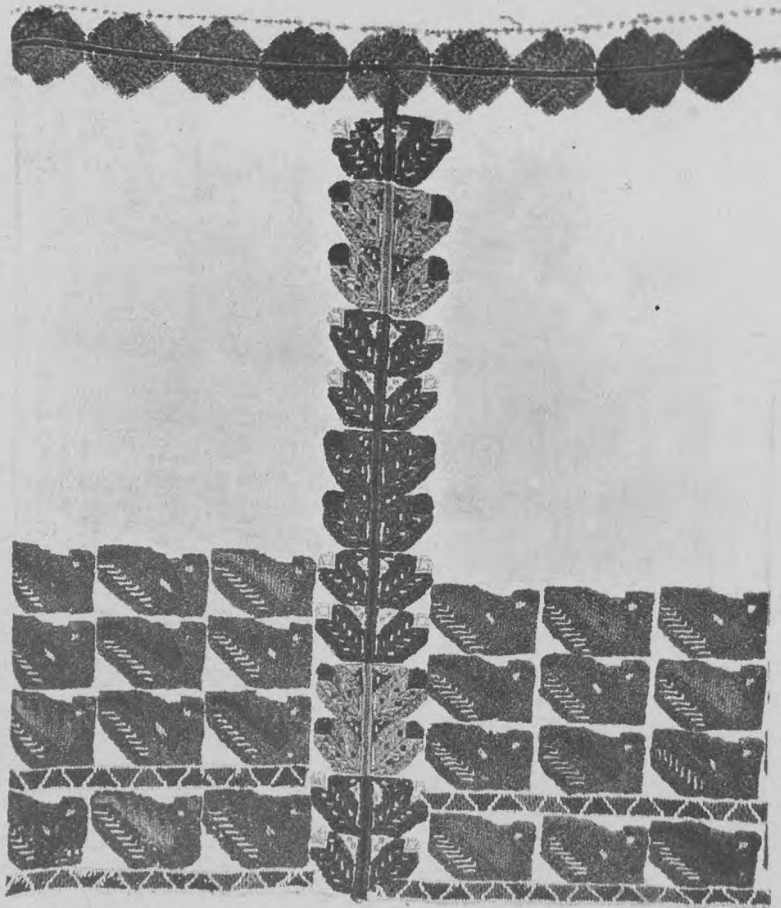
είκόνα 228

εικόνα 229

εικόνα 230

εικόνα 231

εικόνα 232

εικόνα 233

εικόνα 234

εικόνα 235

εικόνα 236

εικόνα 237

εικόνα 239

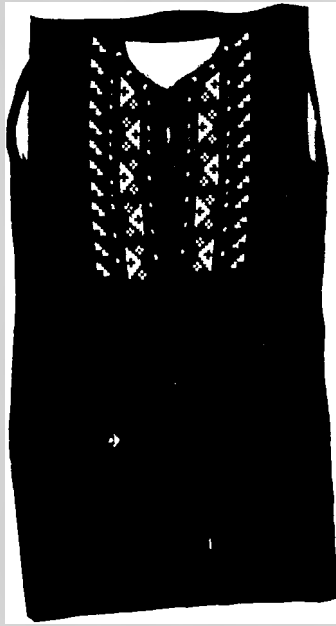
εικόνα 238

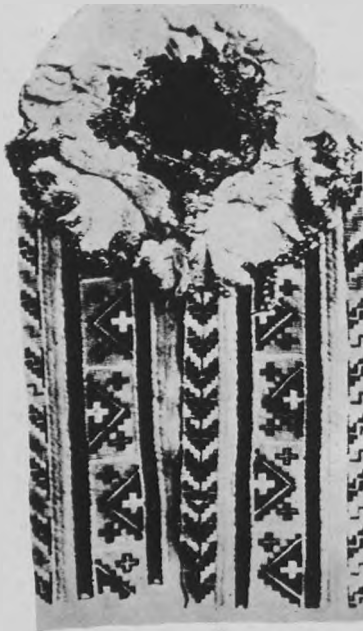
εικόνα 240

εικόνα 241

εικόνα 242

εικόνα 243

Εικόνα εξωφύλλου
Μάκης Σκιαθίτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου
Λούσι Μπρατζιώτη

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

«ΛΟΥΚΑΣ ΓΙΟΒΑΝΗΣ» & ΣΙΑ Ε.Ε.
Σολωμού 29 4ος όροφ. — Έξάρχεια
τηλ. 36.25.151

ΦΙΛΜΣ — ΜΟΝΤΑΖ

ΠΑΡΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗΣ
Φθιώτιδος 45 — Αμπελόκηποι
τηλ. 64.30.477

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

GRAFOPRINT Ε.Π.Ε.
Χαριλάου Τρικούπη 107
36.24.581